BERNARD LEGRAS

Πολιτισμός και εκπαίδευση στον αρχαίο ελληνικό κόσμο

8ος αιώνας π.Χ. – 4ος αιώνας μ.Χ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ: ΣΠΥΡΟΣ ΡΑΣΗΣ

εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ

Ο Bernard Legras είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Paris I-Panthéon Sorbonne. Έχει δημοσιεύσει τα έργα: *Néotês. Recherches sur les jeunes Grecs dans l'Egypte ptolémaïque et romaine* (*Νεότης. Έρευνες πάνω στους νεαρούς Έλληνες στην πτολεμαϊκή και ρωμαϊκή Αίγυπτο*, Droz, 1999) και *Lire en Egypte, d'Alexandre à l'Islam* (*Η ανάγνωση στην Αίγυπτο, από τον Αλέξανδρο μέχρι το Ισλάμ*, Picard, 2002).

www.kritiki.gr

Κατά τον Ν. 2121/1993 και τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Η μετάφραση του βιβλίου επιδοτήθηκε
από το Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών

1η έκδοση: Μάιος 2005

Bernard Legras, *Πολιτισμός και εκπαίδευση στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*
Bernard Legras, *Éducation et culture dans le monde grec*

© 2002, Armand Colin/VUEF Éditeur
© 2005, Εκδόσεις Κριτική ΑΕ

Γραφεία: Τσαμαδού 1-3, 106 83 Αθήνα, τηλ. 210 38 03 730, fax 210 38 03 740
Βιβλιοπωλείο: Νευροκοπίου 8, 118 55 Αθήνα, τηλ. 210 34 69 302
e-mail: biblia@kritiki.gr
www.kritiki.gr

ISBN 960-218-414-0

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 11

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο πολιτισμός της *παιδείας* 15

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ο κόσμος του Ομήρου 19

Το περιεχόμενο των ομηρικών επών 20
Η εκπαίδευση των νέων στον Όμηρο 26
Όμηρος, ο παιδαγωγός της Ελλάδας 30

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η εκπαίδευση των αρρένων στη Σπάρτη 38

Υποχρεωτική ομαδική εκπαίδευση 39
Η διάπλαση των παιδιών και των εφήβων
μέχρι την ηλικία των 20 ετών 44
Η επιτήρηση των νεαρών ενηλίκων
από 20 έως 30 ετών 50

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η εκπαίδευση των θηλέων στη Μυτιλήνη
και τη Σπάρτη 56

Η διδασκαλία της Σαπφώς στη Μυτιλήνη 57
Η εκπαίδευση των Σπαρτιατισσών 66

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η *ἀρχαία παιδεία* των αρρένων στην Αθήνα 74

Μια «πρώτη εκπαίδευση» μέχρι την ηλικία των 7 ετών 75
Οι δομές της *ἀρχαίας παιδείας* 79
Τα προγράμματα της βασικής εκπαίδευσης 83

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η νέα αθηναϊκή εκπαίδευση: από τον Πρωταγόρα στον Αριστοτέλη 93

Η εκπαίδευση που παρείχαν οι σοφιστές 94
Η εκπαίδευση που παρείχαν οι ρήτορες και οι φιλόσοφοι 102

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η εκπαίδευση των εφήβων στην κλασική Αθήνα 115

Η αττική εφηβεία πριν από το 335 π.Χ. 116
Η αττική εφηβεία την εποχή του Αριστοτέλη 122
Οι συνδεόμενες με την εφηβεία διαβατήριες τελετές 127

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η εκπαίδευση των θηλέων στην κλασική Αθήνα 133

Η οικογενειακή και ιδιωτική εκπαίδευση 134
Οι διαβατήριες τελετές υπό τον έλεγχο της πόλης 140

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Η εκπαίδευση των παιδιών στον ελληνιστικό κόσμο ...148

Το θεσμικό πλαίσιο 149
Το γενικό πλαίσιο της διδασκαλίας 159
Παιδαγωγική και προγράμματα 165

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Εφηβεία και ανώτερη εκπαίδευση στον ελληνιστικό κόσμο 171

Το γυμνάσιο 172
Η αθηναϊκή εφηβεία 177
Η εφηβεία στον ελληνιστικό κόσμο 183

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Ο ελληνισμός στην Ανατολή των ρωμαϊκών χρόνων ...190

Το πλαίσιο της ελληνικής εκπαίδευσης 191
Το περιεχόμενο της ελληνικής εκπαίδευσης 199
Η ελληνική πολιτιστική ταυτότητα 206

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η μοίρα της ελληνικής *παιδείας* 215

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ 218

Αρχαιολογικές μαρτυρίες 218

Η διδασκαλία της μουσικής και των γραμμάτων σε ένα σχολείο
Αττική κύλικα του αγγειογράφου Δούριδος (περί το 480 π.Χ.) 218

Ο όρκος των Αθηναίων εφήβων

Επιγραφή του δεύτερου μισού του 4ου αιώνα π.Χ. 220
Απεικονίσεις μαθητριών (5ος και 3ος αιώνας π.Χ.) ...222

Χρονόλογιο 224

Χάρτες 232

Γλωσσάριο 235

Κατόψεις γυμνασίων της ελληνιστικής εποχής 242

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 245

ΣτΜ.: Οι μεταφράσεις των αρχαίων κειμένων έγιναν από το γαλλικό μετάφρασμα σε αντιπαραβολή με το αρχαίο κείμενο της εκάστοτε καλύτερης κριτικής έκδοσής του (σύμφωνα με τον Κανόνα των φιλολόγων για τις έγκριτες κριτικές εκδόσεις) και διορθώθηκαν τυχόν αβλεψίες στις παραπομπές. Η λύση αυτή προτιμήθηκε έναντι της παράθεσης μεταφράσεων των κειμένων που κυκλοφορούν στα ελληνικά, γιατί πολλές φορές ο συγγραφέας χρησιμοποιεί λέξεις ή φράσεις του παραθέματος μέσα στο κείμενό του, οπότε έπρεπε να υπάρχει η σχετική αντιστοιχία. Σε ορισμένες περιπτώσεις επίσης η γαλλική μετάφραση που παρέθετε ο συγγραφέας παρουσίαζε διαφορές από την ελληνική, γιατί ο Γάλλος και ο Έλληνας μεταφραστής μετέφραζαν το αρχαίο κείμενο από διαφορετικές κριτικές εκδόσεις. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι σε αρκετές περιπτώσεις η λύση αυτή ήταν η μόνη εφικτή, εφόσον δεν υπήρχαν ελληνικές μεταφράσεις των αρχαίων κειμένων στο εμπόριο, όπως π.χ. των παπυρικών ευρημάτων και των επιγραφών που παρατίθενται στα Κεφάλαια 9 και 10.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η πρωτοβουλία του εκδοτικού οίκου *Κριτική* να εμπλουτίσει την ισχνή βιβλιογραφία για την εκπαίδευση στην αρχαιότητα προσφέροντας το βιβλίο του Bernard Legras, *Πολιτισμός και εκπαίδευση στον αρχαίο ελληνικό κόσμο* σ' ένα αναγνωστικό κοινό επιστημόνων, φοιτητών αλλά και ανθρώπων που απλώς ενδιαφέρονται για την αρχαία *παιδεία*, αποτελεί ιδιαίτερα σημαντικό εγχείρημα. Όχι, βέβαια, γιατί ένα επιπλέον βιβλίο για το αρχαιοελληνικό παρελθόν ικανοποιεί τον ναρκισσιστικό εγωισμό μας ως Νεοελλήνων – συνεχιστών, καταναλωτών αλλά και φορέων του πανανθρώπινου κλασικού πολιτισμού, γεγονός που πιστοποιεί την ελληνική ιδιαιτερότητα, ανωτερότητα και μοναδικότητα στο σύγχρονο πολυπολιτισμικό κόσμο· αλλά γιατί το συγκεκριμένο βιβλίο πραγματεύεται την αρχαιοελληνική εκπαίδευση, ως μακροχρόνια διαδικασία παροχής γνώσεων, διάπλασης χαρακτήρων και διαμόρφωσης στάσεων, ενταγμένη στο ιστορικό και πολιτισμικό περιβάλλον που την κυοφόρησε και τη γέννησε, δίνοντας έμφαση στην κοινωνική και πολιτισμική διάστασή της, επισημαίνοντας την πολιτική λειτουργία της και υπογραμμίζοντας τομείς της που διατηρούν στο ακέραιο την επικαιρότητά τους στις μέρες μας.

Τα γνωρίσματα αυτά, τα οποία προσδίδουν στο ανά χείρας κείμενο το χαρακτήρα *«μιας ιστορίας της αρχαίας ελληνικής εκπαίδευσης ιδωμένης μέσα από το πρίσμα της πολιτιστικής ιστορίας»*, σύμφωνα με τους σαφώς διατυπωμένους από τον ίδιο το συγγραφέα στόχους του, συνιστούν στοιχεία μιας εναλλακτικής

προσέγγισης του αρχαιοελληνικού εκπαιδευτικού παρελθόντος, βασισμένης στα σύγχρονα πορίσματα των Επιστημών της Αγωγής και εμπλουτισμένης με τις νεότερες επιστημολογικές κατακτήσεις της Ιστορίας και του μεθοδολογικού οπλοστασίου της. Από την άποψη αυτή, το έργο του Legras αποτελεί ουσιαστική συνεισφορά στη σπουδή της ιστορίας της εκπαίδευσης και της μόρφωσης όπως προσφέρονταν στα αρχαία χρόνια. Κι αυτό γιατί, μέσα από τη μελέτη του αρχαίου ελληνικού κόσμου *«σ' όλη του την ποικιλομορφία»*, επιχειρεί μια ολιστική θεώρηση της εκπαίδευσης σε χρονολογικό και γεωγραφικό, ταυτόχρονα, πλαίσιο (καλύπτονται δώδεκα αιώνες, από τον 8ο αιώνα π.Χ. «Ο κόσμος του Ομήρου» έως και τον 4ο αιώνα μ.Χ. «Ο ελληνισμός στην Ανατολή των ρωμαϊκών χρόνων») αναδεικνύοντας τις εξελίξεις και τις συνέχειες, που της επιτρέπουν να συστηματοποιηθεί, να ολοκληρωθεί και να αναβαθμιστεί, παρέχοντας τις βάσεις για τη δημιουργία της σύγχρονης εκπαίδευσης, αλλά και τις ρήξεις και ασυνέχειές της, που εκφράζουν την πρώτη σύγκρουση των οικονομικοκοινωνικών τάσεων, των πολιτικών θέσεων και των πολιτιστικών αξιών στο επίπεδο της αγωγής.

Εκτός της καινοτόμου προσέγγισης του εκπαιδευτικού παρελθόντος που επιχειρεί ο Legras, το έργο του έρχεται, στηριγμένο σε μελέτες που πραγματοποιήθηκαν από τη δεκαετία του '70 και μετά, να διευρύνει τις γνώσεις που προσφέρουν τα κλασικά για την εκπαίδευση του αρχαίου κόσμου έργα των Werner Jaeger, *Παιδεία: Η μόρφωσις του Έλληνος ανθρώπου* και Henri-Irénée Marrou, *Η ιστορία της εκπαιδεύσεως κατά την αρχαιότητα* – αδικημένα λόγω της μετάφρασής τους, πριν από μισό αιώνα, σε μια καθαρεύουσα άνευρη και δύσχρηστη για το σημερινό αναγνώστη, αλλά και προ πολλού εξαντλημένα. Νέες γνώσεις, απόψεις και αντιλήψεις προστίθενται στο βιβλίο. Ο συγγραφέας προβαίνει στην τεκμηρίωσή τους χρησιμοποιώντας πρόσφατα δημοσιευμένες πηγές, διερευνώντας εκπαιδευτικές δομές και θεσμούς, μελετώντας πτυχές της κοινωνικής ζωής που αποδεικνύουν ότι η εκπαίδευση αποτελεί συστατικό στοιχείο της κοινωνίας και καταδεικνύουν την αλληλεξάρτησή της με τους υπόλοιπους κοινωνικούς τομείς, ενσωματώνει σύγχρονες ερμηνείες των ιστορικών της αρχαιότητας, ανεξαρτήτως της ειδικότητάς τους, και ασχολείται με θέματα αγνοημένα μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα από μελετητές και ερευνητές του εκπαιδευτικού θεσμού. Η επισταμένη και ενδελεχής λόγου χάρη ενασχόλησή του με την ανισομερή εκπαίδευση των γυναικών στην κλασική Αθήνα, τη Σπάρτη και τη Μυτιλήνη, με στόχο την κατ' αντιπαράθεση προβολή των κλασικών προτύπων της γυναίκας στις διαφορετικές ελληνικές πόλεις-κράτη στο πλαίσιο των ιδιαίτερων κοινωνικοπολιτικών τους αντιλήψεων, αποτελεί εξόχως ενδιαφέρουσα καινοτομία η οποία συμβάλλει στην ουσιαστικότερη κατανόηση όχι μόνον της εκπαίδευσης αλλά και της οικονομικής κατάστασης, της κοινωνικής συγκρότησης και της πολιτικής δόμησης των εν λόγω πόλεων-κρατών.

Εν κατακλείδι, το συγκεκριμένο βιβλίο, καρπός της δημιουργικής αναβίωσης του ενδιαφέροντος για τη μελέτη του αρχαίου κόσμου στην ολότητά του η οποία καταγράφεται σε παγκόσμιο επίπεδο στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, έρχεται, κομίζοντας μια νέα προσέγγιση της εκπαίδευσης ως δομικού στοιχείου του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, να εμπλουτίσει τις γνώσεις μας ως εκπαιδευτικών και ευαισθητοποιημένων αναγνωστών, προσφέροντάς μας τις εναλλακτικές οπτικές που έλειπαν μέχρι σήμερα για την καλύτερη γνωριμία και τη βαθύτερη κατανόηση της εκπαίδευσης στην αρχαιότητα.

Σπύρος Ράσης
Καθηγητής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο πολιτισμός της *παιδείας*

Η εκπαίδευση ήταν πρωτίστως για τους αρχαίους Έλληνες κοινωνική και πολιτιστική κατασκευή. Για να πειστεί κανείς, αρκεί να διαβάσει στον θαυμάσιο πλατωνικό διάλογο *Πρωταγόρας* το χωρίο (324d-328d) όπου ο σοφιστής και ο Σωκράτης συζητούν θέματα τα οποία διατηρούν στο ακέραιο την επικαιρότητά τους από τον 4ο αιώνα π.Χ., όπως οι κοινωνικοί όροι πρόσβασης στο σχολείο, η κοινωνική και πολιτική του λειτουργία, η δυνατότητα για έναν δάσκαλο να διδάξει την αρετή. Πράγματι, οι Έλληνες είχαν θέσει, καθ' όλα ενσυνείδητα, την εκπαίδευση και την καλλιέργεια, τις οποίες αποκαλούσαν από κοινού *παιδεία*, ως κριτήρια προσδιοριστικά της ελληνικής ταυτότητας. Όταν γράφει, λοιπόν, κανείς για την ιστορία της εκπαίδευσης στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, οδηγείται αυτόματα στην καρδιά ενός πολιτισμού που είναι πραγματικά πολιτισμός της *παιδείας*. Για το λόγο αυτό, φιλοδοξία του βιβλίου μας είναι να προτείνει μια ιστορία της αρχαίας ελληνικής εκπαίδευσης ιδωμένη μέσα από το πρίσμα της πολιτιστικής ιστορίας.

Από τον 8ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 4ο αιώνα μ.Χ., από τον Όμηρο μέχρι το τέλος του αρχαίου κόσμου, η αρχαία ελληνική εκπαίδευση μεταλλασσόταν ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες. Οι Έλληνες πνευματικοί άνθρωποι γνώριζαν και έκριναν τις εξελίξεις αυτές. Στα τέλη του 5ου αιώνα, ο Αριστοφάνης αποκηρύσσει την καινούρια αθηναϊκή εκπαίδευση στην κωμωδία του

Νεφέλες, τον έξοχο αυτό λίβελο εκ μέρους ενός συντηρητικού. Η σπαρτιατική εκπαίδευση αποτέλεσε θέμα συζητήσεων και διαφωνιών στην αρχαία Αθήνα, που παρέμεινε επίκαιρο στη νεότερη και σύγχρονη Ευρώπη. Στόχος μας εδώ είναι να αναδείξουμε αυτές τις εξελίξεις, τις ρήξεις (για παράδειγμα, «η εκπαιδευτική επανάσταση» των σοφιστών), αλλά και τις συνέχειες: οι μαθητές των αρχαίων ελληνικών σχολείων σε ολόκληρη την οικουμένη μάθαιναν να διαβάζουν και να γράφουν με τους στίχους της *Ἰλιάδας* και της *Ὀδύσσειας* μέχρι το τέλος της ελληνορωμαϊκής Αρχαιότητας.

Η σύνθεση που επιχειρήσαμε βασίζεται σε μελέτες σχετικές με τις ηλικίες, τις σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα, τους εκπαιδευτικούς θεσμούς, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από τη δεκαετία του 1970 και μετά. Προσπάθειά μας είναι να παρουσιάσουμε εκτενώς την εκπαίδευση των θηλέων και να δείξουμε ότι στο κλασικό αθηναϊκό πρότυπο της γυναίκας που ήταν περιορισμένη στις δραστηριότητες του γυναικωνίτη πρέπει να αντιπαρατεθεί το πρότυπο της καλλιεργημένης γυναίκας της αρχαϊκής Ελλάδας, ιδιαίτερα της Μυτιλήνης, και του ελληνιστικού και ρωμαϊκού κόσμου. Η σύνθεσή μας βασίζεται επίσης σε πρόσφατα δημοσιευμένες πηγές και στις νέες ερμηνείες των ιστορικών της αρχαιότητας, όποιος κι αν ήταν ο τομέας της ειδικότητάς τους. Πόσες νέες γνώσεις και απόψεις από την εποχή του σπουδαίου βιβλίου του Ανρί-Ιρενέ Μαρρού (Henri-Irenée Marrou)!

Το εκπαιδευτικό σύστημα των Αθηνών και της Σπάρτης, που τα γνωρίζουμε καλά χάρη στις άφθονες πηγές οι οποίες έγιναν σε πολλές περιπτώσεις κλασικές, καταλαμβάνει σημαντική θέση στο βιβλίο. Θελήσαμε ωστόσο να εμπλουτίσουμε την πληροφορία με αναφορές σε όλες τις εποχές, γιατί ο αρχαίος ελληνικός κόσμος, που ποτέ δεν γνώρισε πολιτική ενότητα (εκτός από τη σύντομη βασιλεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου), καλό είναι να μελετάται σε όλη του την ποικιλομορφία. Η ελληνιστική εποχή, κατά την οποία ο ελληνισμός, και ιδιαίτερα ο θεσμός του γυμνασίου, εξαπλώνεται από το Γιβραλτάρ μέχρι τον Ινδό ποταμό και

από τον Δούναβη μέχρι το Σουδάν, παρέχει ιδιαίτερα πλούσιο υλικό. Οι σωζόμενες πηγές μάς επιτρέπουν πλέον να κατανοήσουμε την αξία της αρχαίας ελληνικής *παιδείας*, που συνέχισε να ανθεί εντός της παγκόσμιας αυτοκρατορίας των Ρωμαίων, οι οποίοι από πολλές απόψεις υπήρξαν με τη σειρά τους κληρονόμοι του αρχαιοελληνικού πολιτιστικού υποδείγματος.

Το πλαίσιο στο οποίο εγγράφεται το βιβλίο μας είναι ταυτόχρονα χρονολογικό και γεωγραφικό. Εξετάζει την εκπαίδευση των δύο φύλων, αγοριών και κοριτσιών, σε συνάρτηση προς την ηλικιακή τάξη, παιδιά και νέους. Η εξεταζόμενη περίοδος περιλαμβάνει τον αρχαίο ελληνικό κόσμο κατά την αρχαϊκή, την κλασική, την ελληνιστική εποχή και την εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Πρόθεση, λοιπόν, είναι να μελετηθεί η αρχαία ελληνική εκπαίδευση κατά τη διάρκεια δώδεκα αιώνων.

Αφετηρία μας θα είναι ο κόσμος του Ομήρου, που τον γνωρίζουμε από τα πιο παλιά έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, την *Ἰλιάδα* και την *Ὀδύσσεια*. Για την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο θα εξετάσουμε τη Σπάρτη, τη Μυτιλήνη και την Αθήνα. Για την ελληνιστική περίοδο και την περίοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας θα εξεταστεί το σύνολο των εδαφών που κατέκτησε ο ελληνισμός με το στρατό του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Θα επικεντρωθούμε όμως ειδικότερα στις ελληνικές περιοχές της Ευρώπης και της Ασίας, στην Κυρήνη της Λιβύης και στην εξελληνισμένη Αίγυπτο και θα προσεγγίσουμε όλες τις όψεις της ελληνικής εκπαίδευσης:

- το πολιτικό και νομικό πλαίσιο: πολιτεύματα, νομικά πρότυπα, νόμους, ψηφίσματα·
- τις τελετές διάβασης από τον παιδικό στον ενήλικα βίο: τελετή της κουράς του Αθηναίου νέου, μύηση των γυναικών στην Αθήνα, σπαρτιατικές μυητικές τελετές·
- τους τόπους εκπαίδευσης για τη βασική εκπαίδευση, το γυμνάσιο και την ανώτερη εκπαίδευση·

- τους δασκάλους: δασκάλους των γραμμάτων και των τεχνών, δασκάλους της αθλητικής και στρατιωτικής εκπαίδευσης· μελέτη της κοινωνικής τους θέσης και του περιεχομένου της διδασκαλίας τους·
- τους δικαιούμενους εκπαίδευση (μαθητές, έφηβοι, άλλες ομάδες της νεολαίας των γυμνασίων) καθώς και τους αποκλειόμενους από την εκπαίδευση.

Ως έσχατο όριο της μελέτης μας επιλέξαμε το πέρασμα από τον 4ο στον 5ο αιώνα που αποτελεί τομή στην πολιτιστική ιστορία του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία διαιρείται οριστικά το 395, μετά το θάνατο του αυτοκράτορα Θεοδοσίου. Τότε αρχίζει η απομάκρυνση από την «ελληνική» ειδωλολατρική αρχαιότητα, έστω κι αν η ειδωλολατρική παιδεία επιζεί και στη χριστιανική βυζαντινή αυτοκρατορία. Η πλούσια βιβλιοθήκη του Σεραπείου καταστρέφεται το 391 με εντολή του Κυρίλλου, επισκόπου Αλεξανδρείας. Ο Θεοδόσιος απαγορεύει τις παγανιστικές λατρείες το 392. Το 393 καταργεί τους Ολυμπιακούς αγώνες, που μαρτυρούνται από το 776 π.Χ. Το 415 χάνεται η εμβληματική μορφή της Υπατίας, κόρης του τελευταίου γνωστού τροφίμου στο περίφημο Μουσείο της Αλεξάνδρειας που είχε ιδρύσει ο Πτολεμαίος Α'. Η λόγια αυτή γυναίκα δίδαξε στην Αλεξάνδρεια νεοπλατωνική φιλοσοφία, μαθηματικά και αστρονομία, και πέθανε σφαγμένη από φανατικούς χριστιανούς, ειδωλολάτρισσα μάρτυρας της Αλεξάνδρειας και της «ελληνικής» παιδείας.

Θέλω να ευχαριστήσω θερμά τους συναδέλφους και φίλους μου Marie-Henriette Quet και Jean-Pierre Guilhembet. Τους βεβαιώνω ότι η στήριξή τους, η ενθάρρυνση και οι παρατηρήσεις τους μου στάθηκαν χρήσιμες και πολύτιμες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ο κόσμος του Ομήρου

Τα ομηρικά ποιήματα ήταν η βάση της αρχαίας ελληνικής *παιδείας*, υπό τη διπλή της σημασία ως εκπαίδευσης και καλλιέργειας. Ο όρος έχει την ίδια ετυμολογία με το ρήμα *παιδεύω*, μορφώνω, εκπαιδεύω, που προέρχεται επίσης από τη λέξη *παῖς*. Ο Πλάτων, μολονότι ήθελε να εξοβελίσει από την ιδανική του πολιτεία αυτό τον τύπο ποίησης, αναγνωρίζει στην *Πολιτεία* (606e) ότι ο Όμηρος «είχε παιδεύσει την Ελλάδα και (ότι), όσον αφορά τη διακυβέρνηση και την παιδεία των ανθρώπων, αξίζει να καταπιάνεται κανείς με τα έργα του και να τον μελετά».

Τα δύο ποιήματα δομούνται γύρω από μια απλή δράση. Η *Ἰλιάδα* είναι έπος 15.000 περίπου στίχων με θέμα την οργή του Αχιλλέα και τις συνέπειές της κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Τροίας. Το θέμα της *Ὀδύσσειας*, η οποία περιλαμβάνει 12.000 περίπου στίχους, είναι η επιστροφή του Οδυσσέα στην πατρίδα του την Ιθάκη. Το όνομά της προέρχεται από το όνομα του βασικού ήρωα, του Οδυσσέα, που στα λατινικά ονομάστηκε Ulixes (ή Ulyxes).*

Κάθε σκέψη πάνω στην *παιδεία* που έλαβαν οι επικοί ήρωες πρέπει να ξεκινάει με το ερώτημα περί της ιστορικότητας των λογοτεχνικών αυτών έργων. Οι σχετικές με τα ομηρικά έπη διαμάχες στην πραγματικότητα δεν σταμάτησαν ποτέ με-

* Από την κρητική εκδοχή του ονόματος, Ουλίξης. (Σ.τ.Μ.)

τά τις έρευνες του αβά Ντ' Ωμπινιάκ (d'Aubignac, 1664), ο οποίος προσπάθησε να λύσει το πρόβλημα της μάλλον παράδοξης σύνθεσής τους. Οι διαφορές ανάμεσα στην *Ἰλιάδα* και την *Ὀδύσσεια*, η ίδια η δομή του κάθε έπους τροφοδότησαν την αντιπαράθεση ανάμεσα σε όσους τα θεωρούν έργο ενός ποιητή και σε όσους τα θεωρούν έργο δύο ή και περισσότερων ποιητών.

Οι ηθικές αξίες που μεταδίδουν τα ποιήματα, αλλά και τα πολιτικά, κοινωνικά και θρησκευτικά πρότυπα που παρουσιάζουν, επηρεάζαν τους Έλληνες σε ολόκληρη την αρχαιότητα. Τη βαρύτητά τους τη νιώθουμε ακόμα και σήμερα στους τομείς της λογοτεχνίας, της σκέψης και των τεχνών, στον δυτικό κόσμο αλλά και πέρα από αυτόν.

Το περιεχόμενο των ομηρικών επών

Η *Ἰλιάδα*

• *Μια πολεμική αφήγηση*

Η *Ἰλιάδα* αφηγείται μικρό μόνο τμήμα του τελευταίου χρόνου του δεκαετούς πολέμου που έφερε αντιμέτωπους τους Αχαιούς (δηλαδή τους Έλληνες) με τους Τρώες.

Το ποίημα ωστόσο δεν αγνοεί την ειρήνη. Ο Πιερ Βιντάλ-Νακέ (Pierre Vidal-Naquet) γράφει σχετικά ότι η ασπίδα του Αχιλλέα, που τη σφυρηλάτησε ο θεός Ήφαιστος (ραψωδία Σ), «αντιπαραθέτει δύο πόλεις, την πόλη της ειρήνης, του γάμου, των χορών, των δικανικών αγώνων, με την πόλη του πολέμου, που είναι πολιορκημένη και ετοιμάζεται για ενέδρα».

Ο αρχηγός του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος, ο βασιλιάς των Μυκηνών Αγαμέμνων, είναι επικεφαλής ενός συνασπισμού βασιλέων, ηρώων που εκπροσωπούν μια κερματισμένη

Ελλάδα. Ο πόλεμος ξεκίνησε από την απιστία της ωραίας Ελένης, γυναίκας του βασιλιά της Σπάρτης Μενέλαου, που το έσκασε με τον Τρώα Πάρη. Στο στρατόπεδο των Τρώων κυριαρχεί η μορφή του Έκτορα, ενώ στο στρατόπεδο των Αχαιών κυρίαρχες είναι οι μορφές του Αχιλλέα, του Αγαμέμνονα, του Διομήδη, του Αίαντα, του Μενέλαου, του Οδυσσέα και του Πάτροκλου.

Σε αυτό τον πόλεμο έχουμε μαζικές κινήσεις των στρατών, δευτερεύουσες αψιμαχίες, αλλά κυρίως ατομικούς αγώνες. Οι μονομαχίες, όπου οι ήρωες μπορούν να διακριθούν με ένα μοναχικό κατόρθωμα (*ἀριστεία*) είναι πράγματι χαρακτηριστικές του «ομηρικού πολέμου», όπως συμβαίνει με τις μονομαχίες του Έκτορα εναντίον του Αίαντα, του Αινεία εναντίον του Αχιλλέα, του Πάρη εναντίον του Μενέλαου.

• *Η οργή του Αχιλλέα κινεί το έπος*

Την αποχώρηση του Αχιλλέα από τη μάχη την προκαλεί ο χόλος του προς τον Αγαμέμνονα που του άρπαξε την αιχμάλωτή του Βρισηίδα. Από κει και πέρα οι Αχαιοί δοκιμάζουν μόνον ήττες. Ο Αχιλλέας επιστρέφει επιτέλους στη μάχη μετά το θάνατο του Πάτροκλου, που πέφτει νεκρός από το χέρι του Εύφορβου και του Έκτορα.

Όλο το έργο κατατείνει προς μια αποφασιστική μονομαχία μεταξύ του Αχιλλέα και του Έκτορα, κατά την οποία ο Έκτορας σκοτώνεται. Ο θάνατός του σκορπίζει την απελπισία στους Τρώες, ιδιαίτερα στον πατέρα του τον Πρίαμο, βασιλιά της Τροίας, στην Εκάβη, δεύτερη γυναίκα του Πρίαμου, και στην Ανδρομάχη, τη γυναίκα του Έκτορα. Οι δύο τελευταίες ραψωδίες είναι αφιερωμένες στις κηδείες των δύο ηρώων, του Πάτροκλου και του Έκτορα.

Η αφήγηση για την άλωση της Τροίας με το επεισόδιο του Δούρειου Ίππου βρίσκεται στην *Ὀδύσσεια* (θ 470-586).

Η *Ὀδύσσεια*

• *Ένα ειρηνικό έπος*

Το έπος αυτό είναι κατά βάση έπος επιστροφής από τον πόλεμο, χωρίς ωστόσο ο πόλεμος να απουσιάζει από το ποίημα. Στην Ιθάκη ο Οδυσσέας ξαναγίνεται ο βασιλιάς πολεμιστής της *Ἰλιάδας* και σκοτώνει με το τόξο του τους μνηστήρες που ερίζουν για την εξουσία και προσπαθούν να ξελογιάσουν τη γυναίκα του, την πιστή Πηνελόπη.

• *Οι περιπέτειες του Οδυσσέα*

Το περιπετειώδες ταξίδι «αυτού που περιπλανήθηκε πολύ καιρό» διαρκεί δέκα χρόνια, ενώ ο γιος του, ο Τηλέμαχος, σπεύδει από την πλευρά του να τον αναζητήσει. Ο Οδυσσέας διαπλέει μεγάλο τμήμα της λεκάνης της Μεσογείου, αψηφώντας κάθε λογής εμπόδια. Η γεωγραφία των ταξιδιών του έδωσε έναυσμα για πλήθος προσπάθειες ταύτισης των αναφερόμενων τόπων με πραγματικά μέρη, όπως η προσπάθεια του Βικτώρ Μπεράρ (Victor Bérard), ο οποίος βλέπει στην Κέρκυρα το νησί των Φαιάκων και στο Γιβραλτάρ το σπήλαιο με τις τέσσερις πηγές της νύμφης Καλυψώς. Τίποτε όμως δεν είναι βέβαιο στον τομέα αυτό.

Η *Ὀδύσσεια*, που στη σύλληψή της είναι πιο ενιαία από την *Ἰλιάδα*, συνδυάζει θαυμαστές αφηγήσεις (τις περιπέτειες στις ακτές της Θράκης, το τραγούδι των Σειρήνων), αφηγήσεις ευχάριστες (τη θερμή υποδοχή στο νησί των Φαιάκων όπου ο Οδυσσέας δέχεται βοήθεια από τη Ναυσικά και τον πατέρα της, τον βασιλιά Αλκίνοο), ανησυχητικές (τις μαγικές δυνάμεις της Κίρκης, τις απανωτές τρικυμίες), θρησκευτικές (την επίσκεψη στον Κάτω Κόσμο), πολιτικές (τις κρίσιμες καταστάσεις στην Ιθάκη κατά την απουσία του βασιλιά της).

Οι χαρακτήρες του ομηρικού κόσμου

• *Η ομηρική κοινωνία*

Βάση της ήταν ο λαός (*δῆμος*) που τον αποτελούσαν οι ιδιοκτήτες γης. Μια ομάδα αριστοκράτες (*ἄριστοι*) ξεχώριζαν από τον λαό χάρη στα πλούτη τους, την καταγωγή και τις ικανότητές τους. Κύρια δραστηριότητά τους ήταν ο πόλεμος. Το έπος δεν αναφέρεται ιδιαίτερα στις άλλες ομάδες. Οι υπόλοιποι ελεύθεροι άνδρες σχημάτιζαν ένα μάλλον αδιαφοροποίητο πλήθος: αγρότες χωρίς ιδιοκτησία, βοσκοί, ειδικοί σε κάποια τέχνη (μάντεις, αοιδοί, ξυλουργοί, μεταλλουργοί, γιατροί, κ.ο.κ.). Οι θήτες, που δεν διέθεταν καμιά περιουσία και εργάζονταν έναντι αμοιβής, βρίσκονταν στην κατώτερη βαθμίδα της κοινωνικής κλίμακας των ελευθέρων. Οι γυναίκες ήταν περισσότερες από τους άνδρες στην κατηγορία των δούλων: οι άνδρες σκοτώνονταν συνήθως μετά την ήττα, ενώ οι γυναίκες πιάνονταν αιχμάλωτες. Ελεύθεροι και μη ελεύθεροι συνδέονταν με κάποιον *οἶκον* (νοικοκυριό), που τον αποτελούσαν αγαθά και άνθρωποι. Μόνο οι θήτες βρίσκονταν εκτός του συστήματος του *οἴκου*, ο οποίος παρείχε εργασία και ασφάλεια και ήταν σχεδόν αυτάρκης.

• *Νέοι και γέροι*

Μια διαστρωμάτωση της ομηρικής κοινωνίας ήταν και η ηλικιακή. Οι γέροντες είχαν δύο πλεονεκτήματα έναντι των νέων: την αποχή από δραστηριότητες, εφόσον δεν ήταν πια υποχρεωμένοι να συμμετέχουν στον πόλεμο, και τη γνώση, που τους χάρισε η πείρα της ζωής. Τούτο συνέδεε τους γέροντες με τους μάντεις που, εμπνεόμενοι από τον θεό μπορούσαν να δουν τα μελλούμενα. Οι νέοι, αντίθετα, ήταν απασχολημένοι με κάθε είδους δραστηριότητες, όπως υπογραμμίζει ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά*,

ορίζοντας τη φύση του πολίτη. Για το λόγο αυτό, το κριτήριο της ηλικίας ήταν σημαντικό προκειμένου να στρατολογηθούν οι σύμβουλοι του ομηρικού βασιλιά. Έτσι, ο γέροντας Νέστορας εμφανίζεται στην *Ἰλιάδα* ως το πρότυπο του συμβουλάτορα.

Το κριτήριο αυτό, ωστόσο, δεν ήταν απόλυτο. Το γεγονός ότι ο στρατός των Αχαιών αποτελούνταν από άνδρες σε μάχιμη ηλικία επέτρεπε να γίνονται δεκτοί ως συμβουλάτορες τόσο νέοι όσο και ώριμοι άνδρες. Οι νεαροί αριστοκράτες, που συμμετείχαν στο συμβούλιο των βασιλέων, μπορούσαν να λάμψουν τόσο με την πολεμική τους αρετή όσο και με την ποιότητα των συμβουλών τους προς τον βασιλιά και την κοινότητα. Μια άποψη δεν απορριπτόταν ποτέ επειδή ο ρήτορας τύχαινε να είναι νέος: χαρακτηριστική η περίπτωση του Διομήδη στην *Ἰλιάδα*. Οι νέοι και οι γέροντες συμμετείχαν ισότιμα στη συνέλευση, όπου φαίνεται ότι αλληλοσυμπληρώνονταν.

> ***Ο «γέροντας» σύμβουλος Νέστορας συγχαίρει τον «νεαρό» Διομήδη***
> Δεν τέλειωσες όμως τη σκέψη σου./Αλήθεια, μπορεί να είσαι νέος.../
> Εμπνευσμένα ωστόσο μιλάς/στους βασιλιάδες των Αργείων και
> είπες τα σωστά λόγια./Εμπρός όμως! Εγώ, που καυχιέμαι ότι είμαι
> γεροντότερός σου,/θα μιλήσω και θα πω τα πάντα. Κανείς/δεν θα
> περιφρονήσει την άποψή μου, ούτε καν ο κραταιός Αγαμέμνων.
>
> Όμηρος, *Ἰλιάς* Ι 56-62

• *Η πολιτική εξουσία*

Στο ομηρικό έπος υπάρχουν πολιτικά οργανωμένες κοινότητες. Η εξουσία βρίσκεται στα χέρια του βασιλιά (*βασιλεύς*) που περιστοιχίζεται από το συμβούλιό του (*βουλή*) και τη συνέλευση (*ἀγορά*).

Ο βασιλιάς είναι «ο πρώτος» ανάμεσα στους αριστοκράτες. Το αξίωμά του δεν είναι κληρονομικό. Στα είκοσι χρόνια της απουσίας του από την Ιθάκη, ο Οδυσσέας δεν αντικαταστάθηκε ούτε από τον πατέρα του Λαέρτη ούτε από τον γιο του Τηλέμαχο. Όταν επιστρέφει, είναι υποχρεωμένος να κατακτήσει ξανά την εξουσία με τη βία. Ο βασιλιάς ενσαρκώνει το κράτος. Οι ομηρικοί βασιλείς απολαύουν προνομίων που συνδέονται με το λειτούργημά τους: έχουν στη διάθεσή τους μια περιοχή (*τέμενος*), δικαιούνται μεγαλύτερο μερίδιο από τα λάφυρα και φόρους σε είδος. Για το λόγο αυτό οφείλουν να εξασφαλίζουν τη διατροφή των έμπιστων συμβούλων τους και των ξένων που έρχονται στην αυλή τους. Η εξουσία τους είναι πάνω απ' όλα στρατιωτική: αποφασίζουν για τους πολέμους και τους διεξάγουν ως επικεφαλής του στρατού. Στο επίπεδο των πολιτικών αποφάσεων, καθήκον τους είναι να συγκαλούν τη βουλή και τη συνέλευση.

Η συνέλευση συγκεντρώνει το σύνολο του λαού (*δῆμος*) και επεμβαίνει σε ζωτικές για την κοινότητα υποθέσεις, εσωτερικές και εξωτερικές. Συγκαλείται από τον βασιλιά σε συγκεκριμένο τόπο. Στην *Ἰλιάδα*, οι συνελεύσεις των Αχαιών γίνονται κοντά στα πλοία και μάλιστα κοντά στο πλοίο του Αγαμέμνονα. Η συζήτηση και η αντιπαράθεση απόψεων στόχο έχει απλώς να διαφωτίσει τον βασιλιά, καθώς οι αγορητές εκφράζουν τις απόψεις τους. Η συνέλευση δεν λαμβάνει, δηλαδή, αποφάσεις· αυτές ανήκουν αποκλειστικά στη δικαιοδοσία του βασιλιά. Οι αγορητές, λίγοι (δύο ή τρεις), συναγωνίζονται ο ένας τον άλλο σε ευγλωττία στη συνέλευση. Οφείλουν να είναι άριστοι στα λόγια. Φαίνεται ότι το δικαίωμα του λόγου ήταν προνόμιο μονάχα των αριστοκρατών, έχει ωστόσο εύλογα υποστηριχθεί ότι όλοι οι ελεύθεροι άνδρες μπορούσαν να προσέλθουν στη συνέλευση και να μιλήσουν ενώπιόν της. Έτσι, ο λόγος του Θερσίτη, ενός πολεμιστή από το ανώνυμο πλήθος των μαχητών, στην *Ἰλιάδα* μπορεί να ερμηνευτεί είτε ως σκανδαλώδες γεγονός είτε ως απόδειξη της δυνατότητας όλων να μιλήσουν στη συνέλευση, εφόσον κανείς δεν τον εμποδίζει να εκφράσει την άποψή του.

Η εκπαίδευση των νέων στον Όμηρο

Ο Όμηρος ως μάρτυρας της εποχής του

• *Ποιητής και όχι ιστορικός*

Τα ομηρικά ποιήματα είναι κατά βάση έργα λογοτεχνικά. Γεννήθηκαν στην ελληνική Μικρά Ασία (ο Όμηρος γεννήθηκε στη Σμύρνη), κατά την αρχαϊκή εποχή, στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ. ή ίσως και νωρίτερα. Η *Ιλιάδα* χρονολογείται ενδεχομένως γύρω στο 725, ενώ η *Οδύσσεια* είναι μεταγενέστερη κατά μια γενιά.

Δημιουργήθηκαν για τους αριστοκράτες, οι οποίοι απολάμβαναν την ακρόασή τους κατά τη διάρκεια των συμποσίων και έβρισκαν σε αυτά το σύστημα αξιών που ασπάζονταν. Ο Όμηρος ήταν ο εκφραστής τους. Η εποχή της σύνθεσης των επών είναι η εποχή κατά την οποία συγκροτείται η κατεξοχήν ελληνική μορφή κράτους της αρχαϊκής και κλασικής Ελλάδας, η *πόλις*. Η *πόλις* ή πόλη-κράτος ήταν κοινότητα ανθρώπων εγκατεστημένων σε μια μικρή περιοχή και αποτελούνταν από αστικό κέντρο και ύπαιθρο (*χώρα*). Προστατευόταν από τους θεούς της και από τους πολεμιστές της. Κατά τον 8ο αιώνα, η αρχή περνάει από τα χέρια του ενός ανδρός (του *βασιλέως*) σε μικρό αριθμό ανδρών, τους ιδιοκτήτες γης, που ήταν επιπλέον πολεμιστές και υπερασπιστές της πόλης.

Ο Όμηρος και ο μυκηναϊκός κόσμος

Μετά τις μελέτες του Μόζες Φίνλεϋ (Moses I. Finley), η υπόθεση σύμφωνα με την οποία τα έπη περιγράφουν τον μυκηναϊκό κόσμο πρέπει να εγκαταλειφθεί. Η ανάγνωση των πήλινων πινακίδων της Γραμμικής Β, συλλαβικής γραφής των ελληνικών, το 1952, καθώς και η αρχαιολογία έδειξαν ότι ο κόσμος του ομηρικού έπους δεν είναι ο κόσμος του μυκηναϊκού πολιτισμού, ο οποίος άνθησε ουσιαστικά στον κυρίως ελλαδικό χώρο και την Κρήτη από τον 16ο έως τον 12ο αιώνα π.Χ. Τα μυκηναϊκά αντικείμενα που περιγράφονται στο έπος δεν ξεπερνούν τα έξι (π.χ. η περικεφαλαία από χαυλιόδοντες κάπρου της ραψωδίας Κ). Η μυκηναϊκή γεωγραφία δεν είναι ακριβώς η ομηρική (ωστόσο αναφέρονται «οι πολύχρυσες Μυκήνες»). Τα μεγαλόπρεπα μυκηναϊκά ανάκτορα δεν μπορούν να συγκριθούν με τα ταπεινά ανάκτορα της *Οδύσσειας*. Η γραφειοκρατική κοινωνία που οργανώνεται γύρω από τον *wanax* (*ἄναξ*), τον Μυκηναίο βασιλιά, δεν είναι επουδενί η κοινωνία του ποιητή. Η ταύτιση του στρώματος VIIa στη θέση Τροία-Χισαρλίκ, σε απόσταση 5 χιλιομέτρων από τα Δαρδανέλλια, με την ομηρική Τροία, όπως είχε προτείνει στη δεκαετία του 1870 ο Ερρίκος Σλήμαν, πρέπει επίσης να θεωρηθεί ξεπερασμένη.

• *Η ιστορικότητα του ομηρικού κόσμου*

Στη συζήτηση του προβλήματος σήμερα αντιπαρατίθενται όσοι εκτιμούν ότι το έπος είναι ένα αμιγώς φανταστικό έργο, το οποίο περιγράφει μια κοινωνία του παρελθόντος αληθοφανή για τον ποιητή και τους ακροατές του, και την πλειονότητα που εκτιμά ότι ο ομηρικός κόσμος ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα. Οι ιστορικοί ωστόσο διχάζονται ως προς την περιγραφόμενη εποχή: Πρόκειται για την εποχή του Ομήρου, ο οποίος είναι έτσι μάρτυρας της εποχής του (του 8ου αιώνα) ή για την προγενέστερη εποχή των Σκοτεινών Αιώνων (11ος-9ος αιώνας); Η πρώτη υπόθεση είναι αποδεκτή από τους περισσότερους. Η απουσία ορισμένων σημαντικών δεδομένων του 8ου αιώνα, όπως τα σιδερένια όπλα ή ο αποικισμός, εξηγείται μέσω του ποιητικού χαρακτήρα του έργου. Η ποιητική λειτουργία εξιδανίκευσε την κοινωνία αυτή και τους συγχρόνους της, επιτρέποντας ταυτόχρονα στον ποιητή να εισαγάγει στοιχεία ενός παρελθόντος που η ανάμνησή του δεν είχε ολότελα χαθεί.

Η εκπαίδευση των ηρώων

• *Οι ηλικιακές κατηγορίες*

Τα ομηρικά ποιήματα παρουσιάζουν μια κοινωνία δομημένη κατά ηλικιακές κατηγορίες. Ο στρατός των Αχαιών αποτελούνταν στην πραγματικότητα από δύο ομάδες: τους παλαιούς (*γέροντες*) και τους νέους (*κοῦροι*). Οι *κοῦροι* συνδέονταν μεταξύ τους ως συνομήλικοι, και το χαρακτηριστικό αυτό δημιουργεί την «ομηρική συντροφικότητα» (compagnonnage homérique), όπως την ονόμασε ο Ανρί Ζανμαίρ (Henri Jeanmaire) στην πρωτοπόρα μελέτη του *Couroi et Courètes* ([Κούροι και Κουρήτες], 1939) για τους σχετικούς με τη νεολαία θεσμούς στην αρχαϊκή Ελλάδα. Προορίζονταν να ασχοληθούν με τον πόλεμο λόγω της καταγωγής και της εκπαίδευσής τους. Διδάσκονταν επίσης να κρατούν τη θέση τους και εκτός μάχης, κατά τις θυσίες, τα συμπόσια και τις συνελεύσεις, και να σέβονται τις συνήθειες τις οποίες ενέπνεε ένα συγκεκριμένο ιδεώδες. Λίγα πράγματα γνωρίζουμε για τα στρατιωτικά γυμνάσια και τις ασκήσεις των *κούρων*.

• *Η επιτακτική ανάγκη εκπαίδευσης του νεαρού ήρωα*

Ο Όμηρος βλέπει τον νεαρό ήρωα ως έρμαιο των περιστάσεων. Συμπεριφέρεται αστόχαστα, παρορμητικά, επιπόλαια. Ο Αντίλοχος, ο γιος του σοφού Νέστορα, αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση του νεαρού ήρωα, καθώς κερδίζει τη δεύτερη θέση στην αρματοδρομία κατά τους επικήδειους αγώνες που οργανώνει ο Αχιλλέας προς τιμή του Πάτροκλου με μια αδέξια ζαβολιά, κόβοντας το δρόμο στον Μενέλαο στην τελευταία στροφή. Ο Αντίλοχος πρέπει να ζητήσει συγνώμη και να προσφέρει τη φοράδα του για να επανορθώσει. Οι νέοι χρειάζονται την πείρα των γερόντων για να γίνουν τέλειοι ήρωες. Τον ανολοκλήρωτο ακόμα χαρακτήρα του νεαρού άνδρα τον αποκαλύπτει και η προσωπικότητα του Πάρη, αδελφού του Έκτορα και απαγωγέα της Ελένης από τη Σπάρτη: ο Πάρης είναι ακόμα έφηβος.

Λόγια του Μενέλαου πριν από τη σύναψη της συμφωνίας με τον Πρίαμο που θα μπορούσε να είχε τερματίσει τον Τρωικό πόλεμο

Ο Μενέλαος έχει μόλις απαιτήσει να είναι παρόντες στη σύναψη της συμφωνίας οι νεαροί γιοι του γέροντα Πρίαμου.

Το μυαλό των νεαρών πετάει πάντα στα σύννεφα,/ενώ ένας γέροντας, όταν είναι μαζί τους, κοιτάζει ταυτόχρονα μπροστά και πίσω/ώστε να συνδυάσει με τον καλύτερο τρόπο τα πράγματα και για τις δυο πλευρές.

Όμηρος, *Ἰλιάς* Γ 108-110

• *Η εκπαίδευση των νεαρών πολεμιστών*

Η ομηρική κοινωνία αντιλαμβάνεται την εκπαίδευση ως μαθητεία υπό την καθοδήγηση των μεγαλυτέρων. Έτσι, η εκπαίδευση του Αχιλλέα ανατίθεται σε δύο παιδαγωγούς, τον Χείρωνα και τον Φοίνικα. Ο Χείρων, «ο σοφότατος Κένταυρος», είναι φίλος και συμβουλάτορας του Πηλέα, του πατέρα του Αχιλλέα. Οι Κένταυροι, πλάσματα τερατόμορφα, μισοί άνδρες και μισοί άλογα, είναι συνήθως βίαιοι και άγριοι. Στη μυθολογία όμως υπάρχουν δύο, ο Φόλος και ο Χείρων, που είναι καλοί και καταδεκτικοί με τους ανθρώπους. Ο Χείρων μπορεί να θεωρηθεί ο παιδαγωγός-πρότυπο της αρχαϊκής εποχής. Ο Ξενοφών, στην πραγματεία του για το κυνήγι, τον *Κυνηγετικόν*, απαριθμεί είκοσι έναν μαθητές του Χείρωνα, μεταξύ άλλων τον Ακταίωνα, τον Ασκληπιό, τον Κάστορα και τον Πολυδεύκη, τον Κέφαλο, τον Ιάσονα, τον Μελανίωνα, τον Νέστορα, τον Θησέα. Η εκπαίδευση του Αχιλλέα από τον Κένταυρο αποτελεί συχνά θέμα της αρχαϊκής και κλασικής αγγειογραφίας. Βλέπουμε σε αγγεία τον

Χείρωνα να υποδέχεται τον Αχιλλέα που τον φέρνει ο πατέρας του, ή στις διδακτικές του δραστηριότητες: στρατιωτική και αθλητική κατάρτιση (κυνήγι, ιππασία, ρίψη ακοντίου) και μουσική παιδεία (λύρα). Η ραψωδία Ι της *Ἰλιάδας* (434 κ.εξ.) παρουσιάζει τη μορφή του Φοίνικα που είναι υποτακτικός του Πηλέα. Παρέλαβε τον Αχιλλέα παιδί και τον δίδασκε μέχρι την αναχώρησή του για τον Τρωικό πόλεμο. Προσπάθησε να τον κάνει ρήτορα και πολεμιστή: «Έπρεπε να σε μάθω να είσαι καλός ρήτορας και καλός πολεμιστής» (*Ἰλιάς* Ι 442). Τη συνήθεια οι γόνοι των καλύτερων οικογενειών να εκπαιδεύονται από κάποιο δάσκαλο με κύρος τη διαπίστωσαν σαφώς οι εθνολόγοι και σε άλλες αρχαϊκές κοινωνίες και την ονόμασαν fosterage (ανατροφή ξένου τέκνου).

Όμηρος, ο παιδαγωγός της Ελλάδας

Τα ομηρικά ποιήματα θέτουν ένα σύνολο ηρωικών αξιών, που μαρτυρούν ένα αριστοκρατικό ιδεώδες απόλυτα αγωνιστικό. Οι αξίες αυτές επρόκειτο να διατηρηθούν καθ' όλη την ιστορία του αρχαίου ελληνικού κόσμου και να επηρεάσουν ακόμη και μετά το τέλος του τους πολυπληθείς αναγνώστες του ποιητή.

Οι θρησκευτικές αξίες

Ο πολυθεϊσμός των αρχαίων Ελλήνων δεν διαθέτει μείζον ιερό ιδρυτικό κείμενο, όπως η Τορά, τα Ευαγγέλια ή το Κοράνι. Δεν υπάρχει επίσης γραμματεία καθαρά θρησκευτική.

• *Ο Όμηρος και ο Ησίοδος*

Εντούτοις, οι Έλληνες αναγνωρίζουν ως σημαντικούς για τη συγκρότηση της θρησκείας τους δύο ποιητές, εμπνεόμενους από τις Μούσες: τον Όμηρο και τον Ησίοδο. Ο Ησίοδος καταγόταν από

τη Βοιωτία και έγραψε τον 7ο αιώνα δύο εκτενή ποιήματα. Πρόκειται χωρίς αμφιβολία, όπως και στην περίπτωση του Ομήρου, για προφορική ποίηση που καταγράφηκε αργότερα. Η *Θεογονία* αφηγείται τη γέννηση του κόσμου και των θεών. Παρουσιάζει θεμελιώδεις μύθους, όπως η καθιέρωση της θυσίας ή η δημιουργία της πρώτης θνητής γυναίκας, της Πανδώρας, η οποία περιγράφεται και στο έπος του *Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, όπου περιλαμβάνονται κυρίως συμβουλές για τη γεωργία, αλλά περιγράφονται και πολλές τελετουργίες. Ο σημαντικός «μύθος των ανθρώπινων γενών» βρίσκεται σε τούτο το έπος.

Ο ρόλος του Ομήρου και του Ησιόδου στην οργάνωση του κόσμου των θεών

Ποια είναι η προέλευση του κάθε θεού; Υπήρχαν όλοι τους από πάντα; Ποια είναι η φύση και η μορφή τους; Οι Έλληνες αγνοούσαν αυτά τα θέματα μέχρι πρόσφατα και, που λέει ο λόγος, ως χτες ακόμη. Πιστεύω, πράγματι, ότι ο Ησίοδος και ο Όμηρος είναι προγενέστεροί μου το πολύ κατά τετρακόσια χρόνια. Αυτοί λοιπόν δημιούργησαν για τους Έλληνες τη γενεαλογία των θεών, αυτοί έδωσαν στους θεούς τις επωνυμίες τους, υπέδειξαν τι τιμές πρέπει να αποδίδονται στον καθένα και ποιες είναι οι λειτουργίες του καθενός, αυτοί επίσης περιέγραψαν τη μορφή τους.

Ηρόδοτος, *Ἱστορίαι* 2, 53.

• *Το πάνθεον και οι μύθοι*

Η οργάνωση των θεϊκών δυνάμεων σε πάνθεον κατά την κλασική και την ελληνιστική εποχή έλκει στην πράξη την καταγωγή της από τις δικές τους ιδέες. Οι ποιητές αυτοί είναι ακένωτες πηγές μύθων για κοινωνίες όπου οι μύθοι βρίσκονταν πίσω από κάθε συγκροτητική της λατρείας πράξη, πίσω από κάθε ίδρυση πόλης, πίσω από κάθε φυσικό φαινόμενο. Οι ελεγεια-

κοί, οι λυρικοί και οι τραγικοί ποιητές θα αντλούν πάντα από αυτή την πηγή.

• *Σεβασμός προς τον κόσμο των θεών*
Οι θεοί είναι πανταχού παρόντες στον Όμηρο. Ενδιαφέρονται για τους θνητούς, αλλά δεν διευθύνουν το πεπρωμένο τους. Οι θνητοί πρέπει να πραγματώσουν τη *μοῖραν* τους, που οι θεοί δεν μπορούν ούτε να την αποφασίσουν ούτε να την αλλάξουν, αλλά μπορούν ωστόσο να την επιταχύνουν ή να την επιβραδύνουν, γνωρίζοντας ποιο είναι το αδήριτο πεπρωμένο των ανθρώπων. Η Αθηνά αναγγέλλει ήδη στην αρχή της *Ὀδύσσειας* (α 26-96) τη μελλοντική σύγκρουση του Τηλέμαχου με τους μνηστήρες, το ταξίδι του νεαρού, την τελική επιστροφή του Οδυσσέα. Έχει, λοιπόν, σημασία να τελεί κανείς τις ιερουργίες που τους οφείλονται και που μπορούν να καταστήσουν τη δύναμή τους ευεργετική για τους ήρωες: προσευχές, θυσίες, σπονδές, προσφορές. Η καταφυγή στους μάντεις επιτρέπει να γνωρίσει κανείς τη θέλησή τους.

Οι κοινωνικές αξίες

Τα δύο ποιήματα αναδίδουν μια ηρωική ηθική. Ο ήρωας πρέπει να ενσωματωθεί στην κοινωνική του ομάδα, να σέβεται τις αξίες της, να επαγρυπνεί προκειμένου να τηρείται η ισορροπία μεταξύ του δώρου και του αντίδωρου. Για τους Έλληνες κάθε δώρο απαιτεί όντως ένα δώρο ως ανταπόδοση. Το ιδεώδες αυτό το ενσαρκώνουν επιμέρους μορφές, που αποτελούν πρότυπα αρχικά για τους ακροατές και αργότερα για τους αναγνώστες.

• *Ο Αχιλλέας, «ο άριστος των Αχαιών»*
Ο Αχιλλέας, γιος του Πηλέα και της θαλασσινής θεότητας Θέτιδας, είναι το πρότυπο του ήρωα σε καιρό πολέμου. Είναι

καθ' ολοκληρίαν άριστος, υποδειγματικός στη ζωή και στο θάνατό του. Αφιερώνοντας τη σύντομη ύπαρξή του στον πόλεμο και τα κατορθώματα, επέλεξε το ιδεώδες ενός ένδοξου θανάτου. Ξεφεύγει έτσι από την ανωνυμία και τη λήθη: η συλλογική μνήμη θα υμνήσει την ομορφιά, τα νιάτα, την ανδροπρέπεια και το θάρρος του. Ο γιος του ο Νεοπτόλεμος κινείται από την επιθυμία να φτάσει επίσης σε αυτή την ηρωική *ἀρετήν*.

• *Ο «πολυμήχανος» Οδυσσέας*
Ο Οδυσσέας προσφέρει άλλο πρότυπο. Ο βασιλιάς της Ιθάκης δεν πεθαίνει μπροστά στα τείχη της Τροίας. Η μοίρα του είναι να ξαναβρεί την πατρίδα του, το βασίλειό του, τον *οἶκον* και τη γυναίκα του. Είναι πρωταθλητής της αντοχής. Προς το σκοπό αυτό χρησιμοποιεί τη δύναμή του, αλλά κυρίως την εξυπνάδα του (*μῆτις*). Είναι αριστοτέχνης στις πονηριές κάθε είδους, πονηριές που μπορούν να πάρουν τη μορφή της απάτης και του ψεύδους. Έτσι μόνο θα ξεφύγει από κάθε πειρασμό που θα συναντήσει στο δρόμο του.

• *Ο «θείος» Έκτορας*
Ο Τρώας Έκτορας, γιος του Πρίαμου και της Εκάβης, αντιπροσωπεύει την τραγική διάσταση του ηρωικού κώδικα τιμής. Όπως και ο αντίπαλός του ο Αχιλλέας, επιλέγει το ιδεώδες ενός ένδοξου θανάτου. Αρνείται να ακούσει τον πατέρα και τη γυναίκα του που τον προειδοποιούν για την αμφίρροπη έκβαση της μονομαχίας του με τον Αχιλλέα. Αρνούμενος να ακούσει τις συστάσεις τους, αρνείται κάθε προφύλαξη. Ο θάνατός του προκαλεί το χαμό της Τροίας, της οικογένειάς του και του λαού του.

Η απάντηση του Έκτορα στη γυναίκα του Ανδρομάχη, που τον ικετεύει να μην πάει στη μάχη
Όλα τούτα, γυναίκα, με απασχολούν όσο και σένα. Αλλά ντρέ-

πομαι/πολύ τους Τρώες και τις Τρωαδίτισσες με τα πέπλα που σέρνονται στη γη,/αν σαν τιποτένιος μείνω μακριά από τη μάχη./Ούτε η καρδιά μου με σπρώχνει προς αυτό, αφού έμαθα να είμαι πάντα γενναίος/και να μάχομαι με τους Τρώες στην πρώτη γραμμή,/υπερασπιζόμενος την τρανή δόξα του πατέρα μου αλλά και τη δική μου./Σίγουρα, το ξέρω καλά τόσο με το μυαλό όσο και με την καρδιά μου:/θα 'ρθει μια μέρα όπου θα χαθεί η ιερή πόλη του Ιλίου/και ο Πρίαμος και ο λαός του Πρίαμου με το εύστοχο ακόντιο.

Όμηρος, *Ἰλιάς* Z 441-449.

Η απήχηση του Ομήρου

• *Η εκπαίδευση των Ελλήνων*

Οι Έλληνες δάσκαλοι της κλασικής και της ελληνιστικής εποχής επέμεναν ιδιαίτερα στον Όμηρο. Η χρησιμοποίησή του είχε στόχο ηθικό, να μεταβιβάσει στις γενεές των νεαρών Ελλήνων (αλλά και των νεαρών Ελληνίδων!) τις ηθικές αξίες του έπους. Οι μαθητές μελετούν κυρίως την *Ἰλιάδα*, αλλά και την *Ὀδύσσεια*, καθώς και τους *Ὁμηρικοὺς ὕμνους*, που συνέθεσαν ομηρίζοντες ποιητές κατά την αρχαϊκή εποχή.

Ο Ξενοφών αναφέρει, τον 4ο αιώνα, στο *Συμπόσιόν* του (3, 5-6), το παράδειγμα του Αθηναίου Νικήρατου, που ήξερε απέξω ολόκληρη την *Ἰλιάδα* και ολόκληρη την *Ὀδύσσεια*. Μια τέτοια μνημοτεχνική ικανότητα συνιστούσε εξαίρεση για έναν καλλιεργημένο Έλληνα που δεν ήταν ραψωδός. Ήταν αποτέλεσμα της θέλησης του πατέρα του που τον ανάγκασε να την ασκήσει, θέλοντας να τον κάνει άνδρα αγαθό, αναθρεμμένο σύμφωνα με το αριστοκρατικό ιδεώδες.

Οι ελληνικοί σχολικοί πάπυροι της ελληνιστικής Αιγύπτου μαρτυρούν ότι ο Όμηρος ήταν ο συγγραφέας που χρησιμοποιούνταν περισσότερο σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Οι δάσκαλοι έβαζαν τους μαθητές να μελετούν το ομηρικό λεξιλόγιο αλλά και αποσπάσματα από το έργο του.

• *Η επίδραση του Ομήρου*

Είναι τεράστια και ανυπολόγιστη. Ο φιλόσοφος Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος (από την Κολοφώνα της Ιωνίας) γράφει, ήδη κατά τον 6ο αιώνα, ότι ο Όμηρος υπήρξε ο παιδαγωγός της Ελλάδας από την πρώτη στιγμή (*ἐξ ἀρχῆς*). Οι Αθηναίοι τραγικοί καθώς και οι φιλόσοφοι Πλάτων και Αριστοτέλης τον γνώριζαν σε βάθος. Ο Μέγας Αλέξανδρος, ο Ιούλιος Καίσαρας, ο Ιουλιανός ο Παραβάτης, ο τελευταίος ειδωλολάτρης Ρωμαίος αυτοκράτορας, ο Μωάμεθ Β', ο πορθητής της Κωνσταντινούπολης, μεταβαίνουν στην Τροία και τιμούν εκεί τη μνήμη του Αχιλλέα. Ο επίσκοπος Θεσσαλονίκης Ευστάθιος συντάσσει τον 12ο αιώνα ένα λόγιο υπόμνημα για το ομηρικό έργο. Τα θέματα που προέρχονται από τα ομηρικά ποιήματα αποτελούν πηγή έμπνευσης για τη γλυπτική και την αγγειογραφία καθ' όλη την αρχαιότητα.

Ένας σχολικός πάπυρος της πτολεμαϊκής Αιγύπτου

Ο πάπυρος της Γενεύης αρ. 118 (15,5 x 13 εκ.) διασώζει το προοίμιο του *Ομηρικού ύμνου στον Διόνυσο*. Χρονολογείται στον 2ο ή 1ο αιώνα και προέρχεται χωρίς αμφιβολία από τον Ηρακλειοπολίτη νομό (= επαρχία) της Μέσης Αιγύπτου. Πρόκειται για σχολική άσκηση, γραμμένη από το χέρι μαθητή, ενός νεαρού Έλληνα της Αιγύπτου. Το κείμενο του το υπαγόρευσε ο δάσκαλός του. Οι δάσκαλοι είχαν πράγματι τη συνήθεια να επιλέγουν την αρχή περίφημων έργων ως αποσπάσματα για ανθολογίες. Στην πίσω όψη του παπύρου υπάρχει μια μαθηματική άσκηση, ένας πίνακας πολλαπλασιασμού (βλ. Κεφάλαιο 8, σ. 165). Ο μαθητής θα είχε γράψει στην πίσω όψη για λόγους οικονομίας. Στο κείμενο περιγράφεται η Νύσα, τόπος γέννησης του Διονύσου. Ο ποιητής λέει ότι η χώρα δεν κατοικείται από ανθρώπινα πλάσματα, ότι δεν διαθέτει λιμάνια, ότι περιβάλλεται από βράχους, ότι παράγει άφθονα αγαθά. Οι αρχαίοι την τοποθετούσαν στη Θράκη, στην Αιθιοπία, στην Αραβία ή στην Ινδία. Ο προσδιορισμός της τοποθεσίας ήταν πολύ σημαντικός, αφού κατά πάσα πιθανότητα στόχος ήταν να προσδιοριστεί ο τόπος καταγωγής της αμπελουργίας.

Πηγή: Paul Schubert κ.ά., *Les papyrus de Genève*, τρίτος τόμος, Bibliothèque publique et universitaire, Γενεύη 1996, σ. 15-20 και 31-32.

Η απήχηση του Ομήρου είναι παρούσα, πέρα από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, σε ολόκληρη τη δυτική παράδοση: στο επικό ποίημα *Don Juan* (*Δον Ζουάν*) του George Byron, στην *Clio* (*Κλειώ*) του Charles Péguy, στον *Ulysses* (*Οδυσσέας*) του James Joyce, στην *Source grecque* (*Ελληνική πηγή*) της φιλοσόφου Simone Weil, στη *Naissance de l'Odyssée* (*Γέννηση της Οδύσσειας*) του Jean Giono, στην *Οδύσσεια* (αποτελούμενη από 33.333 στί-

χους!) του Νίκου Καζαντζάκη. Ο Ινδός Aurobindo Ghose γράφει στα αγγλικά τέσσερις ραψωδίες ενός έργου με τον τίτλο *Ilion* που έμεινε ανολοκλήρωτο. Ο Λούντβιχ βαν Μπετόβεν αναζητούσε στον Όμηρο την έμπνευσή του, ενώ σε γράμμα προς τον εκδότη του, με ημερομηνία 8 Αυγούστου 1809, παραπονείται γιατί μπορεί να τον διαβάζει μονάχα από μετάφραση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η εκπαίδευση των αρρένων στη Σπάρτη

Η εκπαίδευση των αρρένων στη Σπάρτη δηλωνόταν με τον ιδιαίτερο όρο *ἀγωγή*. Η *ἀγωγή* όμως αντιπροσώπευε απλώς μια περίοδο της ισόβιας σπαρτιατικής *παιδείας*. Η σπαρτιατική εκπαίδευση κίνησε το ενδιαφέρον των Ελλήνων θεωρητικών της παιδαγωγικής ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ. Περιγράφεται σε δύο βασικά κείμενα, τη *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* (κεφ. 2-4) του Ξενοφώντα και τον *Λυκοῦργο* (κεφ. 16-18) του Πλούταρχου. Τα κείμενα αυτά τα συμπληρώνουν άλλες γραπτές πηγές αλλά και τα πορίσματα αρχαιολογικών ανασκαφών.

Το «παραμορφωτικό φαινόμενο» στην περίπτωση της Σπάρτης δυσκολεύει την ερμηνεία αυτών των δεδομένων. Οι αρχαίοι συγγραφείς εξιδανίκευσαν, είναι αλήθεια, ή δαιμονοποίησαν, ήδη από το 6ο αιώνα π.Χ. τη θεσμική και κοινωνική πραγματικότητά της.

Η επιβολή του κράτους στο σπαρτιατικό εκπαιδευτικό σύστημα ήταν το στοιχείο που αναμφίβολα εντυπωσίαζε περισσότερο τους αρχαίους όταν ανέλυαν τους σπαρτιατικούς θεσμούς, αλλά και οι νεότεροι δεν έμειναν αδιάφοροι απέναντί του.

Η σπαρτιατική εκπαίδευση νοούνταν ως διαδικασία που επέτρεπε να ενταχθούν οι νεαροί Σπαρτιάτες σε ένα κολεκτιβίστικο σύστημα και ταυτόχρονα να ξεχωρίσει μια επίλεκτη ομάδα. Στόχος ήταν να τους διαπαιδαγωγήσουν για τον μελλοντικό τους ρόλο ως πολιτών (ήταν προ-πολίτες) και το μελλοντικό τους επάγγελμα ως οπλιτών (ήταν προ-οπλίτες). Στη Σπάρτη, πριν από τη φάση της *ἀγωγῆς*, που άρχιζε στα 8 χρόνια και περιλάμβανε όλο και δυσκολότερες δοκιμασίες, το παιδί λάμβανε μια «βασική εκπαίδευση» σε αυστηρά οικογενειακό πλαίσιο.

Το τέλος της *ἀγωγῆς* σήμαινε για τον νεαρό ενήλικα Σπαρτιάτη την αρχή μιας καινούριας περιόδου στη ζωή του, που συνέχιζε όμως να την ελέγχει το κράτος. Οι καλύτεροι από τους νέους της Σπάρτης αντιμετώπιζαν νέες δοκιμασίες, που σκοπό είχαν να ξεχωρίσει μια επίλεκτη ομάδα όλο και πιο περιορισμένη.

Υποχρεωτική ομαδική εκπαίδευση

Εκπαίδευση για τους μελλοντικούς πολίτες της Σπάρτης

• *Τριμερής κοινωνία*

Η σπαρτιατική εκπαίδευση αφορούσε σχεδόν αποκλειστικά τους μελλοντικούς πολίτες της Σπάρτης. Οι Σπαρτιάτες πολίτες ήταν οι *ὅμοιοι*, ίσοι και όμοιοι. Η κοινωνική και θεσμική τους αποστολή ήταν διττή, ο πόλεμος και η συμμετοχή στην πολιτική ζωή. Δεν ασκούσαν καμιά αγροτική, βιοτεχνική ή εμπορική δραστηριότητα. Οι *περίοικοι* ήταν Έλληνες που «κατοικούσαν γύρω» από την πολιτική επικράτεια της Σπάρτης στη Λακωνία και τη Μεσσηνία. Ήταν πολίτες της πόλης τους, που, ως προς τις εξωτερικές της σχέσεις, ήταν εξαρτημένη από τη Σπάρτη. Ήταν αγρότες, τεχνίτες, έμποροι και υπηρετούσαν ως κληρωτοί στον σπαρτιατικό στρατό. Οι είλωτες ήταν υποταγμένοι χωρικοί και αποτελούσαν τους δούλους της Σπάρτης.

• *Εκπαίδευση υποχρεωτική*

Η συμμετοχή στην *ἀγωγήν* αποτελεί έναν από τους τρεις όρους πρόσβασης στα δικαιώματα του Σπαρτιάτη πολίτη. Οι άλλοι

δύο όροι είναι η καταγωγή από πατέρα πολίτη της Σπάρτης και η καταβολή χρηματικού ποσού συμμετοχής στα συλλογικά γεύματα, τα *συσσίτια*. Οι νεαροί Σπαρτιάτες που δεν μπορούν να καταβάλλουν το ποσό γίνονται πολίτες με περιορισμένα δικαιώματα. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, δεν μπορούν να αναλαμβάνουν αξιώματα και «η πόλη τούς περιφρονεί ολότελα». Μόνον οι επίδοξοι κληρονόμοι της διπλής σπαρτιατικής βασιλείας απαλλάσσονται από την καταβολή του ποσού.

Μια εξαίρεση: ένας βασιλιάς, ο Αγησίλαος (400 ή 398-360 π.Χ.) που ακολούθησε την ἀγωγήν

Καθώς η βασιλεία ανήκε στον Άγι σύμφωνα με το νόμο, ο Αγησίλαος θα ζούσε κατά τα φαινόμενα ως ιδιώτης και έλαβε την ονομαζόμενη στη Λακεδαίμονα *ἀγωγήν*, που ήταν σκληρή ως προς τον τρόπο ζωής και επίπονη, αλλά εκπαίδευε τους νέους στην πειθαρχία. Γι' αυτό και λένε ότι η Σπάρτη αποκαλούνταν από τον Σιμωνίδη «θνητοδαμάστρια» (*δαμασίμβροτος*), επειδή έκανε με τα έθιμά της τους πολίτες εξαιρετικά πειθήνιους στους νόμους και ευάγωγους, ωσάν άλογα που δαμάζονται ευθύς εξ αρχής. Από την υποχρέωση αυτή ο νόμος απάλλασσε τα παιδιά που ανατρέφονταν για να αναλάβουν τη βασιλεία. Ο Αγησίλαος είχε και τούτο το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, ότι ανέλαβε να άρχει χωρίς να είναι απαίδευτος στο να πειθαρχεί. Για τούτο και από όλους τους βασιλείς ήταν κατά πολύ αυτός που στάθηκε ο πιο ευάρμοστος στους υπηκόους του, έχοντας αποκτήσει από την *ἀγωγήν* τον απλό και προσηνή χαρακτήρα μαζί με τα φυσικά προσόντα του ηγεμόνα και βασιλιά.

Πλούταρχος, *Ἀγησίλαος* 1, 1, 5-3, 6

• *Μη πολίτες της Σπάρτης που γίνονταν δεκτοί στην ἀγωγήν*

Η σπαρτιατική κοινωνία, εκτός από τις τρεις βασικές της κατηγορίες, περιλάμβανε και ελεύθερους κατοίκους ποικίλης προέλευσης, τους *ὑπομείονες* (κατώτερους).

Από τα μέσα του 5ου αιώνα και μετά, ορισμένες ομάδες *υπομειόνων* μπορούν να συμμετέχουν στην *ἀγωγήν*. Η ενσωμάτωσή τους εξηγείται από την ολιγανθρωπία της Σπάρτης, δηλαδή τη μείωση του αριθμού των *ὁμοίων*. Η συμμετοχή τους στην *ἀγωγήν* επέτρεπε στη Σπάρτη να ενισχύσει το μάχιμο σώμα των οπλιτών της, αλλά η πρόσβαση στη σπαρτιατική εκπαίδευση δεν τους άνοιγε αυτόματα και το δρόμο προς τα δικαιώματα του Σπαρτιάτη πολίτη.

Τούτο φαίνεται να επιβεβαιώνεται για τους *μόθακες*. Έπρεπε να βρίσκονται υπό την προστασία ενός πλούσιου πολίτη, που τους έκανε συντρόφους στην εκπαίδευση των γιων του. Η κατηγορία των *μοθάκων* αποτελούνταν κατά πάσα πιθανότητα από γιους Σπαρτιατών που είχαν χάσει την ιδιότητα του πολίτη λόγω απώλειας της περιουσίας τους ή λόγω μιας κατά το ήμισυ δουλικής καταγωγής (ο πατέρας τους ήταν Σπαρτιάτης, αλλά η μητέρα τους ανήκε στην κατηγορία των ειλώτων). Μπορούσαν μάλλον να ενταχθούν στην κατηγορία των *ὁμοίων* αν κατάφερναν να ανακτήσουν την περιουσία τους.

Η πολιτογράφηση ξένων μαρτυρείται μόνο για τους δύο γιους του Αθηναίου Ξενοφώντα, που προσκλήθηκαν με πρωτοβουλία του βασιλιά Αγησίλαου. Εξηγείται από τη φιλία που συνέδεε τους δύο άνδρες καθώς και από τη γνωστή λακωνοφιλία του ιστορικού.

Η προέλευση της *ἀγωγῆς*

Πρέπει να μελετηθεί μέσω μιας ιστοριογραφικής προσέγγισης.

• *Ο νομοθέτης Λυκούργος*

Οι αρχαίοι απέδιδαν τη διαμόρφωση όλων των σπαρτιατικών θεσμών στον Λυκούργο, που έζησε κατά την αρχαϊκή περίοδο.

Πρόκειται για πρόσωπο εν μέρει μυθικό, για το οποίο ο Πλούταρχος, στους *Βίους* του (*Λυκοῦργος* 14, 1), εκτιμά ότι «η *παιδεία* ήταν το πιο σημαντικό και το ωραιότερο έργο του». Έθεσε νόμους για την *παιδεία* των αγοριών αλλά και των κοριτσιών.

• *Η συγκριτική εθνολογία*

Η προσφορά της από τα τέλη του 19ου αιώνα επέτρεψε να αναδειχθούν πολλά κοινά στοιχεία ανάμεσα στους σπαρτιατικούς θεσμούς και τους θεσμούς των αποκαλούμενων «πρωτόγονων» λαών. Ο Ανρί Ζανμαίρ, σε άρθρο για την *κρυπτεία* των Λακεδαιμονίων, που δημοσιεύτηκε το 1913, και στο βιβλίο του *Couroi et Courètes*, που κυκλοφόρησε το 1939, εξηγούσε τη σπαρτιατική εκπαίδευση μέσω της επιβίωσης αρχαίων μυητικών τελετών, παράλληλα των οποίων έβρισκε στους πληθυσμούς της Αυστραλίας, της Κεντρικής και της Νότιας Αφρικής. Ο Ζωρζ Ντυμεζίλ (Georges Dumézil) επέμενε από την πλευρά του στις αναλογίες με τις ινδοευρωπαϊκές κοινωνίες, ιδιαίτερα με τα γερμανικά φύλα.

• *Η ιστορική μέθοδος*

Μια άλλη προσέγγιση τάσσεται υπέρ της τομής που αποτέλεσε η κατάκτηση της Μεσσηνίας το 650-620 π.Χ. και η υπαγωγή των ηττημένων στην τάξη των ειλώτων. Ο φόβος εξέγερσης των ειλώτων, που υπερτερούσαν αριθμητικά στη Λακωνία και τη Μεσσηνία, στάθηκε ενδεχομένως η αιτία των μετασχηματισμών που μπόρεσαν, σύμφωνα με την Κλωντ Μοσσέ (Claude Mossé), να γίνουν σταδιακά. Η Σπάρτη, η οποία μεταξύ του 8ου και των μέσων του 6ου αιώνα είχε αναπτύξει λαμπρό πολιτισμό σε πνευματικό (ποίηση, άσμα, όρχηση) αλλά και σε υλικό επίπεδο (μνημεία, αντικείμενα) αναδιπλώνεται πλέον στον εαυτό της. Ενισχύει τον αυταρχισμό του κράτους, τονώνει την πειθαρχία και υιοθετεί ένα σύστημα εκπαίδευσης προσανατολισμένο αποκλειστικά στη διαμόρφωση του πολίτη-στρατιώτη.

Τα όρια της συγκριτιστικής ανθρωπολογίας σύμφωνα με τον Pierre Vidal-Naquet

Κανένας ιστορικός δεν μπορεί να βασιστεί σε ένα σύνολο που να περιλαμβάνει ταυτόχρονα ερυθρόδερμους, Ινδοϊρανούς και Ρωμαίους: ένα τέτοιο σύνολο είναι τελικά το ανθρώπινο είδος γενικά, ή καλύτερα το «ανθρώπινο πνεύμα». Ο ιστορικός όμως του αρχαίου ελληνικού κόσμου ενδιαφέρεται από τη μεριά του για τη σαφώς χρονολογημένη πραγματικότητα που αποκαλείται οπλίτης.

Pierre Vidal-Naquet, «Le cru, l'enfant grec et le cuit», στο *Le Chasseur noir*, ²1983, σ. 193.

Οι ηλικιακές κατηγορίες της *ἀγωγῆς*

• *Με οδηγό τον Ηρόδοτο ή τον Στράβωνα;*

Οι διαμάχες για την κατάταξη των διαφόρων ηλικιών εξηγούνται από την αμφισημία της αρχαίας ελληνικής λέξης *παῖς*, που μπορεί να παραπέμπει στην αντίθεση μεταξύ παιδιού και ενήλικα αλλά και μεταξύ παιδιού και εφήβου (νέου), καθώς και από τις αντιφάσεις των αρχαίων συγγραφέων.

Οι νεότεροι συγγραφείς κατατάσσονται σε δύο μεγάλες σχολές. Οι μεν ακολουθούν ένα σχόλιο στον Ηρόδοτο, οι άλλοι ένα σχόλιο στον Στράβωνα, που συνδέουν διαφορετικές ηλικίες με τις δηλωτικές για την κάθε κατηγορία λέξεις. Ο Ξενοφών και ο Πλούταρχος, οι κύριες πηγές μας, δεν λένε στην πραγματικότητα λέξη για την αυστηρή οργάνωση της σπαρτιατικής εκπαίδευσης σύμφωνα με ηλικιακές κατηγορίες.

• *Η κατάταξη του Ανρί-Ιρενέ Μαρρού*

Όπως οι περισσότεροι ειδικοί επί του θέματος, ο Ανρί-Ιρενέ Μαρρού προτείνει έναν πίνακα βασιζόμενο στον Ηρόδοτο, στον οποίο όμως ορίζει την είσοδο στην κατηγορία του *εἴρενος* (ή *ἰρένος*) στα 16 χρόνια.

Οι ηλικιακές κατηγορίες της *ἀγωγῆς* σύμφωνα με τον Ηρόδοτο και τον Στράβωνα

	Σχόλιο στον Ηρόδοτο	Σχόλιο στον Στράβωνα
ρωβίδας (άγνωστη σημασία)	8 έτη	14 έτη
προμικκ<ιχ>ιζόμενος	9 έτη	15 έτη
πρόπαις	11 έτη	16 έτη
παῖς	12 έτη	18 έτη
μελλείρην	13 έτη	19 έτη
εἴρην (ἡ ἰρήν) (έφηβος)	14-20 έτη	20 έτη

Από το Nicolaos Birgalias, *L'Éducation spartiate: problèmes et controverses*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Université Paris-8, 1993, τ. 1, σ. 64.

Η εκπαίδευση (*ἀγωγή*) κάλυπτε έτσι περίοδο δεκατριών ετών, διαιρούμενη σε τρεις κύκλους: τέσσερα χρόνια ως «μικράκι» από το όγδοο ως το ενδέκατο έτος, τέσσερα χρόνια ως «αγόρι» (δύο ως *παῖς* και δύο ως *μελλείρην*, «μελλοντικός *εἴρην*») από το δωδέκατο ως το δέκατο πέμπτο έτος, πέντε ως *εἴρην*, δηλαδή έφηβος, από το δέκατο έκτο ως το εικοστό.

Στα 20 ή στα 21 χρόνια τα αγόρια εισέρχονταν στην κατηγορία των νεαρών ενηλίκων (*ἡβῶντες*) για δέκα χρόνια, μέχρι τα τριάντα τους.

Η διάπλαση των παιδιών και των εφήβων μέχρι την ηλικία των 20 χρόνων

Η προπαίδευση, από τη γέννηση έως την ηλικία των 8 ετών

• *Η έκθεση των νεογέννητων*

Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, η παρέμβαση της πόλης στον κύκλο της ζωής ενός Σπαρτιάτη άρχιζε από τη γέννηση. Ο πατέρας όφειλε να παρουσιάσει το νεογέννητο στο συμβούλιο των γερόντων της φυλής του, σε έναν τόπο αποκαλούμενο *Λέσχη*. Το συμβούλιο ήταν το μόνο που είχε δικαίωμα ζωής και θανάτου πάνω στο παιδί. Ο Πλούταρχος εξηγεί τη συνήθεια επικαλούμενος λόγους ευγονικής: επιβιώνουν μόνον όσοι «θα έχουν υγεία και δύναμη», ενώ οι υπόλοιποι ρίχνονται σε ένα βάραθρο του Ταΰγετου, τις Αποθέτες. Μπορούν όμως να δοθούν και άλλες εξηγήσεις, ιδιαίτερα μέσω της επιβίωσης μιας πρωτόγονης τελετής ενσωμάτωσης.

Το «λουτρό με κρασί», που έκαναν στα μωρά τους οι Σπαρτιάτισσες και που ο Πλούταρχος το ερμηνεύει ως μέσο για να «δοκιμάσουν την κράση τους», μπορούσε κάλλιστα να αποτελεί τελετουργικό λουτρό αποδοχής στην κοινότητα, όπου το κρασί εξομοιώνεται με το αίμα, όπως σε άλλες πρωτόγονες κοινωνίες.

• *Τα επτά πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού*

Στη Σπάρτη το παιδί παρέμενε μέχρι τα οκτώ του χρόνια εντός της οικογένειας. Ο Πλούταρχος τονίζει ότι η εκπαίδευσή του αρχίζει ήδη από αυτή την πρώτη περίοδο της ζωής του. Οι Λακεδαιμόνιες τροφοί (προερχόμενες σίγουρα από τους περιοίκους), οι οποίες ήταν φημισμένες σε ολόκληρη την Ελλάδα, έπρεπε να συνηθίζουν τα παιδιά να «μην είναι δύσκολα ή μίζερα στο φαγητό, να μη φοβούνται το σκοτάδι, να μη φοβούνται να μένουν μόνα τους, να αποφεύγουν τα άπρεπα καπρίτσια, τις φωνές και τα κλαψουρίσματα» (*Λυκοῦργος* 16, 4-6).

Η οικογένεια μπορεί να ήταν ο τόπος της πρώτης εκπαίδευσης, αλλά δεν θεωρούνταν εκπαιδευτικός θεσμός υπό τη νομική έννοια. Για τους Σπαρτιάτες, η πραγματική εκπαίδευση γινόταν ομαδικά, σύμφωνα με το πολύπλοκο σύστημα των ηλικιακών κατηγοριών, και εξασφάλιζε την κοινωνικοποίηση των μελλοντικών πολιτών.

Ο πρώτος κύκλος της ἀγωγῆς από 8 έως 12 ετών

Όταν το παιδί της Σπάρτης έφτανε στην ηλικία των 8 ετών, έφευγε από την οικογένεια κατά τη διάρκεια της ημέρας για να ζήσει με τα άλλα παιδιά της ηλικίας του. Μέχρι να φτάσει όμως στα 12 επέστρεφε στο σπίτι για να κοιμηθεί.

• *Ο διπλός σκοπός* της ἀγωγῆς

Το ζητούμενο ήταν να εκπαιδευτούν τα παιδιά στην πειθαρχία της ομαδικής ζωής και να διακριθούν οι καλύτεροι.

Η *ἀγωγή* ήταν πρωτίστως μαθητεία στην υπακοή και την αντοχή. Τα παιδιά χωρίζονταν σε «ομάδες» (ή «τμήματα») υπό την καθοδήγηση αρχηγών της ηλικίας τους. Έπρεπε να εκτελούν τις διαταγές των αρχηγών και να υφίστανται χωρίς διαμαρτυρίες τις επιβαλλόμενες τιμωρίες. Η ορολογία δείχνει ότι επρόκειτο για διαπαιδαγώγηση νοούμενη ως πραγματική εξημέρωση: βασικές μονάδες ήταν οι γνωστές με το όνομα *βοῦαι*, «κοπάδια βοδιών», που τις διεύθυναν οι *βουαγοί*, τουτέστιν οι βουκόλοι. Πολλές βούες αποτελούν μια *ἀγέλα*, αγέλη, και πολλές αγέλες σχηματίζουν μια *ἴλα*, στρατιωτικό τμήμα. Ο ίδιος ο όρος *ἀγωγή* έχει τη σημασία της καθοδήγησης ενός κοπαδιού. Ένας ειδικός αξιωματούχος, ο *παιδονόμος*, με τη βοήθεια των *μαστιγοφόρων*, έλεγχε τις ομάδες στους τρεις κύκλους της *ἀγωγῆς*. Η διαπαιδαγώγησή τους στόχο είχε να τους διδάξει την αυτάρκεια. Μάθαιναν να γνωρίζουν τον εαυτό τους και να τον ελέγχουν, να αντέχουν τη δίψα, την πείνα, τη ζέστη και το κρύο.

Το ζητούμενο όμως ήταν επίσης να προωθείται ο ζήλος, η άμιλλα, η επιθυμία να είσαι ο καλύτερος ανάμεσα στα υπόλοιπα παιδιά. Οι αρχηγοί των ομάδων επιλέγονταν, όπως υπογραμμίζει ο Πλούταρχος, «από τους πιο ξύπνιους και τους πιο παθιασμένους για μάχη». Οι γέροντες Σπαρτιάτες επέβλεπαν

τα παιχνίδια τους και προκαλούσαν καυγάδες προκειμένου να ξεχωρίσουν τους πιο τολμηρούς και τους πιο μαχητικούς.

• *Ο αλφαβητισμός και τα όριά του*

Τα παιδιά της Σπάρτης μάθαιναν επίσης να διαβάζουν και να γράφουν, αλλά «η μελέτη των γραμμάτων περιοριζόταν στα απολύτως αναγκαία» (Πλούταρχος). Μελετούσαν τον Όμηρο και τους ποιητές Τυρταίο και Αλκμάνα. Η γραφή ήταν γνωστή στη Σπάρτη ήδη από τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ., καθώς ήταν απαραίτητη για την αλληλογραφία της σπαρτιατικής πολιτείας με τις άλλες πόλεις-κράτη. Η Σπάρτη ωστόσο έμεινε πιστή καθ' όλη την κλασική εποχή στην προφορική της παράδοση, και οι νόμοι απαγορευόταν να γράφονται πάνω σε οποιοδήποτε υλικό.

Οι κύκλοι της ἀγωγῆς από 12 έως 20 ετών

• *Η στρατιωτική εκπαίδευση των παιδιών και των εφήβων*

Από τα 12 χρόνια, το καθεστώς στο οποίο υπόκειντο οι ανήλικοι σκλήραινε. Άρχιζαν να κοιμούνται πια μαζί με τους συντρόφους τους σε «στρατώνες». Το στρώμα τους, που το κατασκεύαζαν οι ίδιοι, ήταν φτιαγμένο από καλάμια του Ευρώτα. Το χειμώνα έβαζαν μέσα στο στρώμα τους χνούδια από αγκάθια, που αναδίδουν, σύμφωνα με τους Σπαρτιάτες, ζέστη. Ήταν κουρεμένοι σύρριζα, βάδιζαν ανυπόδητοι, χωρίς ιμάτιο, και έπαιρναν ένα μόνο πανωφόρι το χρόνο. Πλένονταν μονάχα σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Η τροφή τους ήταν ανεπαρκής και έπρεπε να την κλέβουν χωρίς να τους πιάνουν. Δεν γνώριζαν τις διασκεδάσεις. Ήταν υπό τις διαταγές των καλύτερων *εἰρένων*, δηλαδή των Σπαρτιατών εφήβων, οι οποίοι, με τη σειρά τους βρίσκονταν υπό τις διαταγές του *παιδονόμου*.

Η υποταγή στους κανόνες της ομαδικής ζωής, που ήταν όλο και πιο περιοριστικοί, συνδυαζόταν με την πρόκληση ανταγω-

νισμού που σκοπό είχε να ξεχωρίσει μια επίλεκτη ομάδα. Οι νεαροί έρχονταν αντιμέτωποι στους αγώνες *σφαιρέων*, στα τελετουργικά παιχνίδια στους Πλατανιστές (Παυσανίας, 3, 14, 8-10) όπου συγκρούονταν άοπλοι, στις δοκιμασίες που οργανώνονταν στο βωμό της Ορθίας Αρτέμιδος. Η κλοπή τροφής επέτρεπε να ξεχωρίσουν οι πιο τολμηροί και οι πιο πονηροί.

Οι δοκιμασίες είναι γνωστές από γραπτές πηγές που δεν συμφωνούν μεταξύ τους ως προς το χαρακτήρα τους. Ο Ξενοφών (*Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 2, 9) περιγράφει την τελετουργία ως *ἀγῶνα*, κατά τον οποίο οι έφηβοι συναγωνίζονταν στο ποιος θα κλέψει περισσότερα κεφάλια τυρί από το βωμό. Ο Κικέρων (*Tusculanae disputationes* II, 34, 46) και ο Πλούταρχος (*Λυκοῦργος* 18, 2) τη βλέπουν ως δοκιμασία που σκοπός της είναι να υποστεί ο έφηβος μαστίγωση χωρίς να υποκύψει.

• *Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης*

Όπως συνέβαινε και με τον πρώτο κύκλο της *ἀγωγῆς*, στόχος της ήταν να διαμορφώσει τους μέλλοντες οπλίτες αλλά και πολίτες.

Η στρατιωτική και αθλητική κατάρτιση γινόταν στο γυμνάσιο. Οι μελλοντικοί οπλίτες μάθαιναν να χειρίζονται το ακόντιο, το ξίφος, την ασπίδα (*ὅπλον*) και να εκτελούν ελιγμούς σε διάταξη φάλαγγας. Η μουσική τους εκπαίδευση συνδεόταν με την εκμάθηση των έργων του πολέμου, αφού οι ελληνικές στρατιές βάδιζαν προς τη μάχη υπό τους ήχους του αυλού. Ο χορός εντασσόταν επίσης σε αυτό το πολεμικό ιδεώδες: ο πυρρίχιος, που τον χόρευαν υπό τους ήχους του αυλού, ήταν μια μίμηση μάχης.

Η πνευματική εκπαίδευση δεν ήταν απούσα. Οι Σπαρτιάτες μάθαιναν να εκφράζονται με τρόπο λακωνικό, δηλαδή να λένε μεστά λόγια με λίγες λέξεις. Συνέβαλλε ουσιαστικά στη διαμόρφωση του μελλοντικού πολίτη, ο οποίος, όπως σημειώνει η Φρανσουάζ Ρυζέ (Françoise Ruzé) στο βιβλίο της *Délibération et pouvoir dans la cité grecque* ([Λήψη αποφάσεων και εξουσία στην ελληνική πόλη]), καλούνταν να εκφράζει τη γνώμη του στις συγκεντρώσεις όπου λαμβάνονταν οι αποφάσεις, δηλαδή στη συνέλευση του δήμου, στη γερουσία, στις συγκεντρώσεις των εφόρων.

Το λακωνίζειν

Δίδασκαν στα παιδιά να λένε λόγια καυστικά, που δεν τους έλειπε η χάρη, φράσεις σύντομες που σε έκαναν να σκέφτεσαι πολύ. Ο Λυκούργος λοιπόν, όπως έχουμε πει, είχε δώσει μικρή αξία στο νόμισμα σε σχέση με το μεγάλο του βάρος, ενώ αντίθετα το νόμισμα του λόγου το έκανε με απλά και λίγα λόγια να έχει νόημα πλούσιο και βαθύ... Ο βασιλιάς Άγις λοιπόν, όταν κάποιος από την Αττική κορόιδεψε τα λακωνικά μαχαίρια για το μικρό τους μέγεθος και είπε ότι εύκολα τα καταπίνουν οι θαυματοποιοί στα θέατρα, του απάντησε: «Κι όμως εμείς πετυχαίνουμε τους εχθρούς με τα εγχειρίδια». Εγώ πάλι και το λόγο το λακωνικό τον βλέπω να φαίνεται σύντομος, άριστα όμως να πετυχαίνει το στόχο του και να αγγίζει το πνεύμα των ακροατών.

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* 19, 1-2.

• *Η παιδεραστία*

Η παιδεραστία είχε αναχθεί σε κοινωνικό θεσμό στη Σπάρτη, όπως και στην Κρήτη (σύμφωνα με τον Έφορο από την Κύμη, όπως παραθέτει ο Στράβων στα *Γεωγραφικά* 10, 4, 20-21). Οι σχέσεις αυτές αφορούσαν εφήβους άνω των 12 ετών (ο *ἐρώμενος*) και νέους ακόμη άνδρες, κατά κανόνα όχι μεγαλύτερους των 40 ετών (ο *ἐραστής*). Δεν μπορούμε σήμερα να ερμηνεύσουμε την παιδεραστία όπως την ερμήνευσε ο Ανρί-Ιρενέ Μαρρού, ως αποτέλεσμα «ανδρικής συντροφικότητας», μιας «συντροφίας πολεμιστών», σε ένα περιβάλλον από το οποίο απουσίαζαν οι γυναίκες. Στη Σπάρτη οι γυναίκες ήταν σαφώς πα-

ρούσες στο πλευρό των ανδρών. Η συνήθεια αυτή πρέπει μάλλον να ιδωθεί ως παιδαγωγική πρακτική ή να τοποθετηθεί μέσα σε ένα πλαίσιο τελετουργικής μύησης, όπως μαρτυρείται και σε πολλούς «πρωτόγονους» λαούς, ιδιαίτερα της Μικρονησίας.

Η επιτήρηση των νεαρών ενηλίκων από 20 έως 30 ετών

Η θέση των *νέων* στη σπαρτιατική κοινωνία

• *Πολεμιστές που παροτρύνονταν να παντρευτούν*

Οι νεαροί ενήλικες Σπαρτιάτες από 20 έως 30 ετών αποτελούσαν ιδιαίτερη ηλικιακή τάξη και ονομάζονταν *νέοι*. Τους συναντάμε και σε άλλες ελληνικές πόλεις. Προκειμένου για τη Σπάρτη, ο Ξενοφών τους αναφέρει με το «τεχνικό» τους όνομα, *ἠβῶντες*.

Οι νεαροί Σπαρτιάτες, που εκπαιδεύονταν ως οπλίτες μέσω της *ἀγωγῆς* και μπορούσαν να επιστρατευτούν ανά πάσα στιγμή, είχαν καθήκον να παντρευτούν για να εξασφαλίσουν την αναπαραγωγή του σπαρτιατικού σώματος πολιτών (η αγαμία ήταν περιφρονητέα και πατασσόταν). Ο νεαρός έγγαμος Σπαρτιάτης συνέχιζε να κοιμάται μαζί με τους υπόλοιπους νεαρούς στους κοιτώνες. Μέχρι τα τριάντα του, «περνούσε τη μέρα και τη νύχτα με τους συντρόφους του και ερχόταν να συναντήσει τη νεαρή γυναίκα του στα κρυφά και με πολλές προφυλάξεις. Φοβόταν, και θα κοκκίνιζε αν τον έπαιρνε είδηση κάποιος από το σπίτι» (Πλούταρχος).

• *Οι νέοι είχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα;*

Πολλή συζήτηση έχει γίνει πάνω στο θέμα της συμμετοχής τους στη συνέλευση του λαού. Την αρνείται μια επικρατούσα ιστορική παράδοση, τη δέχεται όμως η Φρανσουάζ Ρυζέ, η οποία

ωστόσο παραδέχεται ότι πρέπει να παρενέβαιναν μάλλον περιορισμένα στην πολιτική αντιπαράθεση για λόγους σεβασμού προς τους πρεσβύτερους. Μπορούμε όμως να πούμε με βεβαιότητα ότι οι άρχοντες, ιδιαίτερα οι έφοροι, δεν επιτρεπόταν να προέρχονται από αυτή την ηλικιακή κατηγορία. Οι Σπαρτιάτες έπρεπε να φτάσουν στα 60 για να παρουσιαστούν στο συμβούλιο των γερόντων της πόλης (τη γερουσία).

• *Διαρκής εκπαίδευση*

Χάρη στην καθημερινή τους παρουσία στο κοινό γεύμα (*συσσίτιον*), που σήμαινε ότι ανήκουν στην ομάδα των *ὁμοίων*, ήταν σε συνεχή επαφή με τις σπαρτιατικές ηθικές και πολιτικές αξίες. Το δημόσιο *συμπόσιον*, το οποίο μελέτησε η Πωλίν Σμιτ Παντέλ (Pauline Schmitt Pantel), ήταν πράγματι τόπος εκπαίδευσης, αφού εκεί γινόταν μνεία στις υψηλές πράξεις των πολιτών.

> ***Το συσσίτιον, τόπος εκπαίδευσης***
>
> Ο Λυκούργος στη Σπάρτη ανέμειξε [τις ηλικιακές κατηγορίες στα δημόσια συσσίτια θεωρώντας] ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι νέοι παιδεύονται από την πείρα των γεροντότερων. Εξάλλου συνηθιζόταν στον τόπο τους να διηγούνται στα *φιλίτια* ό,τι σωστό είχε πράξει κάποιος μέσα στην πόλη· έτσι εκεί ποτέ σχεδόν δεν εμφανίζονταν η υβριστική συμπεριφορά, οι πράξεις που τις υπαγορεύει το μεθύσι, η διάπραξη αισχρών έργων ή η έκφραση αισχρών λόγων.
>
> Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 5, 5-6.

Τα στάδια επιλογής των επιλέκτων

• *Οι τριακόσιοι ἱππεῖς*

Η στρατολόγησή τους γινόταν σε δύο φάσεις. Οι έφοροι επέ-

λεγαν κάθε χρόνο τρεις *ἱππαγρέτας* από το σώμα των αξιωματικών που είχαν υπό τις διαταγές τους τους *ἱππεῖς*. Κάθε *ἱππαγρέτης* έπρεπε να στρατολογήσει εκατό *ἡβῶντας* και να αιτιολογήσει την επιλογή του με βάση την προσωπική τους αξία.

Οι *ἱππεῖς* ήταν οι σωματοφύλακες των βασιλέων. Έφερναν σε πέρας δύσκολες αποστολές (κατασκοπεία, για παράδειγμα). Επιτηρούνταν αμοιβαία και βρίσκονταν σε συνεχή ανταγωνισμό μεταξύ τους. Αντιμετώπιζαν ο ένας τον άλλο σε αγώνες πυγμαχίας.

• *Η κρυπτεία, ήταν στρατιωτικός θεσμός;*

Η κρυπτεία είναι αναμφίβολα ο σχετικός με τη νεολαία της Σπάρτης θεσμός που τροφοδότησε τις πιο παθιασμένες αντιπαραθέσεις. Ορισμένοι σχολιαστές έφτασαν μέχρι του σημείου να αμφισβητήσουν την ιστορική της ύπαρξη. Η συζήτηση στρέφεται γύρω από τα κείμενα που την αφορούν και την ερμηνεία τους.

Για ορισμένους, όπως ο Εντμόν Λεβύ (Edmond Lévy), η κρυπτεία είχε λειτουργία κατ' ουσίαν χρηστική και εξηγείται χωρίς να καταφύγουμε σε εθνολογικές συγκρίσεις. Ο στρατιωτικός τούτος θεσμός περιλάμβανε, κατ' αυτόν, πολλά στάδια. Από το πρώτο στάδιο περνούσε υποχρεωτικά μέρος μόνο των *ἡβώντων*, λόγω της δυσκολίας του. Οι συμμετέχοντες (*κρυπτοί*) έπρεπε να παραμείνουν κρυμμένοι για ένα χρόνο, χωρίς να τους δει κανείς, να κοιμούνται όποτε μπορούσαν, τη νύχτα ή τη μέρα, να τριγυρνούν ανυπόδητοι, χωρίς υπηρέτες, χωρίς προμήθειες (Πλάτων, *Νόμοι* 1, 633b-c και σχόλιο στο χωρίο). Όσοι δεν κατάφερναν να περάσουν απαρατήρητοι τιμωρούνταν, ενώ όσοι τα κατάφερναν σχημάτιζαν ένα είδος στρατιωτικών ομάδων που αναλάμβαναν ειδικές αποστολές σύντομης διάρκειας, όπως η φυσική εξόντωση ειλώτων και αναγνωριστικές αποστολές σε καιρό πολέμου. Η δολοφονία ειλώτων τους οποίους υποδείκνυαν οι έφοροι σκοπό είχε να εξουδετερωθούν οι ηγέτες ενδεχόμενης εξέγερσης και

να τρομοκρατηθεί το πλήθος των δούλων (Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* 28, 1-7, Ηρακλείδης ο Ποντικός, C. Müller, *FHG*, 2, σ. 210). Τέλος, ορισμένοι νέοι σχημάτιζαν «εφηβικές περιπολίες» και διέτρεχαν την επικράτεια (Πλάτων, *Νόμοι* 6, 763b και ίσως ο πάπυρος του Βρετανικού Μουσείου αρ. CLXXXVII).

Μια όψη της κρυπτείας

Έστελναν έναν νέο της πόλης, ο οποίος δεν έπρεπε να αφήσει να τον δουν καθ' όλη τη μακρά αυτή περίοδο. Ήταν, λοιπόν, υποχρεωμένος να ζει διατρέχοντας τα βουνά και να κοιμάται πάντα με το φόβο μήπως τον πιάσουν, χωρίς να έχει μαζί του υπηρέτες ούτε προμήθειες. Αυτή ήταν μια επιπλέον μορφή εξάσκησης στον πόλεμο. Πράγματι, στέλνοντάς τους χωρίς εξοπλισμό, τους υποχρέωναν να περιπλανιούνται για έναν ολόκληρο χρόνο στην ύπαιθρο πάνω στα βουνά, να τρέφονται με κλοπές και παρόμοιες πράξεις, χωρίς να τους δει κανείς. Γι' αυτό ονομαζόταν κρυπτεία, γιατί εκείνοι που τους έβλεπε κάποιος οπουδήποτε τιμωρούνταν.

Σχόλιο στον Πλάτωνα, *Νόμοι* 633b, στο Edmond Lévy, «La cryptie et ses contradictions», *Kτèma*, τ. XIII, 1988, σ. 246.

• *Η κρυπτεία ήταν έθιμο μυητικό-παιδαγωγικό;*

Σύμφωνα με άλλους ιστορικούς, όπως ο Ζαν Ντυκά (Jean Ducat), η κρυπτεία ήταν στοιχείο του μυητικού-παιδαγωγικού σπαρτιατικού συστήματος. Κατ' αυτόν, επρόκειτο για αρχαία τελετουργία που ενσωματώθηκε στη διαδικασία επιλογής των επιλέκτων, η οποία άρχιζε με την *ἀγωγήν*. Οι καλύτεροι *ἡβῶντες* γίνονταν *ἱππεῖς*, οι καλύτεροι *ἱππεῖς κρυπτοί*, οι καλύτεροι *κρυπτοί* γίνονταν *ἀγαθοεργοί* και αναλάμβαναν μυστικές αποστολές εκτός της Λακωνικής. Η δολοφονία των ειλώτων νοούνταν ως συμβολικός φόνος που εξέφραζε την περιφρόνηση που έτρεφαν γι' αυτούς οι Σπαρτιάτες. Η σκληρή αυτή δοκι-

μασία ερμηνεύεται ως παλινδρόμηση στην παιδική ηλικία και τον ζωώδη χαρακτήρα της πρωτόγονης ζωής.

Οι κρίσεις των αρχαίων για την εκπαίδευση των αρρένων στη Σπάρτη

• *Το τέλος της ἀγωγῆς*

Η σπαρτιατική εκπαίδευση γνώρισε κάποια εξέλιξη, που είναι δύσκολο να ορίσουμε τα στάδιά της. Ο Ξενοφών βεβαιώνει στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ., ότι οι Σπαρτιάτες είχαν προ πολλού απαρνηθεί τους νόμους του Λυκούργου. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι οι μεταρρυθμιστές βασιλείς του δεύτερου μισού του 3ου αιώνα π.Χ., ο Άγις και ο Κλεομένης, επιχείρησαν να αποκαταστήσουν την παλαιά μορφή εκπαίδευσης, αλλά το έργο τους δεν είχε συνέχεια. Ορισμένες, ωστόσο, πλευρές της αρχαίας εκπαίδευσης παρέμειναν σε ισχύ μέχρι τη ρωμαϊκή εποχή.

• *Οι θιασώτες της σπαρτιατικής εκπαίδευσης*

Η γοητεία που άσκησε η Σπάρτη στους αθηναϊκούς κύκλους διανοουμένων του 4ου αιώνα π.Χ. οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στη σπαρτιατική νίκη του 404 με την οποία έληξε ο Πελοποννησιακός πόλεμος. Ο Πλάτων, θαυμαστής της Σπάρτης, αιτιολογεί στους *Νόμους* του τη στρατιωτική ισχύ της πόλης μέσω του εκπαιδευτικού της συστήματος που ήταν αποκλειστικά στραμμένο στη δημιουργία του πολίτη-οπλίτη. Ο Ξενοφών εστιάζει περισσότερο στο πολιτικό επίπεδο: ο Λυκούργος θεμελίωσε το κράτος της *εὐνομίας*, την «ορθή πολιτεία», που εγκαθιδρύει την ελευθερία και την ισότητα. Οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς από τον Πολύβιο ως τον Πλούταρχο θα τονίσουν αργότερα την ηθική διάσταση αυτής της εκπαίδευσης, που είναι διάπλαση στην *ἀρετήν*. Ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Ιουλιανός ο Παραβάτης υμνεί ακόμη, κατά τον 4ο αιώνα μ.Χ.,

το εκπαιδευτικό σύστημα που παράγει «αθλητές της αρετής» και «άνδρες *καλοὺς κἀγαθούς*».

• *Οι πολέμιοι του σπαρτιατικού εκπαιδευτικού συστήματος*

Ο Αριστοτέλης ψέγει, μεταξύ άλλων, την αγριότητα, την ωμότητα και τον αποκλειστικά πολεμικό σκοπό του συστήματος. Ο ίδιος ο Πλάτων (*Νόμοι* 2, 667a) εκτιμά ότι η εκπαίδευση δεν πρέπει μονάχα να πλάθει πολεμιστές αλλά και ανθρώπους ικανούς να διοικούν τα πολιτικά πράγματα σε καιρό ειρήνης. Ο ρήτορας Ισοκράτης, που επαινεί τους Σπαρτιάτες για την εξάσκησή τους στην πολεμική αρετή, κατηγορεί –με εμπάθεια– την απουσία πνευματικής παιδείας, λέγοντας ότι «οι Σπαρτιάτες [...] έμειναν τόσο πίσω όσον αφορά την κοινή παιδεία και γνώση ώστε δεν μαθαίνουν καν τα γράμματα» (*Παναθηναϊκός* 209).

Ο Αριστοτέλης κατακρίνει τη σπαρτιατική παιδεία

Στον καιρό μας, λοιπόν, από τις πόλεις που θεωρείται ότι δείχνουν μεγαλύτερη επιμέλεια για τα παιδιά, άλλες τα κάνουν να αποκτούν αθλητική ιδιοσυγκρασία, κάνοντας κακό στην εμφάνισή τους και στη σωματική τους ανάπτυξη, ενώ οι Λάκωνες δεν διέπραξαν αυτό το σφάλμα, αλλά τα κάνουν θηριώδη με τις κοπιαστικές ασκήσεις, φρονώντας ότι αυτό συμβάλλει κατά κύριο λόγο στην ανδρεία. Ωστόσο, όπως έχουμε επανειλημμένα πει, η επιμέλεια για τα παιδιά δεν πρέπει να αποβλέπει μόνο σε μία ούτε σε τούτη κυρίως την αρετή. Ακόμα κι αν πρέπει να αποβλέπει σε τούτη, τότε [οι Λακεδαιμόνιοι] και πάλι δεν αποδεικνύονται εύστοχοι, γιατί ούτε στα υπόλοιπα ζωντανά πλάσματα ούτε στην περίπτωση των άλλων λαών βλέπουμε την ανδρεία να συνδυάζεται με τα πιο άγρια ήθη, αλλά μάλλον με τα ημερώτερα και τα λιονταρίσια.

Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 8, 1338b 9-18.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η εκπαίδευση των θηλέων στη Μυτιλήνη και τη Σπάρτη

Για την εκπαίδευση των θηλέων διαθέτουμε λιγότερα στοιχεία από ό,τι για την εκπαίδευση των αρρένων – αγοριών, εφήβων και νεαρών ανδρών. Το γεγονός δεν πρέπει να μας εκπλήσσει στον κόσμο των ελληνικών πόλεων, αυτές τις «λέσχες ανδρών», όπου η γυναίκα είναι, σύμφωνα με τη διατύπωση της Κλωντ Μοσσέ, «αιωνίως ανήλικη», χωρίς δικαίωμα στον πολιτικό λόγο, για την οποία οι άνδρες μιλούν όσο λιγότερο γίνεται. Η ύπαρξη ωστόσο γυναικείας *παιδείας* μαρτυρείται σαφώς στον ελληνικό κόσμο, αλλά ανισομερώς, ανάλογα με την εποχή και τον τόπο. Η αρχαϊκή και η ελληνιστική εποχή έρχονται ως προς αυτό σε αντίθεση με την κλασική Ελλάδα και ιδιαίτερα την Αθήνα. Για την αιολική πόλη της Μυτιλήνης στη Λέσβο και τη δωρική πόλη της Σπάρτης υπάρχουν τα περισσότερα στοιχεία. Δεν είναι όμως οι μόνες που είδαν να ανθούν «σχολεία» για κορίτσια: η Δαμόφυλα (ή Δαμοφύλα), μαθήτρια της Σαπφώς από τη Λέσβο, ανοίγει ένα τέτοιο σχολείο στην Παμφυλία, στη νοτιοδυτική Μικρά Ασία.

Στην Ελλάδα του 7ου και του 6ου αιώνα π.Χ. το νησί της Λέσβου κατέχει ιδιαίτερη θέση. Η ομορφιά των στίχων μιας ποιήτριας, της Σαπφώς, που η ζωή της κυλάει κατά βάση σε μια πόλη του νησιού, τη Μυτιλήνη, τους διέσωσε ώστε να μεταδοθούν από γενιά σε γενιά. Χωρίς τη λογοτεχνική αυτή πηγή, θα αγνοούσαμε

ασφαλώς τα πάντα για την εκπαίδευση που λάμβαναν οι έφηβες της Αιολίας σε μια εποχή μετάβασης από την αρχαϊκή εποχή στους κλασικούς αιώνες.

Την εικόνα της γυναίκας στη Σπάρτη τη χαρακτηρίζουν στερεότυπα κατ' αντιπαράθεση προς τη γυναίκα της Αθήνας: σωματική ρώμη, θάρρος, κύρος και ειδική εκπαίδευση. Αυτή η *παιδεία*, που εντυπωσίαζε τους αρχαίους, μπορεί να μελετηθεί στην αρχαϊκή και την κλασική εποχή, καθώς διατηρείται μέχρι τον 5ο και τον 4ο αιώνα π.Χ.

Η διδασκαλία της Σαπφώς στη Μυτιλήνη

Το ιστορικό πλαίσιο: ένα νησί της Αιολίας

• *Η Λέσβος και τα ομηρικά έπη*

Το νησί της Λέσβου βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα του Αιγαίου, κοντά στις ακτές της Μικράς Ασίας, νότια της Τρωάδας. Ανήκε στον αιολικό κόσμο, που εκτεινόταν από τον Ελλήσποντο ως την περιοχή της Σμύρνης. Η έλευση των Ελλήνων στις ακτές της Μικράς Ασίας και τα νησιά του Αιγαίου ξεκινά στα τέλη του 9ου αιώνα π.Χ., με μικρές ομάδες που εγκαταλείπουν την κυρίως Ελλάδα. Η ιστορία του νησιού συνδέεται με το έργο του Όμηρου. Κατά την παράδοση, η αιολική διάλεκτος που μιλιόταν εκεί είχε φτάσει με τους Αχαιούς μετά τον Τρωικό πόλεμο, ενώ μια σπουδαία οικογένεια του νησιού, οι Πενθιλίδες, καταγόταν από τον Πενθίλο, νόθο γιο του Ορέστη, του γιου του επικεφαλής του συνασπισμού των Αχαιών, Αγαμέμνονα.

• *Μια κοινωνία αριστοκρατών*

Αυτό το σχετικά μεγάλο νησί (1614 χλμ^2) αριθμούσε έξι πόλεις. Η πιο σημαντική ήταν η Μυτιλήνη, απέναντι από τη Μι-

κρά Ασία, όπου γεννήθηκε αναμφίβολα η Σαπφώ, περί το 630 π.Χ. Η εξουσία βρισκόταν τότε στα χέρια των αριστοκρατών, που τα πλούτη τους προέρχονταν από την έγγειο ιδιοκτησία και το εμπόριο. Η γη είναι εύφορη, και το νησί είχε αναπτύξει γόνιμες σχέσεις με τις δραστήριες ελληνικές πόλεις της μικρασιατικής ακτής, ιδιαίτερα με τη Φώκαια, τη μετέπειτα μητρόπολη της Μασσαλίας. Οι Μυτιληναίοι ήταν οι μόνοι Αιολείς που συμμετείχαν στην ίδρυση του εμπορικού σταθμού της Ναύκρατης, στον κανωπικό βραχίονα του Νείλου, το μόνο σημείο της Αιγύπτου όπου οι Έλληνες μπορούσαν να διεξάγουν ελεύθερα το εμπόριο, από την εποχή της βασιλείας του φαραώ Άμαση (570-526 π.Χ.).

Στο πολιτικό επίπεδο, η εποχή της Σαπφώς ήταν περίοδος αναταραχών. Όπως και στις άλλες ελληνικές πόλεις (με μόνη εξαίρεση τη Σπάρτη), την εξουσία των αριστοκρατών την απειλούσαν οι τύραννοι που επιχειρούσαν να εγκαθιδρύσουν προσωποπαγή εξουσία. Οι αγώνες έληξαν με τον Πιττακό τον Μυτιληναίο, έναν από τους Επτά Σοφούς της αρχαιότητας, που κατάφερε –από ό,τι φαίνεται– να εκδιώξει, στις αρχές του 6ου αιώνα, τις οικογένειες των ευγενών.

• *Μια λαμπρή πολιτιστική ζωή*

Στο νησί άνθησε η λυρική ποίηση, η αποκαλούμενη αιολική μούσα. Οι δυο σπουδαιότεροι εκπρόσωποί της είναι η Σαπφώ και ο Αλκαίος. Ο Αλκαίος υπήρξε σύγχρονος της Σαπφώς και την ερωτεύτηκε, αλλά εκείνη απέρριψε τον έρωτά του. Το χαρακτηριστικό της τέχνης τους είναι ότι χρησιμοποιεί την αιολική διάλεκτο και ανήκει στο λυρικό είδος. Προσπαθούσαν να εκφράσουν προσωπικά συναισθήματα αποφεύγοντας να χρησιμοποιήσουν γλώσσα υπερβολικά τεχνητή. Ο Αλκαίος συνέθεσε ποιήματα για τους θεούς, για το κρασί και τον έρωτα. Σε αντίθεση με τη Σαπφώ, ασχολήθηκε και με πολιτικά θέματα. Η ποίησή τους γράφτηκε κατά πάσα πιθανότητα από το δικό τους χέρι. Τα αποσπάσματα των έργων τους διασώθηκαν μέσω της γραμματείας αλλά και χάρη στα παπυρικά ευρήματα της Αιγύπτου που άρχισαν να ανακαλύπτονται στα τέλη του 19ου αιώνα μ.Χ.

Απόσπασμα πολιτικού ποιήματος του Αλκαίου

Όπως παλιά, καθώς λένε, ο Αριστόδημος είπε στη Σπάρτη/ τούτον το λόγο, που άστοχος δεν είναι:/ «το χρήμα κάνει τον άνθρωπο»· στ' αλήθεια, κανείς φτωχός δεν έγινε καλός ούτε άξιος.

Αλκαίος, απόσπασμα 138, Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1937.

Η ποιήτρια Σαπφώ: μια καλλιεργημένη γυναίκα

• *Τα αυτοβιογραφικά δεδομένα*

Η ζωή της είναι γνωστή μονάχα μέσα από το έργο της. Το όνομά της είναι Σαπφώ, Ψάπφω ή Σαφφώ (Σαφώ). Καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια της Μυτιλήνης. Το όνομα του πατέρα της, Σκαμανδρώνυμος, θυμίζει το όνομα του Σκάμανδρου, του ποταμού που έρεε στις ακτές της Τρωάδας και τον τραγουδάει η *Ιλιάδα*. Η μητέρα της ονομαζόταν Κλεις. Δύο από τα αδέλφια της ήταν αναμφίβολα εκπρόσωποι του αριστοκρατικού χώρου: Ο Χάραξος καταστράφηκε στην Ναύκρατη εξαιτίας μιας ξακουστής εταίρας, που ίσως ονομαζόταν Δωρίχα και πήρε αργότερα το όνομα Ροδώπις, λόγω της ροδαλής επιδερμίδας της. Ο Λάριχος ήταν οινοχόος στο πρυτανείο της Μυτιλήνης, είχε δηλαδή την τιμή να κερνάει το κρασί στα συμπόσια των ευγενών. Ένας τρίτος αδελφός, ο Ευρύγιος, δεν είναι τόσο γνωστός. Η Σαπφώ παντρεύτηκε τον Κερκόλα (ή Κερκύλα) με τον οποίο απέκτησε μια κόρη με το όνομα Κλεις. Αυτοεξορίστηκε στη Σικελία μεταξύ 604 και 595

π.Χ., όταν εγκαθιδρύθηκε στο νησί της η τυραννίδα του Πιττακού. Ένα άγαλμά της κλάπηκε στις Συρακούσες από τον Βέρρη, τις αρπαγές του οποίου καταγγέλλει λάβρος ο Κικέρων στους λόγους που έγραψε εναντίον του. Κατά την παράδοση, η Σαπφώ αυτοκτόνησε στη Λευκάδα, πέφτοντας από ένα βραχώδες ακρωτήριο, το «Πήδημα (*ἅλμα*) του Λευκάτα», λόγω του απελπισμένου έρωτά της για τον ωραίο Φάωνα.

• *Η θέση των γυναικών στην κοινωνία της Λέσβου*

Παρότι εδώ και είκοσι χρόνια οι αφιερωμένες στις γυναίκες μελέτες έχουν πολλαπλασιαστεί, οι γνώσεις μας για την ιστορία των γυναικών στην αρχαία Ελλάδα παραμένουν περιορισμένες. Η Κλωντ Μοσσέ, στο βιβλίο της *La Femme dans la Grèce antique* ([Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα], Albin Michel, 1983) διαπιστώνει ότι «δεν γνωρίζουμε πολλά για την Ελληνίδα της αρχαϊκής εποχής». Σε αυτό το πλαίσιο, το έργο της Σαπφώς αποκτά μεγάλη σημασία ως ιστορική πηγή. Δείχνει ότι η ελληνική πόλη δεν είχε γίνει ακόμη κατά τον 7ο και 6ο αιώνα π.Χ. η «λέσχη ανδρών» που ήταν κατά τους κλασικούς χρόνους. Σε αυτή τη μεταβατική ιστορική εποχή οι γυναίκες είχαν μεγαλύτερη ελευθερία , τουλάχιστον σε μια περίοδο του βίου τους. Οι γυναίκες της αριστοκρατίας διατηρούσαν ακόμη τα προνόμια και την ξεχωριστή θέση των βασιλισσών του ομηρικού έπους, που δεν περιορίζονταν στο ρόλο της αναπαραγωγικής μηχανής και της κυράς του *οἴκου*, ή ακόμα χειρότερα της έγκλειστης στο γυναικωνίτη. Την ελευθερία της Σαπφώς θα την καταγγείλει η κλασική Αθήνα, που την ελεύθερη γυναίκα τη φανταζόταν μονάχα ως εταίρα, εξού και οι συκοφαντικές κατηγορίες που επέζησαν στις κωμωδίες του Αριστοφάνη.

• *Η φήμη της Σαπφώς*

Οφείλεται στην ποιητική της ιδιοφυΐα, που δεν έπαψε να

υμνείται ανά τους αιώνες. Η Σαπφώ εμφανίζεται ως «η ποιήτρια», ομόλογος, αν όχι ισάξια, του Όμηρου. Δεν είναι, ωστόσο, η μόνη ποιήτρια που γνώρισε η Ελλάδα: η Βοιωτή Κόριννα απεύθυνε τα άσματά της στις «γυναίκες της Βοιωτίας με τις λευκές εσθήτες», η Κλεοβουλίνη από τη Ρόδο έγραφε αινίγματα σε στίχους. Η ανάδυση μιας εγγράμματης κοινωνίας την εποχή της Σαπφώς ευνόησε τη δημιουργία μιας παιδείας κοινής για όλους τους Έλληνες, γιατί επέτρεπε την ευρεία διάδοση των βιβλίων. Πράγματι, είναι πολύ γνωστές οι αναπαραστάσεις της Σαπφώς σε ελληνικά αγγεία που την παρουσιάζουν να κρατάει κύλινδρο στο χέρι. Ο σύγχρονός της Αθηναίος νομοθέτης Σόλων επέμενε να ακούσει ένα ποίημά της προτού πεθάνει, ο Πλάτων την καθιέρωσε ως τη δέκατη Μούσα, οι Λατίνοι λυρικοί, ο Κάτουλλος και ο Οράτιος, μιμούνταν την ποίησή της. Η αττική Αρχαία Κωμωδία κατήγγειλε τα πραγματικά ή φανταστικά της ήθη, συμβάλλοντας όμως έτσι στη φήμη της. Η Γαλλία την ανακαλύπτει ξανά τον 16ο αιώνα, όπου γίνεται πηγή έμπνευσης για τους συγγραφείς και τους καλλιτέχνες.

Ο Αθηναίος Σόλων θαυμαστής της Σαπφώς

Ο Αθηναίος Σόλων, γιος του Εξηκεστίδη, όταν ο ανεψιός του τραγούδησε στο συμπόσιο κάποιο τραγούδι της Σαπφώς, απόλαυσε το τραγούδι και διέταξε το παλικάρι να του το διδάξει. Όταν κάποιος τον ρώτησε για ποιο λόγο έσπευσε να το διδαχτεί, εκείνος είπε: «Για να μην πεθάνω προτού το μάθω».

Αιλιανός, όπως τον παραθέτει ο Στοβαίος, 3, 29, 58.

Η Σαπφώ δασκάλα παιδαγωγικού θιάσου

• *Οι θίασοι, εκπαιδευτικοί θεσμοί*

Ιδιωτικοί σύλλογοι, οι *θίκσοι*, αποτελούσαν το πλαίσιο της εκπαίδευσης για τα κορίτσια που ανήκαν στους αριστοκρατικούς κύκλους της Μυτιλήνης. Οι μαθήτριες προέρχονταν από τη Μυτιλήνη, αλλά και από άλλες περιοχές της Μικράς Ασίας κυρίως, από τις ελληνικές πόλεις Κολοφώνα, Μίλητο, Φώκαια, από ελληνικές πόλεις της Λυδίας, της Παμφυλίας καθώς και από τη Γυάρο των Κυκλάδων και τη Σαλαμίνα (της Κύπρου;). Η Φώκαια έστελνε, σύμφωνα με τις πηγές, τις περισσότερες μαθήτριες. Ο θίασος της Σαπφώς δεν ήταν ο μοναδικός στη Λέσβο, πράγμα που αποκαλύπτει ότι αποτελούσε όντως θεσμό. Γνωρίζουμε τα ονόματα των ανταγωνιστριών της: Γοργώ και Ανδρομέδα. Οι θίασοι είχαν θρησκευτική διάσταση, με τις δικές του θεότητες και τελετές ο καθένας. Οι τελετές ήταν αφιερωμένες στις Μούσες, στις Χάριτες και στην Αφροδίτη. Η παιδαγωγική τους σημασία συνδεόταν με τη θρησκευτική αυτή διάσταση: οι έφηβες μάθαιναν εκεί την τέχνη των Μουσών, τη *μουσικήν*, δηλαδή τη μουσική και το χορό, αλλά λάμβαναν και παιδεία πνευματική, επιστημονική και φιλολογική. Η συμμετοχή στους θιάσους δεν ήταν υποχρεωτική.

Ποίημα αφιερωμένο σε απαίδευτη γυναίκα

Και σαν πεθάνεις, θα κείτεσαι, χωρίς ποτέ μνήμη δική σου/να μείνει αργότερα, γιατί μερίδιο δεν έχεις στα ρόδα/της Πιερίας, αφανής ακόμα και στο σπίτι του Άδη,/άμα πετάξεις, θα τριγυρνάς, ανάμεσα στους αμαυρούς νεκρούς.

Σαπφώ, απόσπασμα 63,
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1937

• *Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης*

Τα μαθήματα που δίδασκε η Σαπφώ, η *διδάσκαλος*, στα κορίτσια που ήταν *μαθήτριαί* της, φαίνονται στα ποιήματά της: ο χορός, η οργανική μουσική, ιδιαίτερα η λύρα, το τραγούδι και ο δρόμος. Επομένως η *παιδεία* αυτή ήταν πνευματική και αθλητική:

Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης της Σαπφώς

Ο χορός. Απόσπασμα 99: Αβρές μου κόρες, τρεχάτε, από ώρα ο ρυθμός με κάνει να αναπηδώ. Απόσπασμα 151: Έτσι παλιά οι κόρες της Κρήτης με τα τρυφερά τους πόδια/χόρευαν με το ρυθμό της μουσικής γύρω από όμορφο βωμό, πατώντας το απαλό άνθος της πόας.

Η λύρα. Απόσπασμα 103: Εμπρός, θεϊκή λύρα, μίλα μου, βγάλε φωνή.

Το τραγούδι. Απόσπασμα 7: Τώρα με ωραία φωνή θα τραγουδήσω τούτα τα τραγούδια για να ευφράνω τις συντρόφισσές μου. Απόσπασμα 55: Εμπρός, αγαπημένες,/(ας πάψουμε τούτα τα τραγούδια), γιατί η μέρα πλησιάζει.

Ο δρόμος. Απόσπασμα 66: Την Ηρώ δίδαξα από τη Γυάρο, τη γρήγορη δρομέα.

Σαπφώ, *ό.π.*

• *Η φύση του σαπφικού ομοερωτισμού*

Ο 19ος αιώνας, που ήθελε να βλέπει ως απλώς «πλατωνικές» τις σχέσεις ανάμεσα στη Σαπφώ και τις μαθήτριές της, αρνούνταν τον «σαρκικό» ομοφυλοφιλικό τους δεσμό, τον οποίο ωστόσο αναγνώριζαν οι αρχαίοι. Σήμερα ο δεσμός αυτός δεν αμφισβητείται. Γέννησε τη λέξη «λεσβιακός» που πρωτοεμφανίζεται με αυτή τη σημασία στη γαλλική γλώσσα το 1784. Οι αρχαίοι Έλληνες ωστόσο αποκαλούσαν τις ομοφυλόφιλες γυναίκες *τριβάδες*, αν και στα μεσαιωνικά ελληνικά του 9ου-10ου αιώνα ο όρος *λεσβία* ήδη δηλώνει την ομοφυλόφιλη γυναίκα.

Η Σαπφώ διαβάζει στις μαθήτριές της

Αττική υδρία. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 1260. 440-430 π.Χ.

Η προσπάθεια να εξηγηθεί ιστορικά το έθος αυτό επέτρεψε να διατυπωθούν πολλές ερμηνείες. Δύο θέσεις έχουν πια εγκαταλειφθεί: εκείνες που προβάλλουν την απομόνωση και το διαχωρισμό του ανδρικού από το γυναικείο περιβάλλον ή τον ανταγωνισμό ανάμεσα στα φύλα. Δύο άλλες υπερισχύουν σήμερα.

Η πρώτη εκφράζεται από τον Μπερνάρ Σερζάν (Bernard Sergent), που θεωρεί ότι υπάρχει πλήρης αντιστοιχία ανάμεσα στους θεσμούς για τους νεαρούς άνδρες και τους θεσμούς για τις νεαρές γυναίκες. Στην ανδρική παιδεραστία, που ήταν κοινωνικό μυητικό έθος παιδαγωγικού χαρακτήρα για τους Έλληνες, αντιστοιχεί ο σαπφικός έρωτας, όπου η μεγαλύτερη κοπέλα αναλαμβάνει την εκπαίδευση μιας μικρότερης σε ηλικία έφηβης.

Η άλλη θέση υποστηρίζεται από την Εύα Κανταρέλλα (Eva Cantarella), που διακρίνει τους δύο τύπους σχέσεων. Κατά την Κανταρέλλα, η ανδρική παιδεραστία είχε όντως χαρακτήρα παιδαγωγικό, ενώ η ερωτική σχέση ανάμεσα στις γυναίκες ήταν άλλης υφής. Επρόκειτο μάλλον για ερωτικό δεσμό, ο οποίος συνέδεε πιθανόν νεαρές τις ίδιας ηλικίας, όπως δείχνει το ποίημα του Αλκμάνα, το αποκαλούμενο «του Λούβρου», το οποίο συνέθεσε για τον σπαρτιατικό θίασο. Οι στίχοι του υμνούν το γάμο της Αγιδώς και της Αγησιχόρας, που φαίνεται ότι ήταν *χορευτής*.

Η συγκίνηση ενός μαθητή γαλλικού λυκείου του 20ου αιώνα διαβάζοντας τη Σαπφώ

Όσον αφορά τη δική μου γενιά, τον Όμηρο, τον Βιργίλιο, τον Ευριπίδη και τη Σαπφώ τους ανακαλύψαμε σε μετάφραση ήδη στο λύκειο και τους μάθαμε σχεδόν απ' έξω, χάρη σε έναν νεαρό καθηγητή, γεμάτο ενθουσιασμό, πολυμαθή και παθιασμένο. (...) Στα θρανία ενός *σχολείου*, που παρέμενε ακόμη τότε «*σχόλη* για σκέψη», μας κινούσε όλους το ίδιο πάθος, ο ίδιος φανατισμός για τις «κλασικές ανθρωπιστικές σπουδές» και μας όπλιζε για τη ζωή. Απαγγέλλαμε, χωρίς λάθη πιστεύω, τμήματα από τον *Στεφανηφόρο Ίππόλυτο*, από τη ραψωδία Α της *Ιλιάδας*, ενώ, ακόμα και στην ώρα της γραμματικής, ή κυρίως τότε, στο μάθημα για τα συγκριτικά, μας δημιουργούσε ανάταση αλλά και μας αναστάτωνε ο εξής στίχος της Σαπφώς (απ. 72 Reinach): «Η Μνασιδίκα πιο εύμορφη από την αβρή Γυριννώ».

Yves Battistini, *Sapphô. La Dixième Muse*, Hachette, 1995, σ. 12-13.

• *Ο απώτερος σκοπός της εκπαίδευσης των θηλέων*

Η εκπαίδευση στους κόλπους του θιάσου στόχο είχε το γάμο. Το ζητούμενο ήταν να αναπτυχθούν οι μέλλουσες σύζυγοι και να αποκτήσουν χάρη, γοητεία και ομορφιά. Η Αφροδίτη και οι Χάριτες είναι αυτές που τελικά κυριαρχούν στην έλξη ανάμεσα στα δύο φύλα. Η γυναικεία εκπαίδευση ολοκληρωνόταν με τους διαγωνισμούς ομορφιάς ανάμεσα στα κορίτσια, τα Καλλιστεία (από

το *καλλίστη*, η πιο ωραία). Στη Μυτιλήνη οι διαγωνισμοί αυτοί διεξάγονταν στο ιερό της Ήρας, της θεάς του γάμου.

Η εκπαίδευση των Σπαρτιατισσών

Υποχρεωτική ομαδική εκπαίδευση

• *Εκπαίδευση υποχρεωτική*

Όλες οι έφηβες της Σπάρτης είχαν πρόσβαση σε ένα σύστημα εκπαίδευσης ανοιχτό στα κορίτσια, τις μέλλουσες συζύγους των *ὁμοίων*. Φαίνεται πως οι έφηβες των δύο βασιλικών οικογενειών συμμετείχαν επίσης σε αυτό. Ο υποχρεωτικός του χαρακτήρας το διακρίνει από τη μόρφωση που λάμβαναν τα κορίτσια σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου. Πριν φτάσουν στην εφηβεία, εκπαιδεύονταν στους κόλπους της οικογένειας. Η *παιδεία* των κοριτσιών σταματούσε με το γάμο.

• *Ηλικιακές κατηγορίες θηλέων;*

Οι μαρτυρίες για τις ηλικιακές κατηγορίες των θηλέων δεν είναι τόσο συγκεκριμένες όσο για τους άνδρες. Έτσι, ορισμένοι συγγραφείς, όπως ο Πιέρ Βιντάλ-Νακέ, θεώρησαν ότι για τα κορίτσια δεν υπήρχε κατάταξη ανάλογα με την ηλικία. Τα κορίτσια δηλώνονταν με τον όρο *παρθένοι*. Πιο συγκεκριμένα, στα αρχαία ελληνικά ο όρος δήλωνε την ανύπαντρη κοπέλα και όχι τη σωματική παρθενία. Ίσως όμως να υπήρχε το αντίστοιχο του συστήματος ηλικιακών βαθμίδων που ίσχυε για τους Σπαρτιάτες νέους: οι έφηβες της Σπάρτης συμμετείχαν στους αγώνες δρόμου των Ηραίων της Ολυμπίας, όπου οι αγωνιζόμενες κατανέμονταν σε τρεις ηλικιακές κατηγορίες (πρβ. τις σημερινές κατηγορίες «παγκορασίδων», «κορασίδων», «νεανίδων»).

• *Η καταγωγή της παιδείας των θηλέων*

Οι αρχαίοι την απέδιδαν στον Λυκούργο, ο οποίος είχε, καθώς φαίνεται, ορίσει νόμους για τους νέους αλλά και τις νέες της Σπάρτης. Οι σύγχρονοι ιστορικοί διχάζονται. Σύμφωνα με ορισμένους, η παιδεία των θηλέων αντέγραφε πιστά την *ἀγωγή*. Αυτή η πιστή αντιγραφή των θεσμών που αφορούσαν τους άρρενες έκανε την κοπέλα στης Σπάρτης, σύμφωνα με τη διατύπωση του Πιέρ Βιντάλ-Νακέ, «ένα ατελές αγόρι»: στις *ἀγέλες* των νεαρών αντιστοιχούσαν οι *ἀγέλες* των κοριτσιών, που είχαν κοινές τη γυμνότητα και τις σωματικές ασκήσεις. Για άλλους, όπως ο Κλωντ Καλάμ (Claude Calame), δεν θα μπορούσε να είναι πιστό αντίγραφο της *ἀγωγῆς*, γιατί ο κύριος σκοπός της ήταν διαφορετικός. Η *ἀγωγὴ* διαμόρφωνε καλούς πολεμιστές, ενώ η *παιδεία* των θηλέων διαμόρφωνε τις μέλλουσες μητέρες που θα γεννούσαν πολεμιστές. Θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί ως μύηση φυλετικού τύπου που αποσκοπούσε να κάνει τις νεαρές να περάσουν στην κατάσταση της ενήλικης γυναίκας.

Το ενδιαφέρον του Λυκούργου για την εκπαίδευση των κοριτσιών

Γιατί δεν είναι αλήθεια, όπως ισχυρίζεται ο Αριστοτέλης, ότι, αφού επιχείρησε στην αρχή να σωφρονίζει τις γυναίκες, μετά σταμάτησε, μην μπορώντας να επιβληθεί στη μεγάλη ελευθεριότητα και τη γυναικοκρατία (που βασίλευε) λόγω των πολλών εκστρατειών που έκαναν οι άνδρες, κατά τη διάρκεια των οποίων αναγκάζονταν να αφήνουν εκείνες κυρίαρχες του οίκου, και για το λόγο αυτό τις λάτρευαν περισσότερο από όσο έπρεπε και τις αποκαλούσαν δέσποινες. Αντίθετα, έλαβε πρόνοια και γι' αυτές όσο ήταν δυνατόν.

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* 14

Το περιεχόμενο της παιδείας των θηλέων

• *Οι σωματικές ασκήσεις*

Οι έφηβες της Σπάρτης ασκούνταν στη γυμναστική. Στον *Λυκοῦργο* (14, 3) ο Πλούταρχος απαριθμεί τα τέσσερα αθλήματα στα οποία επιδίδονταν τα κορίτσια: δρόμος, πάλη, ρίψη δίσκου και ακοντίου. Ο δρόμος αποτελούσε την καρδιά της κατάρτισής τους. Διεξαγόταν σε ένα μέρος αποκαλούμενο *Δρόμος*, στα νοτιοανατολικά της πόλης, στην κοιλάδα του Ευρώτα, όπου έρχονταν και οι Σπαρτιάτες *νέοι* για να ασκηθούν. Ο *Δρόμος* βρισκόταν κοντά στις Πλατανιστές, όπου υπήρχε ιερό αφιερωμένο στην Ελένη, την πιο όμορφη Σπαρτιάτισσα, που την απήγαγε ο Πάρης από τον βασιλιά Μενέλαο και υπήρξε η αιτία του Τρωικού πολέμου. Οι αγώνες δρόμου των κοριτσιών θύμιζαν τις διαδρομές της Ελένης, η οποία αρίστευε στην αθλητική αυτή δραστηριότητα. Εντάσσονταν έτσι στο τελετουργικό που συνδεόταν με τη λατρεία της Ελένης, όπως μαρτυρεί ο *Ἑλένης Ὑπαθαλάμιος*, έργο του Αλεξανδρινού ποιητή Θεόκριτου.

Ένα αθηναϊκό βλέμμα στη φυσική αγωγή των θηλέων

Στο χωρίο αυτό από τη κωμωδία *Λυσιστράτη*, που παρουσιάστηκε στην Αθήνα το 411 π.Χ., συνομιλούν δύο Αθηναίες, η Λυσιστράτη και η Κλεονίκη, και μια Σπαρτιάτισσα, η Λαμπιτώ.

Λυσιστράτη: (...) Α, πολυαγαπημένη Λάκαινα, γεια σου, Λαμπιτώ./Τι όμορφη που φαίνεσαι, γλυκιά μου./Τι ωραίο χρώμα, τι σφριγηλό το σώμα σου./Θα έπνιγες και ταύρο.
Λαμπιτώ: Το πιστεύω, μα τους Διόσκουρους./Γυμνάζομαι, βλέπεις, και πηδώντας χτυπώ με τα πόδια τους γλουτούς μου.
Κλεονίκη: Ωραίο πράγμα να 'χεις στήθια σαν τα δικά σου.
Λαμπιτώ: Σα σφάγιο, καλέ, με πασπατεύετε.

Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* 78-85,
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1926

• *Η πνευματική εκπαίδευση*

Γινόταν κυρίως με την άσκηση στο χορικό άσμα. Βασική για την τέχνη αυτή ήταν η ίση σημασία που απέδιδαν κατά την εκτέλεση στο χορό και στο τραγούδι. Το ρυθμό τον έδινε ο ήχος της λύρας (ή της κιθάρας) ή του αυλού, πνευστού οργάνου. Οι κοπέλες τραγουδούσαν ποιήματα ειδικά γραμμένα γι' αυτές, τα *παρθένεια*. Αποσπάσματα παρθενείων του Αλκμάνα, Σπαρτιάτη ποιητή που έζησε στα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ., μας διασώθηκαν χάρη στους ελληνικούς παπύρους της Αιγύπτου. Το περιεχόμενό τους υμνεί την ηθική και μυθική κληρονομιά της πόλης. Τα μέλη του χορού, οι *χορευταί*, ήταν 10 ή 11. Αυτή η λυρική γυναικεία χορωδία ήταν, άρα, πιο ολιγοπρόσωπη από το χορό της τραγωδίας ή της κωμωδίας: 12 τα μέλη του χορού στον Αισχύλο, 15 στον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη, 24 στην Αρχαία Κωμωδία, 50 στο διθύραμβο. Τη διεύθυνε ο *χορηγός* (ο διευθυντής του χορού), που μπορούσε να είναι είτε άνδρας είτε γυναίκα.

Οι Σπαρτιάτισσες, θεματοφύλακες της μνήμης και της αρετής της πόλης

Απομακρύνοντας κάθε ίχνος μιας μαλθακής, εκθυλημένης και κλεισμένης στο σπίτι ανατροφής [ο Λυκούργος] συνήθισε τα κορίτσια, εξίσου με τα αγόρια, να εμφανίζονται στις πομπές γυμνά, να χορεύουν και να τραγουδούν σε ορισμένες ιερές τελετές, ενώ οι νέοι ήταν παρόντες και τις έβλεπαν. Ορισμένες φορές μάλιστα πετούσαν στον καθένα τους εύστοχα σκώμματα και στηλίτευαν όσους είχαν κάνει σφάλματα, ή πάλι απεύθυναν εγκώμια τραγουδιστά σε όσους τα άξιζαν και ενέπνεαν έτσι στους νεαρούς το φιλότιμο και το ζήλο για την αρετή.

Πλούταρχος, *Λυκοῦργος* 14, 2-3, *ό.π.*

• *Το πρόβλημα της γυναικείας ομοφυλοφιλίας*

Ο Πλούταρχος τονίζει την παιδαγωγική διάσταση των ερωτικών σχέσεων μεταξύ γυναικών. Στον *Λυκοῦργο* (18, 4) εξηγεί ότι «οι πιο τίμιες γυναίκες» ερωτεύονται νεαρές κοπέλες και ότι όσες ερωτεύονται το ίδιο κορίτσι δεν συμπεριφέρονται ως αντίζηλες αλλά φροντίζουν από κοινού να το κάνουν καλύτερο. Αυτή, ωστόσο, η παιδαγωγική πλευρά δεν πρέπει να θεωρηθεί απόλυτη, αν ακολουθήσουμε την ανάλυση της Εύα Κανταρέλλα, που επεκτείνει και στη Σπάρτη την ανάλυσή της για τις ομοφυλοφιλικές σχέσεις οι οποίες αναπτύσσονταν στους κόλπους του σαπφικού θιάσου.

Ο τελικός σκοπός της σπαρτιατικής παιδείας των θηλέων

• *Προετοιμασία για το γάμο*

Η παιδεία των θηλέων πρέπει να ερμηνευτεί ως προετοιμασία για τη συζυγική ένωση. Στη Σπάρτη, όπως και στις άλλες ελληνικές πόλεις, η άρνηση για γάμο θεωρούνταν απόκκλιση, άρνηση της θηλυκότητας. Ο Αλκμάν αναφέρει διαγωνισμούς ομορφιάς, τα Καλλιστεία, όπου διαγωνίζονταν, όπως και στη Λέσβο, τα κορίτσια της παντρειάς. Ο σπαρτιατικός γάμος βιωνόταν επίσης ως μύηση μέσω ειδικών τελετών, εξού η μεταμφίεση της νύφης, που κουρευόταν σύρριζα και φορούσε ρούχα ανδρικά, ή η απαγωγή από τον σύζυγό της. Η απαγωγή της νύφης ήταν ίσως αρχαϊστικός νεοτερισμός του 3ου αιώνα, εφόσον ο Πλούταρχος γνωρίζει τη συγκεκριμένη τελετή, ενώ ο Ηρόδοτος, που μιλάει επίσης για τον σπαρτιατικό γάμο, την αγνοεί.

• *Προετοιμασία για την αναπαραγωγή*

Η εκπαίδευση αυτή ήταν κυρίως προετοιμασία για την αναπαραγωγή που αποτελούσε σκοπό του γάμου. Ο Πλούταρχος γράφει (*Λυκοῦργος* 14, 2) ότι ο Λυκούργος θέλησε να είναι

έτσι η εκπαίδευση των θηλέων «ώστε η αρχή του ανθρώπου (το σπέρμα του άνδρα) να ριζώνει γερά σε σώματα δυνατά και να βγάζει καλύτερα βλαστάρια και ώστε (οι γυναίκες) να είναι αρκετά ρωμαλέες για να αντέχουν την παιδοποιία και να τα βγάζουν καλά και εύκολα πέρα με τις ωδίνες του τοκετού». Ο Αριστοφάνης, στο χωρίο της *Λυσιστράτης* που παραθέσαμε πιο πάνω, συνδυάζει επίσης την ομορφιά της νεαρής Σπαρτιάτισσας με τις ασκήσεις στο γυμνάσιο. Η μέριμνα για αναπαραγωγή του σώματος των πολιτών εξηγεί επίσης την απουσία οποιουδήποτε νόμου για τη μοιχεία και την ύπαρξη ενός γαμήλιου θεσμού μοναδικού στην Ελλάδα, της πολυανδρίας, που επέτρεπε στη γυναίκα να συνευρίσκεται, συναινούντος του συζύγου της, με πολλούς άνδρες ταυτόχρονα.

• *Προετοιμασία για έναν ξεχωριστό ρόλο μέσα στην πόλη*

Η εκπαίδευση που λάμβαναν οι Σπαρτιάτισσες μπορεί να εξηγήσει το ιδιαίτερο καθεστώς τους σε σχέση με τις γυναίκες της υπόλοιπης Ελλάδας. Οι συνηθισμένες δραστηριότητες του γυναικωνίτη, όπως το γνέσιμο και ο αργαλειός, τους ήταν απαγορευμένες. Οι υλικές τους ευθύνες απέναντι στα παιδιά τους ήταν περιορισμένες: τροφοί (αναμφισβήτητα περίοικοι) τις βοηθούσαν να τα αναθρέψουν ήδη από μωρά. Η *ἀγωγή*, εξάλλου, από νωρίς τα απομάκρυνε σιγά σιγά από κοντά τους. Όφειλαν, ωστόσο, να επηρεάζουν τα ήθη των γιων τους έχοντας αφομοιώσει τις αξίες της πόλης των οπλιτών. Πρέπει επίσης να ασκούσαν και κάποια πολιτική επιρροή, χωρίς να έχουν πολιτικά δικαιώματα. Οι θεσμοί και η κοινωνία της Σπάρτης ωστόσο παρέμεναν κατά βάση πατριαρχικοί: οι Σπαρτιάτισσες δεν ήταν πολίτιδες, αλλά κόρες και γυναίκες πολιτών.

Ο πατριαρχικός χαρακτήρας της σπαρτιατικής κοινωνίας

Κάποιος έβαλε να ρωτήσουν μια Σπαρτιάτισσα αν συναινεί

στη διακόρευση (δηλαδή στην πολυανδρία). Εκείνη απάντησε: «Όταν ήμουν κορίτσι, έμαθα να υπακούω στον πατέρα μου κι αυτό έκανα. Γυναίκα πια (υπάκουα) στον άνδρα μου. Αν λοιπόν μου ζητάς κάτι δίκαιο, σε αυτόν πρέπει να το ανακοινώσεις πρώτα.

Πλούταρχος, *Λακαινῶν ἀποφθέγματα*, στο *Λακωνικὰ ἀποφθέγματα* (*ἀνώνυμα* 23), 242B (έκδ. Fuhrmann)

- *Θιασώτες και πολέμιοι της σπαρτιατικής εκπαίδευσης των θηλέων*

Όπως και για την εκπαίδευση των αρρένων στη Σπάρτη, οι αρχαίες πηγές παρουσιάζουν μια εικόνα με πολλές αντιθέσεις. Η απόλυτη σχεδόν γυμνότητα των κοριτσιών κατά τις σωματικές ασκήσεις σκανδάλιζε πολλούς Αθηναίους, όπως μαρτυρούν οι στίχοι 595-604 της *Ἀνδρομάχης* του Ευριπίδη, ο οποίος καταγγέλλει «τα απαράδεκτα ήθη» των κοριτσιών της Σπάρτης, που «με τους μηρούς γυμνούς και τα πέπλα να ανεμίζουν, μοιράζονται με τους νεαρούς στάδια και παλαίστρες». Αυτή η εκπαίδευση εξηγούσε, κατά τον Ευριπίδη, τις απιστίες των παντρεμμένων γυναικών της Σπάρτης, που δεν μπορούσαν να είναι φρόνιμες και πιστές. Τις συμβολίζει η Ελένη, που, εγκαταλείποντας τον σύζυγό της, «πηγαίνει παρέα με έναν νεαρό να ξεφαντώσει σε ξένη γη». Η γυμνότητα όμως ήταν μονάχα για τους αθλούμενους. Ο Πλάτων, που τασσόταν υπέρ της εκπαίδευσης των γυναικών στην ιδανική του πολιτεία, υπερασπίζεται, αντίθετα, την αθλητική αυτή εκπαίδευση. Παραπονείται όμως στους *Νόμους* (806a-c) που ο Σπαρτιάτης νομοθέτης έκανε μισή δουλειά, αφήνοντας τις ενήλικες γυναίκες να αναλώνονται «στη μαλθακότητα, την πολυτέλεια και σε μια άτακτη ζωή». Ήταν, εξάλλου, της γνώμης ότι οι Σπαρτιάτες έπρεπε να είχαν μείνει συνεπείς σε ό,τι απέρρεε από τη

φύση της εκπαίδευσης των κοριτσιών ως γυναικών των στρατιωτών και ότι τα κορίτσια έπρεπε να συμμετέχουν «στις πολεμικές ασκήσεις».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η *ἀρχαία παιδεία* των αρρένων στην Αθήνα

Μολονότι οι γνώσεις μας για τους εκπαιδευτικούς θεσμούς της αρχαϊκής Αθήνας είναι ελλειπέστατες, μπορούμε να παρουσιάσουμε μια ικανοποιητική εικόνα της εκπαίδευσης των νεαρών Αθηναίων του 5ου αιώνα π.Χ. Αυτό το οφείλουμε στις αναλογικά άφθονες πηγές μας για τον «αιώνα του Περικλή». Η αθηναϊκή *παιδεία* υπέστη τότε βαθύ μετασχηματισμό λόγω της εκπαιδευτικής επανάστασης που έφεραν, κατά το δεύτερο μισό του αιώνα, οι σοφιστές. Κατά το πρώτο μισό του 5ου αιώνα π.Χ. στους νεαρούς Αθηναίους παρεχόταν η *ἀρχαία παιδεία* αριστοκρατικού τύπου. Αφορούσε ουσιαστικά το αγόρια από την ηλικία των 7 ετών μέχρι την *ἥβη*, δηλαδή τα 14 περίπου χρόνια. Τα παιδιά της Αθήνας λάμβαναν ωστόσο *ἀνατροφήν*, μια πρώτη εκπαίδευση, προτού πάνε στο σχολείο.

Για τους αρχαίους Έλληνες, και ιδίως για τους Αθηναίους, η πραγματική *παιδεία* άρχιζε στα 7 χρόνια. Τη νεαρή ηλικία, την ηλικία του παιχνιδιού (*παιδιᾶς*), τη χαρακτήριζε, ωστόσο, μια πρώτη κοινωνικοποίηση των αγοριών και των κοριτσιών, που τα πρώτα χρόνια ανατρέφονταν μαζί. Πιο συγκεκριμένα, στην Αθήνα τα παιδιά άρχιζαν τότε να μαθαίνουν τις διαφορές των δύο φύλων ως προς τους ρόλους τους.

Οι αρχαίες πηγές μιλούν κυρίως για τα παιδιά που είχαν γεννηθεί σε οικογένειες πολιτών με εισοδήματα αρκετά για να αναλάβουν τα έξοδα μιας ιδιωτικής εκπαίδευσης. Η αθηναϊκή

δημοκρατία, που δεν είχε αμφισβητήσει την πρωτοκαθεδρία των μεγάλων οικογενειών, δεν γέννησε εκπαίδευση δημοκρατική με τη σύγχρονη σημασία του όρου.

Το περιεχόμενο της διδασκαλίας δεν ξεπερνούσε ό,τι ονομάζουμε σήμερα «πρωτοβάθμια» ή «βασική» εκπαίδευση. Η συγκεκριμένη κατάρτιση υπηρετούσε έναν πολιτικό και κοινωνικό σκοπό, να διαμορφώσει πολίτες ωραίους και καλούς (*καλούς κἀγαθούς*).

Μια «πρώτη εκπαίδευση» μέχρι την ηλικία των 7 ετών

Το οικογενειακό πλαίσιο: *ο οἶκος*

• *Η πατρική εξουσία*

Στην Αθήνα, το νεογέννητο έπρεπε να γίνει δεκτό στο σπίτι του πατέρα του. Η αναγνώριση γινόταν κατά την τελετή των Αμφιδρομίων, την έβδομη μέρα από τη γέννηση: ο πατέρας, αν ενέτασσε το βρέφος στη γραμμή καταγωγής του, το περιέφερε γύρω από την εστία του *οἴκου*, ειδάλλως το εγκατέλειπε έκθετο. Η συνήθεια έκθεσης των παιδιών αφορούσε περισσότερο τα κορίτσια παρά τα αγόρια. Ο Ποσείδιππος από την Πέλλα, ένας δημιουργός της Νέας Κωμωδίας, γράφει τον 4ο αιώνα π.Χ.: «Ένα αγόρι το ανατρέφεις πάντα, όσο φτωχός κι αν είσαι. Ένα κορίτσι όμως το εκθέτεις, ακόμα κι αν είσαι πλούσιος». Το γεγονός ότι εγκατέλειπαν τα κορίτσια συχνότερα εξηγείται τόσο από οικονομικούς λόγους (η ανάγκη να δοθεί προίκα για έναν νόμιμο γάμο) όσο και από την αρχαιοελληνική νοοτροπία (η μικρή εκτίμηση που έτρεφαν προς τις γυναίκες). Ο ρόλος του πατέρα δεν σταματούσε εδώ: όφειλε να το παρουσιάσει στη φρατρία του, όταν θα γινόταν ενός έτους, και να το πολιτογραφήσει στα δεκαέξι του, κατά την εορτή των Απατουρίων (βλ. Κεφάλαιο 6).

• *Ο παιδευτικός ρόλος των γυναικών*

Την «πρώτη εκπαίδευση» την παρείχαν οι γυναίκες του σπιτιού, η μητέρα κατά πρώτο λόγο, αλλά και οι τροφοί, η παιδαγωγός που δεν ήταν απαραίτητα δούλη, ή και η παλλακίδα (*παλλακή*) του συζύγου. Οι γυναίκες αυτές δεν είχαν όλες την ίδια κοινωνική θέση: η μητέρα ήταν υποχρεωτικά κόρη πολίτη μόνο μετά το νόμο του Περικλή (451 π.Χ.), ο οποίος επέβαλε τη διπλή καταγωγή από πολίτες της πόλης για τη μεταβίβαση της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη, και οι τροφοί και οι παιδαγωγοί μπορεί να μην ήταν Αθηναίες –είναι γνωστό πόσο δημοφιλείς ήταν στην Αθήνα οι Λακεδαιμόνιες τροφοί– ενώ η παλλακίδα ήταν κατά κανόνα μια φτωχή Αθηναία.

• *Η απουσία διαχωρισμού των φύλων*

Τα μικρά αγόρια και τα κορίτσια ανατρέφονταν μαζί μέχρι 7 χρονών. Παρέμεναν εντός του *οἴκου*, ή και εντός του γυναικωνίτη, δηλαδή στα διαμερίσματα ή το δωμάτιο των γυναικών. Η είσοδος στο γυναικωνίτη απαγορευόταν αυστηρά σε άνδρες εκτός του *οἴκου*. Αυτός ο τόπος διαβίωσης ήταν ταυτόχρονα και χώρος εργασίας όπου οι γυναίκες έγνεθαν, ύφαιναν και παρασκεύαζαν το φαγητό. Γυναικωνίτης, ωστόσο, δεν υπήρχε σε όλα τα σπίτια. Οι φτωχοί Αθηναίοι δεν διέθεταν σπίτι αρκετά ευρύχωρο ώστε να μπορούν να απομονώνουν δωμάτια για ειδική χρήση.

Το περιεχόμενο της «πρώτης εκπαίδευσης»

• *Παιχνίδι με ή χωρίς παιχνίδια*

Το παιχνίδι (*παιδιὰ*) προηγείται της καθεαυτό εκπαίδευσης (*παιδεία*). Μετά τα θορυβώδη παιχνίδια της πρώτης παιδικής ηλικίας (ροκάνες, κουδουνίστρες, καμπανάκια, κουδουνάκια, σφυρίχτρες), το παιδί στην Αθήνα, όπως και στις άλλες πόλεις

της αρχαίας Ελλάδας, ανακάλυπτε παιχνίδια πιο παιδαγωγικά: τα παιχνίδια συναναστροφής (κούκλες αρθρωτές ή όχι, ψεύτικα ζωάκια, αμαξάκια, κ.ο.κ.), τα παιχνίδια με το τόπι, τα παιχνίδια ρώμης και δεξιοτεχνίας (πεντόβολα, αστραγάλους, γιογιό, σβούρα, τσέρκι, κ.ο.κ.), τα παιχνίδια χωρίς συγκεκριμένο παιχνίδι (κρυφτό, τυφλόμυγα, κυνηγητό, περπάτημα πάνω στα χέρια, κ.ο.κ.). Ορισμένα από αυτά συνεχίζονταν ως ψυχαγωγία κατά την *παιδεία*. Οι έφηβοι και ιδιαίτερα τα κορίτσια προτιμούσαν τα παιχνίδια με το τόπι: ένα ανάγλυφο, που χρονολογείται στα 510 π.Χ., παρουσιάζει νεαρούς να παίζουν «χόκεϊ», ενώ η σκηνή που περιγράφει τη Ναυσικά να παίζει τόπι με τις φιλενάδες της είναι από τις πιο γοητευτικές της *Ὀδύσσειας*.

Τα παιχνίδια ενός μικρού Αθηναίου

Παιδάκι ήταν ακόμα, τόσο δα,/κι έστηνε, κλεισμένο μέσα, σπιτάκια, σκάλιζε βαρκούλες,/σκάρωνε αμαξάκια από δέρμα/και με τα φλούδια των ροδιών έφτιαχνε βατράχους.

Αριστοφάνης, *Νεφέλαι* 877-881,
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1926

• *Οι εκπαιδευτικοί σκοποί της «πρώτης εκπαίδευσης»*

Το παιχνίδι διαθέτει αναμφισβήτητη εκπαιδευτική αξία. Βοηθούσε τους μικρούς Αθηναίους και τις μικρές Αθηναίες να διαμορφώσουν το χαρακτήρα και την προσωπικότητά τους. Τα παιχνίδια με το τόπι τούς ενέπνεαν το πνεύμα της άμιλλας, το ιδεώδες του *ἀγῶνος*. Τα παιχνίδια τύχης (πεντόβολα, αστράγαλοι, κ.ο.κ.) απαιτούσαν επίσης δεξιοτεχνία από μέρους των παικτών. Τα παιχνίδια προσομοίωσης βοηθούσαν τα παιδιά να μάθουν το ρόλο τους μέσα στην κοινωνία: οι κούκλες, που συνοδεύονταν συχνά από δωμάτια ή κουζίνες σε μικρογραφία,

ήταν κοριτσίστικα παιχνίδια, ενώ τα αμαξάκια, τα αλογάκια και τα τσέρκια ήταν αποκλειστικά αγορίστικα. Η ηθική τους διαπαιδαγώγηση επιτυγχανόταν επίσης με την αφήγηση μύθων από τις μητέρες και τις τροφούς. Έτσι, ο Πλάτων συνιστά στην *Πολιτεία* (377b) αυστηρό έλεγχο των μυθοποιών ώστε να «απορρίπτονται οι κακοί μύθοι».

Κατά την πρώτη περίοδο της ζωής τους τα παιδιά μάθαιναν να χειρίζονται τη γλώσσα. Στις *Ικέτιδες* (914-916) ο Ευριπίδης επιμένει στην καθοριστική σημασία της γλώσσας για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα του μικρού παιδιού, «που διδάσκεται να μιλάει, να ακούει όσα δεν έχει ακόμα μάθει. Ό,τι όμως μάθει κανείς, συνήθως το συγκρατεί μέχρι τα γεράματά του». Ό,τι μαθαίνει το παιδί θα αποτελεί γι' αυτό δεύτερη φύση.

Μια μάνα που ενδιαφέρεται για το μέλλον του γιου της

Αργότερα, όταν αποκτήσαμε οι δυο μας τούτον εδώ τον γιο,/ εγώ και η καλή μου η γυναίκα,/τσακωνόμασταν πια για το όνομα./Αυτή προσέθετε τη λέξη *ίππος* στο όνομα,/Ξάνθιππος ή Χάριππος ή Καλλιππίδης,/εγώ πάλι πρότεινα το όνομα του παππού του, Φειδωνίδης./Στην αρχή καυγαδίζαμε, με τον καιρό όμως συμφωνήσαμε και τον είπαμε Φειδιππίδη./Αυτό τον γιο τον έπαιρνε αγκαλιά και τον κανάκευε:/«Όταν θα γίνεις συ μεγάλος και τρανός και θα 'ρχεσαι με το άρμα σου στην πόλη,/σαν τον Μεγακλέα, φορώντας χιτώνα πορφυρό», ενώ εγώ έλεγα:/«Όταν, μαθές, θα φέρνεις πίσω τις κατσίκες από τα βράχια του Φελλέα,/ώπως ο πατέρας σου, ντυμένος με κατσικοτόμαρο...»

Αριστοφάνης, *Νεφέλαι* 59-72, *ό. π.*

Οι δομές της *ἀρχαίας παιδείας*

Εκπαίδευση για λίγους

• *Η απουσία υποχρεωτικής σχολικής εκπαίδευσης*

Σε αντίθεση με τη Σπάρτη, η εκπαίδευση των παιδιών ήταν υπόθεση ιδιωτική και ζήτημα αποκλειστικά της οικογένειάς τους. Η πρόσβαση στην μόρφωση συνδεόταν με το κοινωνικό και μορφωτικό επίπεδο των οικογενειών, είτε ήταν οικογένειες πολιτών είτε οικογένειες μετοίκων. Μόνο η εκπαίδευση των εφήβων είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα για τους νεαρούς Αθηναίους, για σύντομο όμως χρονικό διάστημα, σίγουρα από το 335 μέχρι το 307-306 π.Χ. Από την άλλη μεριά, τα παιδιά των Αθηναίων είχαν την υποχρέωση να τρέφουν τον ηλικιωμένο πατέρα τους, εκτός αν επρόκειτο για παιδιά που ο πατέρας τους τα είχε εκπορνεύσει.

• *Η διάδοση της ἀρχαίας παιδείας*

Αυτή η αριστοκρατική εκπαίδευση είχε αναμφίβολα διαδοθεί και πέρα από τον περιορισμένο κύκλο των μεγάλων αθηναϊκών οικογενειών, τους *εὐπατρίδες* (τους «καλής καταγωγής»). Τα παιδιά που λάμβαναν την αριστοκρατική αυτή εκπαίδευση προέρχονταν ως επί το πλείστον από οικογένειες που ανήκαν στις δύο πρώτες τιμοκρατικές τάξεις του Σόλωνα, τους πεντακοσιομέδιμνους και τους ιππείς. Δεν αποκλείεται να συμμετείχαν σε αυτή και ορισμένοι γόνοι οικογενειών που ανήκαν στην τρίτη τάξη του Σόλωνα, τους ζευγίτες. Πράγματι, ο Αριστοφάνης συνδέει την *ἀρχαίαν παιδείαν* με τη γενιά των αγωνιστών του Μαραθώνα (ενήλικοι κατά το 490 π.Χ.), τους οπλίτες που προέρχονταν από τις τρεις πρώτες τάξεις του Σόλωνα. Εξάλλου, ο Βοιωτός ποιητής Πίνδαρος (περί το 518-440 π.Χ.), πιστός, όπως και ο Θέογνις, στο παλαιό αριστοκρατικό ιδεώδες, προτού ακόμα αρχίσει να διαδίδεται η καινούργια εκπαίδευση των σοφιστών, περιγελά τους *μαθόντας*, «αυτούς που ξέρουν μόνο

επειδή έμαθαν (*Ὀλυμπιόνικος* 2, 94-96): για τον Πίνδαρο η εκπαίδευση αξίζει μόνον όταν απευθύνεται σε κάποιον από καταγωγής αριστοκράτη, ο οποίος απλώς γίνεται αυτό που είναι ήδη.

• *Τα όρια της διάδοσής της*

Αυτή η διεύρυνση δεν άγγιξε ολόκληρη την αθηναϊκή κοινωνία. Ο παραλληλισμός που θέλησαν να κάνουν ορισμένοι ιστορικοί –μεταξύ των οποίων ο A.-I. Μαρρού στο έργο του *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité* (*Η ιστορία της εκπαιδεύσεως κατά την αρχαιότητα*)–, με τη νεότερη Γαλλία του Jules Ferry, όπου ο πολιτικός εκδημοκρατισμός και η διεύρυνση της εκπαίδευσης έβαιναν παράλληλα, δεν είναι προσφυής, γιατί προφανέστατα όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί του 5ου αιώνα ήταν «ευγενικής καταγωγής» (*εὐγένεια*), είχαν μεγάλη οικογενειακή περιουσία και είχαν διαπαιδαγωγηθεί ως επίλεκτοι (διαφωτιστικό το παράδειγμα της οικογένειας των Αλκμαιωνιδών). Η *παιδεία* ήταν, επομένως, υπ' αυτή την έννοια, ένα στοιχείο διατήρησης της κοινωνικής τάξης, ενώ η μάζα των Αθηνών, που δεν είχε πρόσβαση σε αυτή, αποτελούσε «σιωπηρή πλειοψηφία».

Σχολείο του δρόμου, σχολείο της ζωής: ο αλλαντοποιός στους Ἱππῆς του Αριστοφάνη

Ο αλλαντοποιός: Ε, μα τον Δία, άλλα ήταν τα δικά μου κόλπα, όταν ήμουνα παιδί./Εξαπατούσα τους μαγείρους λέγοντας:/ «Κοιτάξτε, παιδιά, βλέπετε; Ήρθε η άνοιξη, να το χελιδόνι».// Εκείνοι κοίταζαν, κι εγώ στο μεταξύ έκλεβα κρέατα. (...) Εμπρός λοιπόν, δαίμονες της αδιαντροπιάς και της απάτης, είπα εγώ,/δαίμονες της βλακείας, της πονηριάς και της αναίδειας,/και συ αγορά, όπου ανατράφηκα παιδί,/δώστε μου τώρα θράσος, γλώσσα μακριά/και φωνή ξεδιάντροπη.

Αριστοφάνης, Ἱππῆς (ανέβηκε στα Λήναια του 424 π.Χ.), 417-420 και 634-638, Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1926

Εκπαίδευση ιδιωτική και επί πληρωμή

• *Ένα εμπορικό σύστημα*

Η διδασκαλία γινόταν από δασκάλους τους οποίους επέλεγαν και πλήρωναν οι γονείς, αναμφίβολα ο πατέρας. Από τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., οι δάσκαλοι ασκούσαν το λειτούργημά τους στα πλαίσια ενός συλλογικού συστήματος διδασκαλίας και όχι ως παιδαγωγοί-προγυμναστές. Ήταν άνδρες ελεύθεροι, το γεγονός όμως ότι εργάζονταν επί πληρωμή τους υποβίβαζε κοινωνικά. Ο Αριστοφάνης στις *Νεφέλες* δείχνει τα αγόρια να πηγαίνουν στο σχολείο της συνοικίας, ήδη από τα ξημερώματα, βαδίζοντας «σε μπουλούκια, ακόμα κι αν το χιόνι έπεφτε σαν χοντροαλεσμένο στάρι» (965). Ο ιδιωτικός δούλος που αναλάμβανε να τα οδηγεί στους τόπους διαδασκαλίας ονομαζόταν παιδαγωγός και μερικές φορές κουβαλούσε και τα σχολικά τους είδη.

• *Το πρόβλημα της παρέμβασης της πόλης*

Οι αρχαίοι παρουσιάζουν το αθηναϊκό πρότυπο ως διαμετρικά αντίθετο προς το σπαρτιατικό σύστημα, όπου η πολιτεία παρείχε και έλεγχε πλήρως την εκπαίδευση των πολιτών. Οι σύγχρονοι συγγραφείς τις περισσότερες φορές υιοθέτησαν αυτή την ανάλυση. Έτσι, η Νικόλ Λορώ (Nicole Loraux) θεωρεί ότι η αντίθεση «δεν αποτελεί ασφαλώς στερεότυπο», εφόσον οι Αθηναίοι δεν είχαν επιδιώξει ούτε «να στρατωνίζουν ούτε να κατηχούν» τη νεολαία τους. Η πολιτεία ωστόσο παρενέβαινε σε δύο τομείς, επιτηρώντας τα ήθη στους τόπους εκπαίδευσης και αναλαμβάνοντας την ανατροφή των ορφανών του πολέμου.

• *Η νομοθεσία για τα σχολεία και τις παλαίστρες*

Το κράτος κανόνιζε με κάθε λεπτομέρεια και αυστηρότητα τα της λειτουργίας των χώρων εκπαίδευσης. Ο ρήτορας Αισχίνης, τον 4ο αιώνα π.Χ., δίνει πληροφορίες για τις νομικές διατάξεις στο λόγο

του *Κατὰ Τιμάρχου* (9-12). Η νομοθεσία αυτή σκοπό είχε να προφυλάξει τα παιδιά από απόπειρες αποπλάνησης εκ μέρους των ενηλίκων στους κόλπους του σχολείου. Είναι ωστόσο δύσκολο να χρησιμοποιηθεί, γιατί οι πηγές που παραθέτει (νόμοι και ψηφίσματα) είναι αμφίβολης γνησιότητας και γιατί δεν ξέρουμε πότε θεσπίστηκε αυτή η νομοθεσία. Ο Αισχίνης την αποδίδει στον Σόλωνα, αλλά αυτό δεν είναι καθόλου βέβαιο, δεδομένου ότι οι ρήτορες του 4ου αιώνα π.Χ. συνήθιζαν να αποδίδουν στον Αθηναίο νομοθέτη του 6ου αιώνα π.Χ. όλους τους νόμους στους οποίους ήθελαν να προσδώσουν κύρος. Πρέπει να τονίσουμε ότι αυτή η νομοθεσία δεν απαγόρευε τις «παιδεραστικές» σχέσεις, που ήταν επιτρεπτές μέσα σε ένα πλαίσιο ρυθμιζόμενο από την πόλη, όπως στη Σπάρτη. Τα αθηναϊκά ήθη αποδέχονταν τις σχέσεις ανάμεσα σε ένα νεαρό *ἐρώμενον* και ένα μεγαλύτερο *ἐραστήν*. Σύμφωνα με την υπόθεση της Εύα Κανταρέλλα, ο ερώμενος δεν έπρεπε να είναι μικρότερος από 12 ετών, ούτε να έχει περάσει την ηλικία των 17-18 ετών, οπότε εμφανίζεται η τριχοφυΐα. Ο ενήλικος έπρεπε να είναι ελεύθερος, να συνάπτει σχέση διαρκείας και να είναι ικανός να διδάξει στο αγόρι τις αρετές του μέλλοντα πολίτη.

Οι αθηναϊκοί σχολικοί νόμοι σύμφωνα με τον Αισχίνη

Ο νομοθέτης, λοιπόν, πρώτα από όλα δεν φαίνεται να εμπιστεύεται τους δασκάλους, στους οποίους αναγκαστικά εμπιστευόμαστε τα ίδια μας τα παιδιά και που βγάζουν τα προς το ζην από τη σώφρονα συμπεριφορά τους, ενώ η αντίθετη συμπεριφορά θα τους οδηγούσε στην ένδεια, και αναφέρει ρητά, πρώτον, σε ποια ηλικία αρμόζει να πηγαίνει το ελεύθερο αγόρι στο διδασκαλείο, έπειτα με πόσους μαθητές μαζί να πηγαίνει και πότε να απέρχεται.

Αισχίνης, *Κατὰ Τιμάρχου* 9,
Les Belles Lettres, coll. Université de France, 1927

• *Η ιδιαίτερη περίπτωση των ορφανών του πολέμου*

Κατά τον 5ο και τον 4ο αιώνα π.Χ., η πόλη αναλάμβανε την ανατροφή των γιων όσων Αθηναίων είχαν πέσει στη μάχη. Ήταν γι' αυτούς πατέρας και τους ανέτρεφε εξασφαλίζοντάς τους την *τροφήν*, όπως τονίζει ο Περικλής στον περίφημο *Επιτάφιο* που παραθέτει ο Θουκυδίδης (2, 46). Ο όρος θεωρήθηκε από ορισμένους ότι δηλώνει την πλήρη εκπαίδευση. Το πιθανότερο όμως είναι, όπως πιστεύει η Νικόλ Λορώ, ότι επρόκειτο για μια απλή αποζημίωση σίτισης, που διανεμόταν στην κοινή εστία της πόλης, στο Πρυτανείο. Η πόλη τούς επιφύλασσε ιδιαίτερες τιμές κατά την πολιτική τους ενηλικίωση στα 18 τους χρόνια. Τότε γίνονταν αμέσως πολίτες με πλήρη δικαιώματα, ενώ οι υπόλοιποι Αθηναίοι, προκειμένου να γίνουν πλήρως πολίτες, έπρεπε να περιμένουν την ολοκλήρωση της εφηβείας τους. Μετά το 335 π.Χ. λάμβαναν επιπλέον εκ μέρους της πόλης πλήρη οπλιτική εξάρτυση, ενώ στους μη ορφανούς συντρόφους τους η πόλη παρείχε μονάχα τη λόγχη και στρογγυλή ασπίδα. Τις ιδιαίτερες τιμές τις εξηγούν τα ηθικά δικαιώματα που διέθεταν οι κληρονόμοι όσων είχαν δώσει τη ζωή τους για την πόλη με έναν «ωραίο θάνατο».

Τα προγράμματα της βασικής εκπαίδευσης

Η φυσική αγωγή

• *Το ιδεώδες της καλοκαγαθίας*

Η εκπαίδευση κατέτεινε εξολοκλήρου προς το ηθικό ιδεώδες της *καλοκαγαθίας*, το να είναι δηλαδή κανείς ωραίος (*καλὸς*) και καλός (*ἀγαθὸς*) άνθρωπος. Ο *καλὸς κἀγαθὸς* έπρεπε να φροντίζει ταυτόχρονα το σωματικό του κάλλος, πράγμα που εξηγεί την πρωτοκαθεδρία της φυσικής αγωγής, αλλά και την *ἀρετήν* του, την «αξία» του. Αυτή η έννοια περιλάμβανε το σε-

βασμό της οικογενειακής παράδοσης, την αυτοκυριαρχία και αυτοσυγκράτηση, την υπακοή στο νόμο, την αφοσίωση στην πόλη, το σεβασμό προς τις θεότητες και τις θρησκευτικές τελετές, την ανδρεία στο πόλεμο κ.ο.κ. Η κατάρτιση του *καλοῦ κἀγαθοῦ* κάλυπτε τρεις ευρείς τομείς, τη φυσική αγωγή, τη «μουσική» και τη φιλολογική εκπαίδευση. Οι υπέρμαχοι ωστόσο αυτής της αριστοκρατικής παιδείας έριχναν το βάρος μόνο στις δύο πρώτες. Ο Αριστοφάνης, που περιγράφει την εκπαίδευση αυτή στους στίχους 961-1023 της κωμωδίας του *Νεφέλες*, η οποία παίχτηκε στα Μεγάλα Διονύσια του 423 π.Χ., δεν αναφέρει καν τη φιλολογική εκπαίδευση. Ο Πλάτων, στην *Πολιτεία* (376e), θεωρεί μάλιστα ότι «η καλύτερη παιδεία», αυτή που καθιερώθηκε «στο πέρασμα του χρόνου» (ο Ανρί-Ιρενέ Μαρρού μεταφράζει: «αυτή που παλιού καλού καιρού»), είναι εκείνη που διατηρεί μόνο «τη γυμναστική για το σώμα και τη μουσική για την ψυχή». Ο Σωκράτης, στην περίφημη στιχομυθία του με τους προσωποποιημένους νόμους (Πλάτων, *Κρίτων* 49d), δηλώνει ότι ο πατέρας του τον έστειλε να εκπαιδευτεί μονάχα στα δυο αυτά μαθήματα. Στον *Λάχη* (179d-181c) δύο αριστοκράτες Αθηναίοι συμβουλεύονται τον Σωκράτη, έχοντας ως μόνη τους έγνοια να μάθουν αν οι γιοι τους πρέπει να διδαχτούν ή όχι ξιφασκία.

• *Οι παλαίστρες*

Η αθλητική εκπαίδευση των παιδιών γινόταν στην παλαίστρα και όχι στο γυμνάσιο, που ήταν αποκλειστικά για τους έφηβους και τους ενήλικες. Επρόκειτο για μια αυλή που περιβαλλόταν από κτίρια (ιματιοφυλάκια, αίθουσα γυμναστικής, ανάπαυσης, ή και λουτρά). Η παλαίστρα μπορούσε ωστόσο να περιλαμβάνεται και στο αρχιτεκτόνημα των δημόσιων γυμνασίων, και οι χρήστες τους ασκούνταν κατά βάση εκεί στο δρόμο και την πάλη. Κατά την ελληνιστική εποχή, οι όροι *γυμνάσιον* και *παλαίστρα* τείνουν να είναι συνώνυμοι. Την αγωγή την παρείχε ειδικευμένος δάσκαλος, ο *παιδοτρίβης*, ο προπονητής των παιδιών. Οι νέοι ασκούνταν στο δρόμο (μικρών ή μεγάλων αποστάσεων), στα αγωνιστικά αθλήματα (πάλη, πυγμαχία), στη ρίψη δίσκου και ακοντίου και στο άλμα εις μήκος.

• *Η εξύμνηση του αγωνιστικού ιδεώδους*

Η άσκηση των γυμνικών δραστηριοτήτων στόχο είχε να αναπτύξει το αγωνιστικό πνεύμα των νεαρών Αθηναίων, σύμφωνα με το ομηρικό ηρωικό ιδεώδες. Αυτή η επιθυμία για τη νίκη μπορούσε να εκδηλώνεται κατά τους τοπικούς αθλητικούς αγώνες (για παράδειγμα, κατά την εορτή των Παναθηναίων) ή κατά τους πανελλήνιους αγώνες (Ολύμπια, Πύθια, Νέμεα, Ίσθμια). Έτσι, οι Ολυμπιακοί αγώνες περιέλαβαν αγωνίσματα αποκλειστικά για παίδες από το 632 π.Χ. και εξής, ενώ οι άλλες κατηγορίες αγωνιζομένων ήταν οι έφηβοι και οι ώριμοι άνδρες. Οι κατάλογοι Αθηναίων νικητών στους αγώνες που κατάρτισε ο Ντόναλντ Κάιλ (Donald G. Kyle) για την περίοδο 490-404 π.Χ. αποδεικνύουν ότι αυτή η αθλητική εκπαίδευση απευθυνόταν αποκλειστικά στις οικογένειες με περιουσία και επιρροή, μολονότι η αναλογία των γόνων παλαιών οικογενειών μεταξύ των αθλητών είχε μειωθεί.

• *Προετοιμασία για τον πόλεμο*

Τα αθλήματα που δίδασκε ο παιδοτρίβης ήταν επίσης προετοιμασία για τη μάχη οπλιτών, την οποία ανέλυσε ο Βίκτωρ Χάνσον (Victor D. Hanson). Όταν οι δύο στρατοί πλησίαζαν, βηματίζοντας σε παράταξη, ώστε να φτάσουν σε απόσταση διακοσίων μέτρων μεταξύ τους, οι μαχητές καλούνταν να τρέξουν ένοπλοι. Οι ασκήσεις ρίψης (ακόντιο, δίσκος) συνοδεύονταν στο γυμνάσιο από ασκήσεις χειρισμού της λόγχης, με την οποία οι αγωνιστές προσπαθούσαν να πλήξουν τους αμυνόμε-

νους πίσω από τη στρογγυλή ασπίδα αντιπάλους τους στην κατά μέτωπο σύγκρουση. Η σύγκρουση μπορούσε να τελειώσει με άοπλη μάχη σώμα με σώμα, όταν οι οπλίτες δεν είχαν πια ούτε λόγχη ούτε ξιφίδιο: σε αυτή την περίπτωση έβρισκαν εφαρμογή τα μαθήματα πάλης και πυγμαχίας. Τα παιδιά μάθαιναν επίσης, όπως και οι έφηβοι, να εκτελούν ελιγμούς σε ομάδα, καθώς η οπλιτική μάχη αποτελούσε, ακόμα και στο τελικό στάδιο, ομαδική σύγκρουση.

II «μουσική» κατάρτιση

• *Η αρχαία ελληνική μουσική*

Η διδασκαλία της «μουσικής» στην αρχαιότητα κάλυπτε τομέα πολύ ευρύτερο από τη δική μας μουσική. Στην πραγματικότητα ήταν το «πεδίο των Μουσών», των εννέα Μουσών που προΐσταντο σε κάθε μορφή σκέψης. *Μουσική* κατάρτιση σήμαινε κατάρτιση στην οργανική τέχνη, στο άσμα, στην ποίηση και στο χορό. Ο παιδαγωγικός στόχος αυτής της διδασκαλίας ήταν, όπως τονίζει ο Πλάτων στον *Πρωταγόρα* (325a-b), να εμπνεύσει στους νέους τη μετριοπάθεια (*σωφροσύνη*), κάνοντας να βασιλεύουν στην ψυχή τους η ευρυθμία και η αρμονία. Τα παιδιά των Αθηναίων διδάσκονταν, όπως και η νεολαία της Σπάρτης, το χορικό άσμα, που τους μάθαινε να εντάσσονται στην ομάδα, να δρουν συλλογικά, ώστε, ενήλικες πια, να γίνουν πολίτες με συνείδηση ότι ανήκουν στην κοινωνία των πολιτών.

• *Η εκπαίδευση στα μουσικά όργανα*

Ο μουσικοδιδάσκαλος, ο κιθαριστής, ήταν απαραίτητος για την εκπαίδευση των παιδιών. Τα μάθαινε να ψάλλουν τα έργα των ποιητών, να παίζουν αυλό και λύρα, ενώ η εκμάθηση της κιθάρας αφορούσε αποκλειστικά τους επαγγελματίες. Ο μουσικοδιδάσκαλος εμφανίζεται δίπλα στον δάσκαλο που διδάσκει ανάγνωση

και γραφή σε ένα περίφημο αττικό αγγείο του αγγειογράφου Δούριδος (περί το 480 π.Χ.) που φυλάσσεται στο Βερολίνο (βλ. παράρτημα, σ. 214). Επομένως, η διδασκαλία βασιζόταν στο αυτί και στη μνήμη. Η Αννί Μπελί (Annie Bélis) ωστόσο έχει παρατηρήσει ότι οι μουσικές γνώσεις τεσσάρων βασικών πολιτικών μορφών του 5ου αιώνα διέφεραν πολύ. Περιβόητη ήταν η άγνοια του Θεμιστοκλή, τον οποίο είχε απορροφήσει πλήρως το πάθος του για την πολιτική. Ο Αριστοφάνης κοροϊδεύει τον Κλέωνα και, προκειμένου να καταγγείλει την έλλειψη καλλιέργειας που τον διέκρινε, πλάθει τη λέξη *ὑομουσία*, «παιδεία χοίρου», αντί της *ἀμουσίας*, η οποία δήλωνε την έλλειψη μουσικής παιδείας. Παιδί ακόμα, ο Αλκιβιάδης αρνήθηκε να μάθει αυλό, όπως επιθυμούσε ο κηδεμόνας του ο Περικλής. Πέταξε κάτω το όργανο και το έσπασε! Φοβόταν, καθώς έλεγε, μήπως, παίζοντας το πνευστό αυτό όργανο, παραμορφωθούν τα χαρακτηριστικά του. Ο Περικλής διακρινόταν, αντίθετα, για την άριστη μουσική του παιδεία που την απέκτησε ως έφηβος πλάι στον Πυθοκλείδη τον Κείο, όχι έναν απλό αυλητή, αλλά έναν θεωρητικό της πυθαγόρειας σχολής, και αργότερα τον Δάμωνα, εισηγητή μουσικών θεωριών με πολιτική διάσταση. Ο Αριστοτέλης αποκλείει τον αυλό από την εκπαίδευση των παιδιών, με το σκεπτικό ότι δεν έχει καμιά επίδραση στην ευφυΐα τους, ενώ η οργιαστική του φύση καθιστά το παίξιμό του επικίνδυνο.

• *Η ποίηση*

Με το ρυθμό και με τα λόγια της, η ποίηση ήταν το υπόβαθρο για το χορικό άσμα. Τα ποιήματα χρησίμευαν για την εκμάθηση της ανάγνωσης και της γραφής, αλλά απαγγέλλονταν επίσης από τους ενήλικους συνδαιτυμόνες στα ιδιωτικά ή δημόσια *συμπόσια*. Οι νεαροί Αθηναίοι, όπως και οι νεαροί Σπαρτιάτες, έβρισκαν στους ποιητές κανόνες συμπεριφοράς και πρότυπα προς μίμηση. Τα ομηρικά έπη ήταν θεμελιώδης και ανεξάντλητη πηγή ηρωικών παραδειγμάτων. Γνώριζαν όμως και τα ποιήματα του Ησίοδου,

του Σιμωνίδη και τις ελεγείες του Αθηναίου σοφού Σόλωνα. Τα λυρικά ποιήματα αυτού του πραγματικά εθνικού ποιητή αναδείκνυαν το έργο του, που στόχο είχε την εγκαθίδρυση της κοινωνικής και πολιτικής δικαιοσύνης απέναντι στην αλόγιστη έκφραση αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων κατά τις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ.

Οι ηθικές ελεγείες του άρχοντα Σόλωνα

Εγώ, πάλι, το σκοπό για τον οποίο συγκέντρωσα/τον δήμο έπαψα άραγε ποτέ να τον επιδιώκω;/Καλύτερα από τον καθένα θα μπορούσε γι' αυτό να μαρτυρήσει υπέρ μου στο δικαστήριο του χρόνου/η σεβάσμια μητέρα των Ολύμπιων θεών,/η μαύρη Γη, που τα όριά της,/μπηγμένα σε πολλά σημεία, τα αφαίρεσα κάποτε,/παλιά δούλη, μα τώρα ελεύθερη./Εγώ επανέφερα στην Αθήνα, την ιδρυμένη από τους θεούς πατρίδα τους, πολλούς/οι οποίοι είχαν πωληθεί, άλλος άδικα άλλος δίκαια,/κι όσους είχαν φύγει εξόριστοι λόγω της δεινής ανάγκης/και δεν μιλούσαν πια την αττική γλώσσα,/επειδή περιπλανήθηκαν σε πολλά μέρη./Άλλους πάλι, που ήταν δούλοι εδώ χωρίς να τους ταιριάζει/κι έτρεμαν τις διαθέσεις των αφεντάδων τους,/τους έκανα ελεύθερους. Τούτα, βέβαια, τα έπραξα με το κράτος/του νόμου, συνδυάζοντας τη βία και τη δικαιοσύνη,/και ακολούθησα το δρόμο μου μέχρι το τέλος, όπως υποσχέθηκα./Θεσμούς επίσης ίσους για τον κακό και τον καλό συνέταξα,/ορίζοντας για τον καθένα ορθή δικαιοσύνη...

Σόλων, *Ἐλεγεία* 4, όπως την παραθέτει ο Αριστοτέλης στην *Ἀθηναίων Πολιτεία*, XII, 4, 4, Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1930

Η εκπαίδευση στα γράμματα

• *Η διάδοση της γραφής και της ανάγνωσης*

Οι γραπτές πηγές και η εικονογραφία των αγγείων δείχνουν ότι η γραφή και η ανάγνωση διδάσκονταν ήδη τον 5ο αιώνα π.Χ. Ο Ηρόδοτος (6, 27) αναφέρει ότι στη Χίο, το 494 π.Χ., «η στέγη ενός σχολειού κατέρρευσε και πλάκωσε τα παιδιά που μάθαιναν να διαβάζουν, οπότε από τα εκατόν είκοσι παιδιά που βρίσκονταν εκεί, μονάχα ένα γλίτωσε». Ο Πλούταρχος βεβαιώνει ότι πριν από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας (480 π.Χ.), όταν τα γυναικόπαιδα κατέφυγαν στην Τροιζήνα, οι Τροιζήνιοι προσέλαβαν δασκάλους, με έξοδα της πόλης τους, για να τα μάθουν να διαβάζουν. Ο Ξενοφών θεωρεί ότι «τα παιδιά που φοιτούν στο σχολείο περνούν το χρόνο τους μαθαίνοντας τη δικαιοσύνη (...) και ότι πηγαίνουν εκεί προκειμένου να μάθουν ανάγνωση και γραφή» (*Κύρου παιδεία* 1, 2, 6). Μια μελέτη του Χένρυ Ίμμερουαρ (Henry R. Immerwahr), που βασίζεται σε τριάντα οκτώ αττικά αγγεία, όπου απεικονίζονται κύλινδροι παπύρου, κατάφερε να αποδείξει ότι εννιά απεικονίζουν σκηνές γραφής στο σχολείο.

• *Το σχολικό πλαίσιο*

Ο δάσκαλος που αναλάμβανε να διδάξει γραφή και ανάγνωση ήταν ο *γραμματιστής*. Η διδασκαλία κρατούσε πολύ, σύμφωνα με τον Πλάτωνα τέσσερα χρόνια, γιατί οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν τη «συνεχή γραφή» (λατ. scriptio continua), που δεν αφήνει διαστήματα ανάμεσα στις λέξεις. Ο σχολικός εξοπλισμός περιλάμβανε παραλληλόγραμμες ξύλινες πινακίδες, επιχρισμένες με λεπτό στρώμα κεριού, κυλίνδρους παπύρου και θραύσματα αγγείων (*ὄστρακα*). Ο δάσκαλος χρησιμοποιούσε για τη διδασκαλία της ανάγνωσης και της γραφής τους επικούς και λυρικούς ποιητές, πρωτίστως τον Όμηρο. Δίδασκε επίσης τους αριθμούς (που δηλώνονταν με τα γράμματα του αλφαβήτου) και στοιχεία γεωμετρίας. Οι δάσκαλοι επέβαλλαν αυστηρή πειθαρχία στα σχολεία, καταφεύγοντας σε σωματικές τιμωρίες.

Το θέαμα του αλφαβήτου: διάλογος ανάμεσα στον γραμματιστή (;) και δύο γυναίκες (;)

Αυτό το έργο του δεύτερου μισού του 5ου αιώνα π.Χ. παρουσιάζει ένα χορό είκοσι τεσσάρων γυναικών που παριστάνουν τα είκοσι τέσσερα γράμματα του ιωνικού αλφαβήτου.

Ο γραμματιστής: Πρέπει να προφέρετε το *άλφα* μόνο, γυναίκες, και δεύτερο το *ει* μόνο του. Εσύ θα πεις μονάχα το τρίτο φωνήεν.
Πρώτη γυναίκα: Άρα, θα πω το *ήτα*.
Ο γραμματιστής: Εσύ πάλι μονάχα το τέταρτο.
Δεύτερη γυναίκα: *Γιώτα*.
Ο γραμματιστής: Το πέμπτο.
Πρώτη γυναίκα: *ου*.
Ο γραμματιστής: Εσύ πες μονάχα το έκτο.
Δεύτερη γυναίκα: Είναι το *υ*.
Ο γραμματιστής: Το τελευταίο από τα επτά φωνήεντα, το *ω*, θα σας το πω εγώ. Τα επτά τώρα με μέτρο. Αφού τα πεις, πες τα κι από μέσα σου.

Το θέαμα του αλφαβήτου, όπως το διέσωσε ο Αθήναιος ο Ναυκρατίτης, *Δειπνοσοφισταί* 10, 453f, στο Jesper Svenbro, *Phrasikleia, anthropologie de la lecture en Grèce ancienne*, La Découverte, 1988, σ. 204ο205

• *Ένας πολιτισμός που παρέμεινε κατά βάση προφορικός*

Οι σύγχρονες τάσεις της έρευνας τονίζουν συνήθως τα όρια του βαθμού αλφαβητισμού των Αθηναίων. Δείχνουν ότι κατά τον 5ο και τον 4ο αιώνα ο αθηναϊκός πολιτισμός παρέμεινε ουσιαστικά προφορικός: η επικοινωνία γινόταν κυρίως με το στόμα και το αυτί, με ό,τι ο Μαρσέλ Ντετιέν (Marcel Detienne) ονομάζει auralité (από το λατινικό auris, «αυτί»). Η διδασκαλία, η οποία περιοριζόταν σε μια μειονότητα, γινόταν και αυτή προφορικά.

• *Γραφή και πολιτικό σύστημα*

Οι ερευνητές αμφισβητούν επίσης την παραδοσιακή θέση ότι η δημοκρατία ευνόησε τη διάδοση της ανάγνωσης και της γραφής. Ο νόμος περί οστρακισμού, που υιοθετήθηκε επί Κλεισθένη και εφαρμόστηκε για πρώτη φορά το 488-487 π.Χ., δημιούργησε, σύμφωνα με τον Φρέντερικ Μπεκ (Frederick A.G. Beck), την ανάγκη κάθε Αθηναίος πολίτης να γνωρίζει γραφή. Ο πολίτης έπρεπε να χαράξει πάνω σε ένα θραύσμα αγγείου (*όστρακον*) το όνομα εκείνου που ήθελε να εξορίσει από την πόλη για δέκα χρόνια, απομακρύνοντάς τον έτσι από τα πολιτικά πράγματα. Κάθε Αθηναίος όμως μπορούσε σε κάθε περίπτωση να ζητήσει από τον διπλανό του να γράψει αντί γι' αυτόν ένα όνομα (είναι γνωστή η περίπτωση του δίκαιου Αριστείδη, που ένας αναλφάβητος συμπολίτης του του ζήτησε να γράψει το ίδιο του το όνομα στο όστρακο!). Από την άλλη μεριά, σωστό είναι να επιμείνουμε στους δεσμούς της γραφής με την ολιγαρχία. Οι Πεισιστρατίδες, τύραννοι των Αθηνών, έκαναν ήδη τον 6ο αιώνα πολιτική χρήση του γραπτού λόγου, διατάσσοντας να χαραχτούν σε στήλες, εγκατεσπαρμένες στην ύπαιθρο της Αττικής, σύντομα ρητά, ενώ η παράδοση τούς αποδίδει και τη δημιουργία των πρώτων αθηναϊκών βιβλιοθηκών. Τον 5ο αιώνα, ο προφορικός λόγος έχει πραγματικούς «δεσμούς με τη δημοκρατία», όπως παρατηρεί η Νικόλ Λορώ στο έργο της *Les Savoirs de l'écriture en Grèce ancienne* ([Οι επιστήμες της γραφής στην αρχαία Ελλάδα], Lille 1992): «... ο Περικλής, ας το ξαναθυμίσουμε, απευθυνόταν σε όλους τους Αθηναίους. Πέρα από τα ψηφίσματά του, ο Περικλής δεν έγραψε τίποτα».

Η πολιτική ισχύς της ομιλίας: ο Περικλής ως ρήτορας

Σε κάθε περίπτωση, κάθε φορά που τους (ενν. τους Αθηναίους) έβλεπε να εκδηλώνουν άνευ λόγου αλαζονική αυτοπεποίθηση, τους μαστίγωνε με τα λόγια του, εμπνέοντάς τους φόβο,

ενώ, όταν ένιωθαν παράλογο τρόμο, τους δημιουργούσε ξανά αυτοπεποίθηση. Έτσι, υπό το όνομα της δημοκρατίας, στην πραγματικότητα την αρχή την είχε ο πρώτος των πολιτών.

Θουκυδίδης, 2, 65, 9,
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1962

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η νέα αθηναϊκή εκπαίδευση: από τον Πρωταγόρα στον Αριστοτέλη

Η νέα αθηναϊκή εκπαίδευση χαρακτηρίζεται από τη δημιουργία μιας ανώτερης βαθμίδας σπουδών και από την ανάδειξη της πνευματικής διδασκαλίας. Γεννιέται με την πνευματική επανάσταση που εισήγαγαν στην κλασική Ελλάδα οι νέες μορφές της διανόησης, οι σοφιστές. Η διδασκαλία τους ανθεί για τριάντα περίπου χρόνια, κατά το τελευταίο τρίτο του 5ου αιώνα, προκαλώντας βίαιη πολεμική και σθεναρές αντιστάσεις.

Η Αθήνα αποκτά με τους σοφιστές μια εκπαίδευση επικεντρωμένη στη ρητορική και στενά συνδεδεμένη με το δημοκρατικό καθεστώς της πόλης. Με την ίδρυση φιλοσοφικών σχολών που φιλοξενούνταν μόνιμα σε συγκεκριμένα κτίρια, τα γυμνάσια, ο Πλάτων στην αρχή κι έπειτα ο Αριστοτέλης μετέτρεψαν την Αθήνα στο μεγαλύτερο κέντρο διδασκαλίας της φιλοσοφίας κατά τον 4ο αιώνα π.Χ.

Οι ιδέες των σοφιστών έφτασαν ως εμάς μόνο εν μέρει. Κατά βάση μάς είναι γνωστές από τα έργα των αντιπάλων τους, κατά κύριο λόγο του Πλάτωνα, που αφιέρωσε αρκετούς διαλόγους στους σπουδαίους σοφιστές των Αθηνών (*Πρωταγόρας*, *Ίππίας*, *Γοργίας*). Από τον Πρωταγόρα (περί το 490-421 π.Χ.) έχουμε όλες κι όλες δυο φράσεις. Η μία αναφέρεται στους θεούς, όπου εμφανίζεται ως αγνωστικιστής: «Για τους θεούς δεν μπορώ να ξέρω ούτε αν είναι ούτε αν δεν είναι», η άλλη στους ανθρώπους, όπου

εκφράζει το σχετικισμό του: «Ο άνθρωπος είναι το μέτρο για όλα τα πράγματα: όπως φαίνονται σε μένα ότι είναι τα πράγματα, έτσι είναι για μένα· όπως φαίνονται σε σένα ότι είναι, έτσι είναι για σένα».

Ο 4ος αιώνας π.Χ. σημαδεύεται από μια πολιτική, κοινωνική, οικονομική και θρησκευτική κρίση, που κατά μεγάλο μέρος ήταν αποτέλεσμα του Πελοποννησιακού πολέμου (431-404 π.Χ.), όπως είχαν διαγνώσει οι ίδιοι οι Αθηναίοι, ανεξάρτητα από τον πολιτικό τους προσανατολισμό. Η λύση για τις συμφορές της Ελλάδας, και ιδιαίτερα της Αθήνας, επρόκειτο κατ' αυτούς να έρθει με μια ηθική ανόρθωση, η οποία θα επιτυγχανόταν με την εκπαίδευση των νεαρών πολιτών και την παράταση της κλασικής τους εκπαίδευσης.

Η εκπαίδευση που παρείχαν οι σοφιστές

Η εποχή των σοφιστών

• *Τα όρια της κλασικής αθηναϊκής εκπαίδευσης*

Η Ελλάδα του 5ου αιώνα διέθετε κέντρα γνώσης, που βρίσκονταν μέσα στις πόλεις· εκεί ο δάσκαλος παρέδιδε τη διδασκαλία του σε μαθητές, μέλη ή όχι της οικογένειάς του. Η παρεχόμενη γνώση δεν αναγόταν σε δόγμα ή σύστημα, όπως επρόκειτο να συμβεί αργότερα, κατά την ελληνιστική ή τη ρωμαϊκή εποχή. Αυτές οι σχολές επέτρεπαν να συμπληρώνεται μια κατάρτιση που περιοριζόταν στο επίπεδο των στοιχειωδών γνώσεων ενός πρωτοβάθμιου σημερινού σχολείου, με τη διδασκαλία του κιθαριστή, του γραμματιστή και του παιδοτρίβη, τόσο στην Αθήνα όσο και στις άλλες ελληνικές πόλεις. Οι νεαροί Αθηναίοι μπορούσαν να στραφούν προς τη φιλοσοφία ή προς την εκμάθηση ενός επαγγέλματος.

Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι είχαν μαθητές: ο Ζήνων ήταν μαθητής του Ξενοφάνη, ο Γοργίας του Εμπεδοκλή, ο Πρωταγόρας του Δημόκριτου. Ο Πλάτων, ο Ξενοφών, ο Αλκιβιάδης, μεταξύ άλλων, ήταν αργότερα οι μαθητές του Σωκράτη. Η Αθήνα δεν γέννησε τους μεγάλους φιλοσόφους του 5ου αιώνα (με εξαίρεση τον Σωκράτη), οι περισσότεροι από αυτούς ωστόσο έζησαν και εργάστηκαν εκεί για περισσότερο ή λιγότερο μακρές περιόδους. Σημαντικότεροι πόλοι της ελληνικής φιλοσοφίας παρέμειναν κατά τον 5ο αιώνα η Ιωνία, στη Μικρά Ασία, και η Μεγάλη Ελλάδα (δηλαδή η Κάτω Ιταλία και η Σικελία).

Ο νεαρός Αθηναίος μπορούσε επίσης να καταρτιστεί σε ένα επάγγελμα, δίπλα σε κάποιο δάσκαλο που τον δεχόταν ως μαθητευόμενο. Έτσι ανακάλυπτε μια τέχνη που θα του προσπόριζε τα προς το ζην: την ιατρική, τη γλυπτική, την αρχιτεκτονική, τη ναυσιπλοΐα, τη βασική διδασκαλία. Η ιατρική εκπαίδευση μπορούσε να βασίζεται στα διδάγματα του Ιπποκράτη από την Κω, του πιο διάσημου γιατρού του 5ου αιώνα π.Χ., που είχε εγκατασταθεί στη Θεσσαλία και μυούσε τους μαθητές του, στους οποίους συγκαταλέγονταν και οι γιοι του, στα μυστικά της σχολής του. Ήταν γνωστός στην Αθήνα, όπως βεβαιώνει ο πλατωνικός διάλογος *Πρωταγόρας* (311 b-c), όπου ο Σωκράτης αναφέρει τον επ' αμοιβή χαρακτήρα της διδασκαλίας του. Η ιπποκρατική σκέψη δεν αφορούσε μόνο την ιατρική τέχνη, αλλά εντάσσεται και στην ιστορία του πνεύματος της κλασικής Ελλάδας. Όπως γράφει ο Ζακ Ζουαννά (Jacques Jouanna), στο έργο του *Hippocrate* (*Ιπποκράτης*), μιλώντας για τον Σωκράτη, «ένας φιλόσοφος μπορούσε να αναφέρεται στη σκέψη ενός γιατρού, και η ιατρική, η τέχνη της ψυχής [και του σώματος], μπόρεσε να λειτουργήσει ως υπόδειγμα για τη φιλοσοφία, την τέχνη της ψυχής».

• *Η ρητορική, προαπαιτούμενο της δημοκρατίας*

Η εγκατάσταση των σοφιστών στην Αττική αρχίζει πραγματικά όταν οι Αθηναίοι ανακαλύπτουν το ρητορικό τάλαντο του

Γοργία, ήδη ηλικιωμένου και διάσημου, ο οποίος είχε έρθει ως πρεσβευτής της σικελικής πόλης των Λεοντίνων το 427 π.Χ. Οι σοφιστές ήταν στην πραγματικότητα, όπως θα γράψει ο Χέγκελ, «δάσκαλοι της ευγλωττίας». Το δημοκρατικό σύστημα του Κλεισθένη είχε εγκαθιδρύσει το ίσο δικαίωμα στο λόγο (*ἰσηγορία*) στις πολιτικές συνελεύσεις: στην *ἰσηγορίαν* και όχι στην *ἰσονομίαν* (ισότητα ως προς τα πολιτικά δικαιώματα) επιμένει ο Ηρόδοτος (5, 78, 1) για να ορίσει την αρχή της δημοκρατικής ισότητας. Την *ἰσηγορίαν* όμως μπορούσαν να την ασκήσουν, στη συνέλευση, στη βουλή ή στο δικαστήριο, μόνον όσοι πολίτες κάτεχαν τη ρητορική τέχνη. Για το λόγο αυτό πολιτικοί ηγέτες ήταν όσοι ήξεραν να πείθουν με την ευγλωττία τους συμπολίτες τους: οι Αθηναίοι, όπως όλοι οι Έλληνες, συγκατέλεγαν την Πειστικότητα (*Πειθώ*) στη χορεία των θεοποιημένων αφηρημένων εννοιών.

Η ρητορική γεννήθηκε εκ των πραγμάτων από τους σοφιστές, στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ., σε δύο δημοκρατικές πόλεις, στις Συρακούσες της Σικελίας και στην Αθήνα. Αυτή η τέχνη του λόγου περιλάμβανε τρία είδη, όλα τους πολιτικά: τον παραινετικό λόγο, που εκφωνούνταν στη συνέλευση ή στη βουλή, τον δικανικό λόγο, που εκφωνούνταν ενώπιον του δικαστηρίου, και τους λόγους που εκφωνούνταν σε συγκεκριμένες περιστάσεις, όπως οι *Ἐπιτάφιοι*, τους οποίους μελέτησε η Νικόλ Λορώ. Οι λόγοι άρχισαν να συγγράφονται από το 420 π.Χ. περίπου και μετά και γίνονταν στο πέρασμα του χρόνου σχολικά υποδείγματα ευγλωττίας. Οι αρχαίοι είχαν συντάξει κατάλογο των δέκα δασκάλων που διακρίθηκαν περισσότερο στη ρητορική. Όλοι άσκησαν την τέχνη τους στην Αθήνα: επτά ήταν Αθηναίοι (Αισχίνης, Ανδοκίδης, Αντιφών, Δημοσθένης, Ισοκράτης, Λυκούργος, Υπερείδης) και τρεις μέτοικοι στην Αθήνα (Δείναρχος, Ισαίος, Λυσίας).

Οι σοφιστές, μορφές διανοουμένων

• *Ο ορισμός της λέξης σοφιστής*

Η λέξη είναι διφορούμενη, όπως και η λέξη *σοφός*, που σημαίνει τον σοφό και τον επιτήδειο. Μα και η λέξη *σοφία* σημαίνει τη σοφία (ο φιλόσοφος είναι «φίλος της σοφίας») ή την επιτηδειότητα σε κάποια τέχνη. Κατά τον 5ο αιώνα, ο όρος *σοφιστής* είχε ενδεχομένως τη γενική σημασία του ειδικού σε μια *τέχνην*, που μπορεί να ήταν του τεχνίτη, του εφευρέτη, του δασκάλου, του αστρονόμου, του μάντη, του μουσικού-ποιητή κ.ο.κ. Ο Πρωταγόρας της προσέδωσε τη συγκεκριμένη σημασία του καθηγητή διαλεκτικής και ρητορικής. Ο Ξενοφών (*Κυνηγετικός* 13, 8) διαπιστώνει ότι «οι σοφιστές είναι επιτήδειοι (*σοφίζονται*) στις λέξεις όχι στα νοήματα».

Πώς ορίζεται ο σοφιστής;

Πες μου, λοιπόν, τι νομίζεις πως είναι ο σοφιστής; –Για μένα, είπε αυτός, όπως το λέει και η λέξη, είναι ο άνθρωπος που γνωρίζει σε βάθος τα σοφά πράγματα (*τὸν τῶν σοφῶν ἐπιστήμονα*). –Ωστόσο, απάντησα εγώ, αυτό βέβαια μπορεί να λεχθεί και για ζωγράφους και για χτίστες, πως τούτοι δηλαδή είναι που γνωρίζουν σε βάθος τα σοφά πράγματα (*οἱ τῶν σοφῶν ἐπιστήμονες*). Αλλά αν μας ρωτούσε κάποιος: «Τι είδους σοφά πράγματα γνωρίζουν σε βάθος οι ζωγράφοι;», θα μπορούσαμε να του πούμε, φαντάζομαι, ότι γνωρίζουν σε βάθος τα σχετικά με την κατασκευή των εικόνων, και ούτω καθ' εξής. Αν όμως μας ρωτούσε κάποιος τούτο: «Ο σοφιστής τι είδους σοφά πράγματα γνωρίζει σε βάθος;», τι θα μπορούσαμε να του αποκριθούμε, ποιο έργο ξέρει να εκτελεί; –Τι να λέγαμε γι' αυτόν, Σωκράτη, αν όχι ότι ξέρει να κάνει τον άλλο δεινό στα λόγια;

Πλάτων, *Πρωταγόρας* 312c-d,
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1923

• *Το σοφιστικό κίνημα*

Οι σοφιστές, που ήταν διανοούμενοι, ήταν ταυτόχρονα και επιστήμονες, φιλόσοφοι και καθηγητές. Έτσι, ο Ιππίας ο Ηλείος θεωρούνταν ότι κατείχε καθολική γνώση (πολυμάθεια). Ισχυριζόταν ότι γνώριζε τα πάντα σε κάθε τομέα: αστρονομία, γεωμετρία, αριθμητική, ανάλυση της γλώσσας, γενεαλογίες και «αρχαιολογία» (με την έννοια του πλέον απόμακρου παρελθόντος), και ότι κατείχε όλες τις τέχνες: κατασκεύαζε μοναχός του τα ρούχα του. Στο φιλοσοφικό επίπεδο, οι σοφιστές αποτελούσαν ένα ρεύμα ορθολογικής σκέψης που επέκρινε την παροδοσιακή αντίληψη για τους θεούς. Ωστόσο, ορισμένοι νεότεροι συγγραφείς τούς αμφισβητούν την ιδιότητα του φιλοσόφου. Τον 5ο αιώνα π.Χ. ο σοφιστής πράγματι διακρινόταν από τον φιλόσοφο υπό την έννοια ότι ο πρώτος «γνωρίζει για να πράττει» και ο δεύτερος «γνωρίζει για να γνωρίζει». Στην πραγματικότητα, οι σοφιστές ασκούσαν πάνω από όλα τη διδασκαλία, μεταδίδοντας έναντι αμοιβής τις γνώσεις τους.

• *Η εγκατάσταση των σοφιστών στην Αθήνα*

Η δραστηριότητα των σοφιστών καλύπτει το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα π.Χ. και ασκείται σε συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Τους σοφιστές, που ήταν ξεριζωμένοι και περιπλανώμενοι, τους τράβηξε η Αθήνα. Ο Πρωταγόρας καταγόταν από τα Άβδηρα, ο Γοργίας από τους Λεοντίνους, ο Πρόδικος από την Κέα, ο Ιππίας από την Ήλιδα, ο Θρασύμαχος από τη Χαλκηδόνα, και μόνον ο Αντιφών ήταν Αθηναίος. Οι διανοούμενοι αυτοί γοητεύτηκαν από τον δημιουργικό πυρετό μιας πόλης τόσο ανοιχτής στους ξένους. Οι σοφιστές άρχισαν ουσιαστικά να συρρέουν στην Αθήνα μετά το θάνατο του Περικλή, το 429 π.Χ., ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία 429-419, όπως έδειξε ο Αντόνιο Καπίτσι (Antonio Capizzi). Οι μόνοι σοφιστές που περιλαμβάνονταν στον λαμπρό κύκλο διανοουμένων του Περικλή

ήταν ο Πρωταγόρας και αναμφίβολα ο Ζήνων ο Ελεάτης, που ποτέ ωστόσο δεν ονομάστηκε «σοφιστής».

Το πρόγραμμα της σοφιστικής εκπαίδευσης

• *Η διδασκαλία της ἀρετῆς*

Οι σοφιστές ουδέποτε αποτέλεσαν «σχολή», και υπάρχουν πράγματι διαφορές στις παιδαγωγικές τους αντιλήψεις. Η αντιπαράθεσή τους κινούνταν γύρω από τη δυνατότητα διδασκαλίας της *ἀρετῆς*, κατά λέξη της ιδιότητας να είναι κανείς *ἄριστος*. Έτσι, ο Πλάτων αντιπαραθέτει μέσα στο έργο του τον Γοργία, που φρονεί ότι η διδασκαλία αυτή λειτουργεί με την πνευματική θέαση, και τον Πρωταγόρα, που πιστεύει ότι η αρετή μπορεί να καλλιεργηθεί σε όλους τους ανθρώπους. Για τον Πρωταγόρα, όλοι μπορούν να επωφεληθούν της *παιδείας*, η οποία περικλείει κάθε κλάδο συστηματικής γνώσης. Ο στόχος αυτός μπορούσε να ενταχθεί στο πλαίσιο της παλιάς αριστοκρατικής εκπαίδευσης, που ήταν η διαμόρφωση *καλῶν κἀγαθῶν* ανδρών. Ο Πρωταγόρας όμως δεν εννοούσε να κρατήσει την πολιτική δραστηριότητα αποκλειστικά για λίγους αριστοκράτες, επίλεκτους εκ καταγωγής. Την ιδέα του την εκφράζει με έναν δημοκρατικής έμπνευσης μύθο, που παραθέτει ο Πλάτων στον *Πρωταγόρα* του (320c-328d). Ο Ζευς έδωσε την αρετή σε όλους τους ανθρώπους, δεν τους προίκισε όμως εξίσου και κατά τα άλλα, οπότε οι περιστάσεις μπορεί να καταπνίξουν την αρετή σε ορισμένους. Ο σοφιστής έχει τη δύναμη και δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές του να φωτιστούν, βοηθώντας τους να επιλέγουν τις άριστες γνώμες. Έτσι εδραιώνεται ως πολιτικός παιδαγωγός, που έγνοια του είναι να διαμορφώσει καλούς πολίτες. Κρίνει λοιπόν ότι η διδασκαλία (*διδαχή*) της αρετής υπερτερεί έναντι της φύσης (*φύσις*).

• *Η διδασκαλία του λόγου*

Οι σοφιστές θέλησαν να δώσουν στους μαθητές τους πραγματικά γενική παιδεία. Τη γνώση την αντιλαμβάνονταν μόνον ως καθολική, και οι εγκυκλοπαιδικοί στόχοι του Ιππία το δείχνουν καλά. Ως καθηγητές όμως της πολιτικής ρητορικής έδωσαν το προβάδισμα στην εκμάθηση του λόγου. Όπως λέει ο Πρωταγόρας, «όταν αναζητάς τον δάσκαλο της *ἀρετῆς* είναι σαν να αναζητάς εκείνον που διδάσκει τους μαθητές του να μιλούν σωστά ελληνικά (*ἑλληνίζειν*)» (*Πρωταγόρας* 327e-328a). Το ζητούμενο, λοιπόν, ήταν να κατέχει κανείς τη δομή και τους νόμους της γλώσσας (γραμματική, μορφολογία, συνώνυμα), τα ρητορικά σχήματα (σχήματα λόγου, συνηχήσεις, τύποι του λόγου), αλλά και τους κλασικούς συγγραφείς, που αποτελούν υπόδειγμα: ο Πρωταγόρας κρίνει απαραίτητο να είναι κανείς «γνώστης σε θέματα ποίησης».

Ο σχολιασμός των ομηρικών κειμένων

Ο Πρωταγόρας λέει σχετικά με τη διάταξη της μάχης (στον Όμηρο) ότι το επεισόδιο μετά τη μάχη του ποταμού Ξάνθου όπου μάχονται θνητοί παρεμβάλλεται για να γίνει η μετάβαση στη θεομαχία· ή ίσως για να εξυψώσει τον Αχιλλέα (...) με την περιγραφή των κινδύνων (...) που αντιμετωπίζει (...) όχι πια στο ρεύμα του ποταμού αλλά στην πεδιάδα.

Αμμώνιος, *Σχόλια στον Όμηρο* (*Ἰλιάς* Φ 240), στο Jean-Paul Dumont, *Les Sophistes, Fragments et témoignages*, PUF, 1969, σ. 42*

* (Σ.τ.Μ.) Πρβλ. την ελληνική μετάφραση του Ν. Μ. Σκουτερόπουλου, *Η Αρχαία Σοφιστική, τα σωζόμενα αποσπάσματα*, «Γνώση», Αθήνα 1991, σ. 94.

• *Η αθλητική εκπαίδευση περνάει σε δεύτερη μοίρα*

Μια από τις πλέον νεοτεριστικές πλευρές της σοφιστικής εκπαίδευσης ήταν το προβάδισμα που δόθηκε στην πνευματική μόρφωση. Στις *Νεφέλες* (1015-1019) ο Αριστοφάνης επικρίνει με τρόπο καυστικό, και αναμφίβολα παρωδώντας τους, τους μαθητές των σοφιστών, που παραμελούσαν την άσκηση στην παλαίστρα και στο γυμνάσιο: «Αν κάνεις ό,τι κάνουν οι σημερινοί,/πρώτα απ' όλα θα αποκτήσεις/χρώμα ωχρό, ώμους στενούς,/στήθος καχεκτικό, γλώσσα μεγάλη,/μικρό πισινό και μακριές προτάσεις νόμου». Ορισμένες επικρίσεις κατά των αθλητών, γνωστές από λογοτεχνικά κείμενα, πρέπει αναμφίβολα να επανεξεταστούν στο πλαίσιο μιας τροφοδοτούμενης από τους σοφιστές αντιπαράθεσης σχετικά με τη μορφωτική αξία της άθλησης. Ο Ευριπίδης, ο μαθητής τους, θεωρεί ότι η *παιδεία* δεν θα μπορούσε να είναι αποκλειστικά αθλητική. Ένα σατυρικό δράμα, ο *Αὐτόλυκος*, καυτηριάζει τους επαγγελματίες αθλητές με σκληρά λόγια: «Από χιλιάδες συμφορές που βασανίζουν την Ελλάδα η χειρότερη είναι η φάρα των αθλητών (...). Καλύτερα θα 'ταν να στεφανώνονται οι σωστοί άνθρωποι και να τιμώνται όσοι ξέρουν να πράττουν το καλύτερο για την πόλη και να διώχνουν μακριά της τις συμφορές με τα λόγια τους».

• *Πλούσιοι μαθητές*

Οι μαθητές των σοφιστών ήταν νέοι με περιουσία, που πλούτισαν τους δασκάλους τους. Ο Πλάτων δεν διστάζει να καταγγείλει επανειλημμένα τη φιλαργυρία αυτών των «κυνηγών χρήματος». Κατά τα λεγόμενά του, ο Πρωταγόρας είχε κερδίσει περισσότερα χρήματα από ό,τι ο Φειδίας, «που έφτιαξε περίφημα για την ομορφιά τους έργα, και άλλοι δέκα γλύπτες μαζί» (*Μένων* 91d). Επομένως, ο ιδρυτικός μύθος της δημοκρατίας, που διηγείται ο Πρωταγόρας, συνδέει στην πραγματικότητα τη δημοκρατία με την αριστοκρατία, εφόσον οι τυχεροί μαθητές καλούνται να σχηματίσουν την πολιτική επίλεκτη ομάδα της

πόλης. Η πρώτη γενιά των σοφιστών, με τον Πρωταγόρα, αποτελούνταν σίγουρα από δημοκρατικούς, η δεύτερη όμως, με τον Κριτία, τον ανιψιό του Πλάτωνα, συνδεόταν με τους ολιγαρχικούς, ιδιαίτερα κατά την τυραννίδα των Τριάκοντα το 404-403 π.Χ. Επιπλέον, η εξέλιξη στα εκπαιδευτικά πράγματα προκάλεσε νέο ρήγμα στην πόλη, ανάμεσα στους αστούς νέους της πόλης, που είχαν πρόσβαση σε αυτή την εκπαίδευση, και τους φτωχότερους νέους της υπαίθρου, όπως βεβαιώνει ο Λυσίας, στα τέλη του 5ου αιώνα, στο λόγο του *Ὑπὲρ Πολυστράτου* 11.

Ο Πρωταγόρας υπερασπίζεται ενώπιον του Σωκράτη την αρχή προσδιορισμού της αμοιβής του

Πιστεύω ότι (...) περισσότερο από τον οποιονδήποτε μπορώ να προσφέρω σε κάποιον την υπηρεσία να γίνει καλός και αγαθός και ότι αξίζω με το παραπάνω την αμοιβή που ζητώ, όπως μάλιστα πιστεύουν και όσοι έμαθαν από μένα. Έτσι, έχω ορίσει ως εξής τον τρόπο καταβολής της αμοιβής: όταν κάποιος μάθει από μένα, αν θέλει, μου καταβάλει το αντίτιμο που συνήθως ζητώ, αλλιώς πηγαίνει σε κάποιο ιερό, ορκίζεται πόσο λέει ότι αξίζουν τα μαθήματα και καταβάλλει μονάχα το συγκεκριμένο ποσό.

Πλάτων, *Πρωταγόρας* 328b-c, *ό.π.*

Η εκπαίδευση που παρείχαν οι ρήτορες και οι φιλόσοφοι

Η κληρονομιά των σοφιστών

• *Η εχθρότητα προς τους σοφιστές*

Σύμφωνα με ορισμένους συγγραφείς (Διογένης Λαέρτιος, Ευ-

σέβιος), ο Πρωταγόρας, ο φίλος του Περικλή, εκδιώχθηκε από την Αθήνα για ασέβεια, και τα βιβλία του κάηκαν στην Αγορά, αφού πρώτα ένας κήρυκας της πόλης κατέσχεσε όσα αντίτυπα βρέθηκαν στην κατοχή ιδιωτών. Ο Σωκράτης, που δεν ήταν σοφιστής, αλλά πολλοί Αθηναίοι τον θεωρούσαν σοφιστή, μολονότι η διδασκαλία του δεν γινόταν επί πληρωμή ούτε απέβλεπε σε άμεσα αποτελέσματα, καταδικάστηκε σε θάνατο, το 399 π.Χ., για «διαφθορά της νεολαίας» και «αθεϊσμό».

Οι απανωτές επικρίσεις κατά των σοφιστών δεν έπεσαν στο κενό, αφού στην τρέχουσα γλώσσα ο όρος διέθετε μειωτική σημασία. Ο σοφιστής μάθαινε όντως να υπερασπίζεται κάθε συλλογισμό και τον αντίθετό του. Η ανώνυμη συλλογή με τον τίτλο *Δισσοὶ λόγοι* δίνει σχετικά παραδείγματα. Πρόκειται για επίκαιρες αντιπαραθέσεις όπου οι θέσεις δύο σχολών παρουσιάζονται συνοπτικά. Οι σοφιστές κατηγορούνταν, κατά συνέπεια, για ηθική αδιαφορία, εφόσον δεν απέβλεπαν στην εγγενή αξία των επιχειρημάτων που ανταλλάσσονταν διαλεκτικά. Έτσι ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης τους καταμαρτυρούσαν ότι δεν αναζητούν «το αληθές», όπως οι φιλόσοφοι, αλλά «το ψευδές», ότι τη σκέψη τους τη χαρακτηρίζει η υπέρβαση των ορίων (*ὕβρις*) και η *ἀπαιδευσία*, και ότι οι μαθητές τους χρησιμοποιούν την τεχνική που έμαθαν για προσωπικούς σκοπούς και όχι για το κοινό καλό. Προβάλλοντας τη σχετικότητα των νόμων, οι σοφιστές υπονόμευαν, κατά τους επικριτές τους, τα θεμέλια της πόλης. Ο Σωκράτης καταγγέλλει τη δίψα τους για το κέρδος, που τους κάνει να δέχονται, αντίθετα προς ό,τι επιτάσσει η σωφροσύνη, τον οποιονδήποτε για μαθητή, «χωρίς διακρίσεις ως προς τη φυσική του προδιάθεση ή την ηλικία του» (*Εὐθύδημος* 304c).

• *Η κληρονομιά των σοφιστών κατά τον 4ο αιώνα π.Χ.*

Οι σχολές ρητορικής και οι σχολές φιλοσοφίας που άνθησαν

στην Αθήνα τον 4ο αιώνα π.Χ. ήταν από πολλές απόψεις κληρονόμοι της διδασκαλίας των σοφιστών. Αυτή η σχέση καταγωγής δεν ήταν, παρά ταύτα, γενική. Ορισμένοι ρήτορες (ο Δημάδης, ο Αισχίνης) παρέμεναν αυτοδίδακτοι.

Οι σχολές φιλοσοφίας υπήρχαν πριν από την εμφάνιση των σοφιστών. Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης εμπνεύστηκαν από τη σχολή των Πυθαγορείων, που ιδρύθηκε τον 6ο αιώνα π.Χ. Ο Σάμιος Πυθαγόρας είχε πράγματι ιδρύσει, περί το 530 π.Χ., στον Κρότωνα, στη Μεγάλη Ελλάδα, μια κοινότητα που μπορούμε να τη χαρακτηρίσουμε, ακολουθώντας τον Ανρί-Ιρενέ Μαρρού, «θρησκευτική αδελφότητα αφοσιωμένη στη λατρεία των Μουσών και, μετά το θάνατο του ιδρυτή της, στη λατρεία του αφηρωισμένου Πυθαγόρα». Είχε τη μορφή «οργανωμένου ιδρύματος, με την έδρα του, τους νόμους του, τις τακτικές του συγκεντρώσεις». Ο δάσκαλος επέβαλλε στους μαθητές αυστηρό τρόπο ζωής και, από ό,τι φαίνεται, τη σιωπή γύρω από τη διδασκαλία των δογμάτων του που αφορούσαν τόσο τη θρησκεία και τις επιστήμες όσο και τη φιλοσοφία. Δεν θέλησε να εμπιστευθεί τη διδασκαλία του σε βιβλία, και όλα όσα του αποδίδονται είναι αμφίβολης γνησιότητας. Αντίθετα, οι Πυθαγόρειοι κατέφυγαν στον γραπτό λόγο. Το πρώτο έργο της σχολής είναι του Φιλόλαου του Κροτωνιάτη (περ. 470-390 π.Χ.), το οποίο ο Αριστοτέλης γνώριζε καλά. Και ο Πλάτων γνώριζε τα κείμενα των Πυθαγορείων. Λέγεται ότι ο *Τίμαιος* εμπνέεται από το έργο του Τίμαιου του Λοκρού.

Η ακτινοβολία του Πυθαγόρα στον Κρότωνα

Αφού ενθουσίασε το συμβούλιο των γερόντων με πλήθος όμορφους λόγους, μετά από εντολή των αρχόντων απηύθυνε στους νέους παραινέσεις ανάλογες προς την ηλικία τους· έπειτα απευθύνθηκε στα παιδιά που είχαν συρρεύσει από τα διδασκαλεία, στη συνέχεια στις γυναίκες, και συστάθηκε μάλιστα σύλλογος γυναικών στο όνομά του. Όλα τούτα μεγάλωσαν πολύ τη φήμη του, και έτσι προσέλκυσε πλήθος ακροατές από την ίδια την πόλη, όχι μονάχα άνδρες μα και γυναίκες (...) πολλούς επίσης από τις γειτονικές βαρβαρικές περιοχές, βασιλείς και δυνάστες.

Πορφύριος, 232 - περ. 305 μ.Χ., *Πυθαγόρου Βίος* 27,
στο M.-L. Freyburger-Galland, G. Freyburger, J.-C. Tautil,
Sectes religieuses en Grèce et à Rome dans l'Antiquité païenne,
Les Belles Lettres, 1986, σ. 128

- *Η δεύτερη σοφιστική στα χρόνια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας*

Η δεύτερη σοφιστική διεκδίκησε την κληρονομιά των πρώτων σοφιστών. Το πνευματικό όμως αυτό κίνημα που άνθησε στις ελληνόφωνες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τον 1ο αιώνα π.Χ. και μετά ορίζεται ως ρητορικό και όχι ως φιλοσοφικό. Κατέχει πρωτεύουσα θέση στην πολιτιστική αναγέννηση των Ελλήνων του 2ου αιώνα μ.Χ. με τον Δίωνα Χρυσόστομο, τον Αίλιο Αριστείδη και τον Αθηναίο αριστοκράτη Ηρώδη Αττικό (πρβλ. Κεφάλαιο 10).

- *Οι σοφιστές με την οπτική του 20ού αιώνα*

Οι σοφιστές έτυχαν υποστήριξης και αναγνώρισης από τους ιθύνοντες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Μολονότι ακόμη και σήμερα φαίνονται ίσως σε ορισμένους δημαγωγοί επικίνδυνοι για τη δημοκρατική αντιπαράθεση, άλλοι θέλησαν να τους αποκαταστήσουν, όπως ο Βέρνερ Γιέγκερ (Werner Jaeger) στο μνημειώδες έργο του *Παιδεία*, που τους βλέπει ως τους πρώτους ανθρωπιστές, δεδομένου ότι υπερασπίζονταν μια καθολική παιδεία, η οποία συνδύαζε την ηθική και την πολιτική: «Όταν ο Πρωταγόρας διακηρύσσει ότι όλη η ανθρώπινη ζωή στρέφεται γύρω από

την εκπαίδευση και την καλλιέργεια, αυτό αναμφίβολα αποδεικνύει ότι στόχος της διδασκαλίας του ήταν ο *ανθρωπισμός*».

Η σχολή ρητορικής του Ισοκράτη

• *Ένας διάσημος δάσκαλος ρητορικής*

Ο Αθηναίος Ισοκράτης (περίπου 436-338 π.Χ.) μπορεί να θεωρηθεί, όπως έγραψε ο Ανρί-Ιρενέ Μαρρού, «ο παιδαγωγός της Ελλάδας του 4ου αιώνα και στη συνέχεια του ελληνιστικού και του ρωμαϊκού κόσμου». Η επίδραση αυτού του καθηγητή ρητορικής στην κλασική εκπαίδευση είναι μεγαλύτερη και από του φιλόσοφου Πλάτωνα. Υπήρξε μαθητής των σοφιστών Πρόδικου και Γοργία και παραδεχόταν ότι «δεν τον γέλασαν ούτε τον αντιμετώπισαν όπως λένε οι αντίπαλοί τους». Ωστόσο, εγκαινίασε τη διδασκαλία του με ένα μανιφέστο που φέρει τον τίτλο *Κατὰ τῶν σοφιστῶν*, όπου καταγγέλλει την ηθική τους αδιαφορία. Η σχολή ρητορικής του Ισοκράτη βρισκόταν κοντά στο Λύκειο, το γυμνάσιο όπου εγκαταστάθηκε αργότερα ο Αριστοτέλης. Η παρακολούθησή της ήταν επί πληρωμή. Ο κύκλος σπουδών, που διαρκούσε τρία ή τέσσερα χρόνια, κόστιζε χίλιες δραχμές, λιγότερο από όσο την εποχή του Πρωταγόρα, αφού πια ο ανταγωνισμός ήταν σκληρός στην Αθήνα, αλλά και σε ολόκληρη την Ελλάδα. Η άριστη διδασκαλία του συγκέντρωνε πλήθη σπουδαστών: η παράδοση του αποδίδει περίπου εκατό. Ανάμεσά τους μια εντυπωσιακή χορεία ανδρών που ξεχώρισαν κατά τον 4ο αιώνα: πολιτικοί (Τιμόθεος), ρήτορες (Υπερείδης, Ισαίος, Λυκούργος), πνευματικοί δημιουργοί (ο τραγικός ποιητής Θεοδέκτης, ο ατθιδογράφος Ανδροτίων, οι ιστορικοί Θεόπομπος και Έφορος). Διατηρούσε αλληλογραφία με τους βασιλείς που θεωρούσε υποδείγματα πολιτικής δράσης, τον Ευαγόρα της Κύπρου, πατέρα του μαθητή του Νικοκλή, τον Αρχίδαμο της Σπάρτης, τον Φίλιππο Β΄ της Μακεδονίας.

• *Η «δευτεροβάθμια» εκπαίδευση όπως τη βλέπει ο Ισοκράτης*

Προτού αρχίσουν να μελετούν τη ρητορική τέχνη, οι μαθητές έπρεπε να αποκτήσουν γερή γενική μόρφωση σε έναν κύκλο προπαρασκευαστικών σπουδών, που αρχίζει μετά την παραδοσιακή «πρωτοβάθμια» εκπαίδευση. Έτσι, ο Ισοκράτης εισήγαγε τις βάσεις μιας «δευτεροβάθμιας» εκπαίδευσης. Διατήρησε την παραδοσιακή πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ενισχύοντας όμως την πνευματική της διάσταση. Οι δάσκαλοι θα έπρεπε επιπλέον να προωθούν τη μελέτη των ποιητών (ιδιαίτερα του Όμηρου και του Ησίοδου), την τέχνη της συζήτησης (τη διαλεκτική), την ιστορία (ιδιαίτερα τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη) και τα μαθηματικά.

Η προπαρασκευή για τη ρητορική τέχνη

Όταν, λοιπόν, απασχολούνται με τις λεπτομέρειες και την ακρίβεια της αστρονομίας και της γεωμετρίας, όταν αναγκάζονται να συγκεντρώνουν το μυαλό τους σε δυσνόητα θέματα και εθίζονται επιπλέον να επιμένουν και να κοπιάζουν με όσα λέγονται και δείχνονται και να μην αφήνουν το μυαλό τους να ταξιδεύει, αν ασκηθούν και οξυνθούν με τούτα, τότε πιο εύκολα και πιο γρήγορα μπορούν να προσλάβουν και να μάθουν τα πιο σοβαρά και σπουδαία πράγματα.

Ισοκράτης, *Περὶ τῆς ἀντιδόσεως* 265,
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1942

• *Η «ανώτερη» εκπαίδευση του Ισοκράτη*

Υπερασπιζόταν την αρχή μιας εκπαίδευσης βασιζόμενης στην κατοχή της τέχνης του «καλώς λέγειν». Η εκπαίδευση αυτή, στο έπακρο πρακτική, στηριζόταν ουσιαστικά στο *παράδειγμα* και τη *μίμησιν* προτύπων – τους δικούς του λόγους, που ήταν φανταστικοί, αφού ποτέ δεν τους εκφώνησε. Κατ' αυτόν, η πο-

λιτική σκέψη και η ρητορική συνδέονται εγγενώς. Στο λόγο του *Περὶ τῆς ἀντιδόσεως* (353 π.Χ.) γράφει: «Ανάμεσα στους σύγχρονους πολιτικούς ή τους πολιτικούς που χάθηκαν πρόσφατα, όσοι φροντίζουν περισσότερο τους λόγους τους είναι επίσης και οι πιο τίμιοι που ανέβηκαν στο βήμα». Η ρητορική αυτή εκπαίδευση έπρεπε να παρέχεται από δασκάλους αμειβόμενους από τους μαθητές, αφορούσε όμως σαφώς τη ζωή της πόλης, γιατί «η παιδεία της νεολαίας έχει επίδραση διαρκή στην τύχη της πόλης». Οι λόγοι πρέπει να είναι στραμμένοι προς την πράξη. Οι πολιτικές του απόψεις διαπνέονταν από ένα βασικό ιδεώδες, την ένωση όλων των Ελλήνων εναντίον των βαρβάρων. Ο ορισμός που έδωσε για τους Έλληνες είναι προπάντων πολιτισμικός: «Έλληνες ονομάζουμε όσους έχουν κοινή με εμάς την εκπαίδευση παρά όσους έχουν κοινή τη φύση» (*Πανηγυρικός* 50). Στο πρόσωπο του Φιλίππου Β' της Μακεδονίας θα βρει τον υπέρμαχο του ελληνισμού, ο γιος του οποίου, ο Αλέξανδρος ο Μέγας, επρόκειτο να φέρει σε πέρας τον πόλεμο ενάντια στην περσική αυτοκρατορία.

Η φιλοσοφική σχολή του Πλάτωνα

• *Η Ακαδημία, στον ίσκιο ενός ιερού άλσους*

Ο Αθηναίος Πλάτων (περίπου 427-347 π.Χ.), γόνος αριστοκρατικής οικογένειας, αφιέρωσε τη ζωή του στη διδασκαλία της φιλοσοφίας, κατά κύριο λόγο στην Αθήνα. Εκεί ιδρύει, το 387 π.Χ., μια ιδιωτική σχολή μέσα σε ένα δημόσιο γυμνάσιο, την Ακαδημία, από το οποίο πήρε και το όνομά της. Το γυμνάσιο βρισκόταν δίπλα σε ένα ιερό άλσος αφιερωμένο στον ήρωα Ακάδημο, έξω από την κυρίως πόλη, στα βόρεια των Αθηνών. Ο Πλάτων το διάλεξε μάλλον λόγω της θρησκευτικής αίγλης του τόπου, όπου έφτανε κανείς ακολουθώντας το δρόμο που ξεκινούσε από την πύλη του Διπύλου. Η εσωτερική του λειτουργία δεν μας είναι ιδιαίτερα γνωστή. Η Ακαδημία όμως κληρονομεί σαφέστατα από τη σχολή των Πυθαγορείων μια σχετική εσωστρέφεια, που ερχόταν σε αντίθεση με τη δημόσια δραστηριότητα των σοφιστών, καθώς και την οργάνωση μιας ιδιωτικής θρησκευτικής αδελφότητας (*θιάσου*), αφιερωμένης στις λατρείες των Μουσών. Η σχολή προσέλκυσε πλήθος σπουδαστών, με διασημότερο τον Αριστοτέλη. Ο Πλούταρχος διασώζει έναν εντυπωσιακό κατάλογο πολιτικών ανδρών, στρατηγών, νομοθετών, τυράννων, βασιλικών συμβούλων, επιστημόνων, φιλοσόφων, που υπήρξαν σπουδαστές της, κατάλογο ωστόσο αναμφίβολα μυθικό. Τα μαθήματα, που παραδίδονταν προφορικά, είχαν τη μορφή φιλικών συζητήσεων ανάμεσα στον δάσκαλο και στους μαθητές του.

• *Σωκράτης, ο δάσκαλος του Πλάτωνα, «ο δικαιότερος των ανθρώπων»*

Ο Πλάτων αφιέρωσε μεγάλο μέρος της δραστηριότητάς του στην υπεράσπιση της μνήμης του δασκάλου του Σωκράτη (περίπου 469-399 π.Χ.), προσπαθώντας αδιάκοπα να τον διακρίνει από τους σοφιστές. Η σκέψη του Σωκράτη, ο οποίος δεν έγραψε τίποτα και δεν είχε ιδρύσει σχολή ο ίδιος, μας είναι γνωστή από άλλους μαθητές του, που επιτρέπουν να γίνει η διάκριση μεταξύ πλατωνισμού και σωκρατισμού. Οι μαρτυρίες τους ωστόσο διασώθηκαν ελλειπώς, οπότε τα πλατωνικά συγγράμματα παραμένουν η σπουδαιότερη πηγή για τη γνώση της σωκρατικής φιλοσοφίας. Ο Σωκράτης πίστευε ότι ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει τον εαυτό του χάρη στη χρήση της λογικής του και στη διαλεκτική, που είναι «η τέχνη να ερωτάς και να απαντάς». Έτσι μπορεί να αποφύγει τον δάσκαλο-καθοδηγητή της σκέψης του.

• *Η διδασκαλία του Πλάτωνα*

Το περιεχόμενο της διδασκαλίας του μας είναι γνωστό χάρη στις δύο μεγάλες ουτοπίες του, την *Πολιτεία* (περί το 375 π.Χ.)

και τούς *Νόμους* (έργο ημιτελές κατά το θάνατό του). Εκεί θέτει τις βάσεις για την εκπαίδευση της ιδανικής του πολιτείας. Θεωρούσε ότι η εκπαίδευση πρέπει να ελέγχεται από την πόλη και να δέχεται τα αγόρια αλλά και τα κορίτσια, επιτρέποντας στις γυναίκες να αναλαμβάνουν τα ίδια καθήκοντα με τους άνδρες ως γιατροί, φιλόσοφοι, «φύλακες» της πολιτείας. Ο φιλόσοφος Επίκτητος (περ. 50 μ.Χ. - 130 μ.Χ.) βεβαιώνει ότι οι χειραφετημένες Ρωμαίες κράδαιναν τα βιβλία της *Πολιτείας* πάνω από τα κεφάλια των ανδρών για να τους προκαλέσουν. Αυτή η θεμελιακά ηθική εκπαίδευση θα επέτρεπε να φτάσει κανείς στην αλήθεια, στην αρετή και τη γνώση.

• *Οι κύκλοι της ιδανικής παιδείας*

Η μόρφωση αυτή πρέπει, κατά τον Πλάτωνα, να περιλαμβάνει πολλούς κύκλους. Περιγράφεται κυρίως στο 7ο βιβλίο της *Πολιτείας*, που αρχίζει με το μύθο του σπηλαίου, με τον οποίο ο Πλάτων καλεί τους μαθητές του να απαλλαγούν από τις ψευδαισθήσεις για να εισέλθουν στον κόσμο των Ιδεών και του Αληθινού. Το μικρό παιδί θα μορφώνεται από τα 3 μέχρι τα 6 του χρόνια με το παιχνίδι. Στα 7 αρχίζει η κυρίως εκπαίδευση. Από τα 7 μέχρι τα 10 χρόνια, το παιδί μαθαίνει τα στοιχειώδη, να διαβάζει, να γράφει, να μετράει. Οι επόμενοι κύκλοι, που διαρκούν, από ό,τι φαίνεται, ο καθένας τρία χρόνια, είναι εξειδικευμένοι. Από τα 11 μέχρι τα 13, το παιδί μελετάει τους συγγραφείς, αλλά αποφεύγει τους ποιητές, ιδιαίτερα τον Όμηρο, γιατί οι μύθοι που αφηγούνται οι ποιητές είναι ψέμματα και το απομακρύνουν από το Αληθινό. Από τα 14 μέχρι τα 16 (ή 17), εμβαθύνει κυρίως τη μουσική του καλλιέργεια, έπειτα μελετάει τα μαθηματικά, που ο Πλάτων επιμένει να τα προωθεί. Από τα 17 μέχρι τα 18, παρακολουθεί «το υποχρεωτικό μάθημα της γυμναστικής», που διαρκεί δύο ή τρία χρόνια και αντιστοιχεί στα χρόνια της εφηβείας. Από τα 21 μέχρι τα 30, ο

νεαρός άνδρας τελειοποιείται στα μαθηματικά. Τα μαθηματικά είναι μέσο για να επιλεγούν όσοι θα προχωρήσουν στη μελέτη της φιλοσοφίας. Τότε μόνο μπορεί να μελετήσει ο νέος τη φιλοσοφία για πέντε χρόνια. Η ηθική του εκπαίδευση συνεχίζεται από τα 36 μέχρι τα 50 με την ενεργό συμμετοχή στη ζωή της πόλης, «σε στρατιωτικές ασχολίες και σε όλες τις λειτουργίες που ταιριάζουν στους νέους ανθρώπους». Τότε πια μπορούν να γίνουν οι ίδιοι φιλόσοφοι-παιδαγωγοί στην υπηρεσία της πόλης.

Η εκπαίδευση των γυναικών στην πλατωνική πολιτεία

Ακολουθώντας, λοιπόν, την αρχή μας, ας αποδώσουμε στις γυναίκες παραπλήσιο φυσικό και ανατροφή με τους άνδρες κι ας δούμε αν αυτό μας φαίνεται να αρμόζει ή όχι. (...) Αν, λοιπόν, χρησιμοποιήσουμε τις γυναίκες για τους ίδιους σκοπούς με τους άνδρες, πρέπει να τις διδάξουμε και τα ίδια πράγματα. –Βέβαια. –Σε εκείνους όμως διδάχτηκε η μουσική και η γυμναστική. –Ναι. –Και οι γυναίκες επομένως πρέπει να συμμετέχουν στις δύο αυτές τέχνες, καθώς και στα σχετικά με τον πόλεμο, και να αντιμετωπίζονται κατά τον ίδιο τρόπο...

Πλάτων, *Πολιτεία* 451c-452a,
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1933

Η φιλοσοφική σχολή του Αριστοτέλη

• *Η ίδρυση του Λυκείου*

Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) ήταν πολίτης μιας μικρής ελληνικής πόλης της Χαλκιδικής, των Σταγείρων. Ο πατέρας του Νικόμαχος υπηρέτησε ως γιατρός στην αυλή του βασιλιά της Μακεδονίας Αμύντα Β', στην Πέλλα. Η μητέρα του καταγόταν από τη Χαλκίδα της Εύβοιας. Στα 17 του πήγε στην Αθήνα για

να γίνει μαθητής του Πλάτωνα και παρέμεινε μαθητής του για είκοσι χρόνια, μέχρι το θάνατο του δασκάλου. Τότε έφυγε για την Άσσο, στην Τρωάδα, όπου παρέμεινε προστατευόμενος του Ερμεία, παλιού μαθητή του Πλάτωνα, ο οποίος είχε γίνει τύραννος του Αταρνέα. Το 343, ο Φίλιππος Β' τον κάλεσε να γίνει δάσκαλος του γιου του Αλεξάνδρου, τότε 13 χρονών. Ο Σταγειρίτης δίδαξε επίσης και άλλους συνομήλικους του Αλεξάνδρου. Δεν γνωρίζουμε τίποτε γι' αυτή τη διδασκαλία, είναι βέβαιο όμως ότι τους μετέδωσε τον ελληνικό τρόπο σκέψης. Όταν ο Αλέξανδρος έγινε βασιλιάς της Μακεδονίας, σε ηλικία 20 ετών, μετά τη δολοφονία του πατέρα του, ο Αριστοτέλης εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Εκεί ίδρυσε το 335 τη δική του σχολή, το Λύκειο. Ήταν εγκατεστημένη σε ένα γυμνάσιο, στις παρυφές της πόλης, κοντά στο ναό του Λυκείου Απόλλωνα, ανάμεσα στο λόφο του Λυκαβηττού και τον Ιλισσό, σε μια τοποθεσία που εντοπίστηκε το 1996 κατά τις εργασίες για την ανέγερση του νέου Μουσείου Μοντέρνας Τέχνης της Αθήνας. Ήταν οργανωμένη σε θίασο, όπως και η Ακαδημία, την οποία ανταγωνιζόταν. Κατατρεγμένος από τους αντιπάλους του Αλεξάνδρου κατά την αντιμακεδονική αντίδραση που εκδηλώθηκε μετά το θάνατό του το 323 π.Χ., ο Αριστοτέλης κατέφυγε στη Χαλκίδα, όπου και πέθανε τον επόμενο χρόνο.

Ο Μέγας Αλέξανδρος, μαθητής του Αριστοτέλη

Διακρίνοντας (ο Φίλιππος) ότι το φυσικό του (γιου του) ήταν άκαμπτο και ότι αντιδρούσε στον καταναγκασμό, αλλά εύκολα οδηγούνταν με τη βοήθεια του λόγου προς το δέον, ο ίδιος προσπαθούσε να τον πείθει μάλλον παρά να τον προστάζει. Από την άλλη πλευρά, μην έχοντας μεγάλη εμπιστοσύνη όσον αφορά την παρακολούθηση και την κατάρτισή του στους εκπαιδευτές του στη μουσική και στα εγκύκλια μαθήματα, που, κατά τη γνώμη του, ήταν έργο απαιτητικό και, καταπώς λέει ο Σοφοκλής, «έργο που χρειαζόταν πολλά χαλινάρια και ταυτόχρονα πολλά πηδάλια», κάλεσε τον πιο ένδοξο και πιο μορφωμένο από τους φιλοσόφους, τον Αριστοτέλη, καταβάλλοντάς του καλά και αντάξιά του δίδακτρα...

Πλούταρχος, *Ἀλέξανδρος* 7, 1-2
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1975

• *Η διδασκαλία του Αριστοτέλη*

Η σχολή του Αριστοτέλη ονομάστηκε περιπατητική, γιατί ο δάσκαλος είχε τη συνήθεια να παραδίδει περπατώντας. Μέρος μόνο του έργου του μας διασώθηκε: τα λεγόμενα *ἐσωτερικά* ή *ἀκροατικά* (για τους ακροατές των μαθημάτων του) συγγράμματα, τα οποία προορίζονταν αποκλειστικά για τους μαθητές του. Πρόκειται για τα προφορικά μαθήματα του δασκάλου, που προορίζονταν αποκλειστικά για να ακούγονται και όχι για δημοσίευση. Ορισμένα από τα έργα αυτά πρέπει να είναι σημειώσεις που κράτησαν οι μαθητές του. Τα *ἐξωτερικά* συγγράμματα, που προορίζονταν για το ευρύ κοινό, έχουν χαθεί. Η διδασκαλία του αγκάλιαζε όλα τα γνωστικά πεδία, ήταν «εγκυκλοπαιδική», προτού καν επινοηθεί ο όρος (τη λέξη τη δημιούργησε ο Ραμπελαί). Διέκρινε όμως τους διάφορους τομείς έρευνας και διδασκαλίας: θεολογία, φυσική, βιολογία, βοτανική, ζωολογία, ανθρωπολογία, λογική, ρητορική, ποιητική.

• *Η βιβλιοθήκη της σχολής*

Η διδασκαλία του δασκάλου στηριζόταν σε μια πλούσια βιβλιοθήκη, που περιείχε συστηματικά συγκεντρωμένα κείμενα για κάθε γνωστικό κλάδο (εκτός από τα μαθηματικά) και τα χίλια βιβλία που λέγεται ότι έγραψε ο ίδιος. Αυτή η ιδιωτική βιβλιοθήκη ήταν η πρώτη βιβλιοθήκη για αναγνώστες και ερευνητές στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Η δημόσια βιβλιοθήκη που

λέγεται ότι ίδρυσε ο Πεισίστρατος τον 6ο αιώνα είναι κατάφωρος αναχρονισμός, ενώ οι παλιότερες γνωστές ελληνικές βιβλιοθήκες διατηρούσαν ιδιωτικό και οικογενειακό χαρακτήρα (όπως οι βιβλιοθήκες του Πλάτωνα ή του Ευριπίδη). Επρόκειτο να χρησιμεύσει ως πρότυπο για τη δημιουργία της βιβλιοθήκης του Μουσείου της Αλεξάνδρειας. Με τον Αριστοτέλη, το βιβλίο παραμένει ό,τι ήταν πριν από αυτόν, επίκουρος της μνήμης, γίνεται όμως και εργαλείο για να γράφονται καινούρια έργα. Η μετάδοση της ελληνικής *παιδείας* δεν στηριζόταν πια μονάχα σε μια διδασκαλία που παρέμενε κατά βάση προφορική, αλλά και στο γραπτό κείμενο, που κατέλαβε με τον Αριστοτέλη, τον οποίο ο Πλάτων ονόμαζε «ο αναγνώστης», πιο περίοπτη θέση σε όλη την ελληνιστική εποχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η εκπαίδευση των εφήβων στην κλασική Αθήνα

Όσον αφορά τον 5ο και τον 4ο αιώνα π.Χ., η αττική εφηβεία είναι γνωστή χάρη σε διάφορες φιλολογικές πηγές, γνωστή όμως είναι και χάρη σε επιγραφικές πηγές, όλες τους σχεδόν μεταγενέστερες του 335 π.Χ. Εδώ και τριάντα χρόνια ο τρόπος προσέγγισης του θεσμού έχει ανανεωθεί σε βάθος. Η δημοσίευση νέων επιγραφών (για παράδειγμα αυτής που τιμά τον *κοσμητή* της Ακαμαντίδας φυλής το 361-360 π.Χ.), μια καινούρια ανάγνωση σημαντικών έργων, όπως των *Πόρων* του Ξενοφώντα από τον Φιλίπ Γκωτιέ (Philippe Gauthier), η χρήση καινούριων εννοιών, όπως των εννοιών του Κλωντ Λεβί-Στρως (Claude Lévi-Strauss) από τον Πιέρ Βιντάλ-Νακέ (Pierre Vidal-Naquet), άλλαξαν τις γνώσεις μας και τις ερμηνείες μας.

Μετά τη δημοσίευση του βιβλίου του Χρύση Πελεκίδη το 1962, η ύπαρξη αθηναϊκής εφηβείας πριν από το 335 π.Χ. δεν αμφισβητείται πια. Όπως γράφει ο Φιλίπ Γκωτιέ στο έργο του *Commentaire historique des Poroi de Xénophon* [Ιστορικό υπόμνημα στους *Πόρους* του Ξενοφώντα], ήταν «μια ηλικιακή κατηγορία και μια περίοδος στρατιωτικής θητείας». Ήταν επίσης σχολείο του πολίτη, όπου όλοι οι νεαροί Αθηναίοι, εκτός από τους φτωχούς, μάθαιναν τους κανόνες και τις αξίες του πολιτικού βίου.

Ο κλασικός θεσμός της αττικής εφηβείας μάς είναι ουσιαστικά γνωστός από το κεφάλαιο XLII της αριστοτελικής *Αθηναίων Πολιτείας*. Αυτή την περιγραφή, «συνοπτική, άμεση και

υποβλητική», σύμφωνα με τα λόγια του Χρύση Πελεκίδη, τη φωτίζουν δεκαπέντε επιγραφές.

Την εφηβική ηλικία τη σημάδευαν «τελετές διάβασης» από την παιδική ηλικία στην εφηβεία, οι οποίες εγγράφονται στο πλαίσιο της θρησκευτικής ζωής της πόλης. Η μελέτη αυτών των τελετών στηρίζεται, όπως είδαμε και για τη Σπάρτη, στη χρήση εννοιών προερχόμενων από την ανθρωπολογία.

Η αττική εφηβεία πριν από το 335 π.Χ.

Οι έφηβοι ως μελλοντικοί οπλίτες

• *Η γέννηση της εφηβείας ως στρατιωτικής προετοιμασίας*
Χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 5ου αιώνα. Η αναδιοργάνωση της λατρείας του Θησέα από τον Κίμωνα στην Αθήνα το 475 π.Χ. υπήρξε ίσως αφορμή για τη γέννησή της. Η ζωή και η λατρεία του ήρωα, που θεωρούνταν ο μυθικός ιδρυτής της αθηναϊκής δημοκρατίας, είναι όντως στενά συνδεδεμένες με την εφηβεία. Η επίσημη βιογραφία του, εξάλλου, αναδεικνύει ιδιαίτερα την περίοδο της δικής του εφηβείας, η οποία συνιστούσε πρότυπο για κάθε νεαρό Αθηναίο. Κατά την ηλικία αυτή, ο Θησέας απάλλαξε τις απομακρυσμένες περιοχές της Αττικής από τέρατα και κακοποιούς που καθιστούσαν επικίνδυνους τους χερσαίους δρόμους προς την Αθήνα, και ανέλαβε την εκστρατεία στην Κρήτη, όπου σκότωσε τον Μινώταυρο, ο οποίος απαιτούσε κάθε εννιά χρόνια από την Αθήνα ως φόρο επτά αγόρια και επτά κορίτσια στο Λαβύρινθο. Όταν επέστρεψε έγινε βασιλιάς των Αθηνών. Η μεταρρύθμιση αυτή όμως ενδέχεται κάλλιστα να συντελέστηκε σε κάποια άλλη χρονική στιγμή, ανάμεσα στο τέλος των Μηδικών πολέμων (479 π.Χ.) και τη μεταρρύθμιση του Αρείου Πάγου από τον Εφιάλτη το 461 π.Χ.

Η επιστροφή των οστών του Θησέα από τη Σκύρο στην Αθήνα το 475 π.Χ.

Αφού ο Κίμωνας τα (ενν. τα οστά) μετέφερε φορτωμένα στην τριήρη, οι Αθηναίοι, ενθουσιασμένοι, τα δέχτηκαν με λαμπρές πομπές και θυσίες, σαν να επανερχόταν ο ίδιος (ο Θησέας) στην πόλη. Είναι θαμμένος στο μέσον της πόλης, κοντά στο σημερινό γυμνάσιο (το Πτολεμαίο). Το μέρος είναι άσυλο για τους δούλους και για όλους τους ταπεινούς που φοβούνται τους ισχυρότερους, επειδή και ο Θησέας συμπεριφέρθηκε ως προστάτης και αρωγός και δεχόταν φιλάνθρωπα τις παρακλήσεις των αδύναμων. Θυσία τού προσφέρουν μεγαλοπρεπέστατη την όγδοη μέρα του μήνα Πυανεψιώνα (Οκτώβριος), οπότε και επέστρεψε με τους νέους από την Κρήτη.

Πλούταρχος, *Θησεύς* 36, 3-4,
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1993

• *Οι κοινωνικές λειτουργίες της εφηβείας*
Αυτή η μεταρρύθμιση της εφηβείας στόχο είχε να προσδώσει στον συγκεκριμένο θεσμό της πόλης λειτουργία στρατιωτική, να προετοιμάζονται, δηλαδή, τα αγόρια για τον οπλιτικό πόλεμο. Με την προβολή της στρατιωτικής διάστασης υπογραμμίζονταν οι διαφορές ως προς τις λειτουργίες των δύο φύλων στην Αθήνα, όπου τα κορίτσια ήταν προορισμένα για το γάμο και τη γέννηση νόμιμων τέκνων. Η μεταρρύθμιση δεν απάλειψε τα ίχνη της μυητικής εφηβείας της αρχαϊκής εποχής, η οποία επιζεί στις διαβατήριες τελετές που βιώνουν οι έφηβοι, ιδιαίτερα στον αιτιολογικό μύθο της εορτής των Απατουρίων, στον *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή ή στις τελετουργίες της εορτής των Απατουρίων και των Ωσχοφορίων.

• *Η εισδοχή στην εφηβεία*
Οι όροι εισδοχής στην εφηβεία τροποποιήθηκαν στο πλαίσιο της

γενικής εξέλιξης του θεσμού. Πριν από τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα (594-593 π.Χ.), αφορούσε αποκλειστικά τους νεαρούς αριστοκράτες, τους νεαρούς *εὐπατρίδες*. Στη συνέχεια συμπεριέλαβε τους Αθηναίους που ανήκαν στις τρεις πρώτες τιμοκρατικές τάξεις του Σόλωνα, οι οποίοι ήταν και οι μόνοι εγγεγραμμένοι στον κατάλογο των οπλιτών. Οι θήτες, οι πιο φτωχοί πολίτες, αποκλείονταν. Μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας (480 π.Χ.) οι θήτες επανδρώνουν τις τάξεις των κωπηλατών του ισχυρού αθηναϊκού στόλου. Δεν είναι ωστόσο απίθανο να συμμετείχαν οι νεαροί θήτες στις γιορτές και στους αγώνες των εφήβων. Στην περίπτωση αυτή, τα έξοδα για τη συντήρησή τους τα κάλυπτε μάλλον το σύστημα των λειτουργιών, όπως ίσχυε εξάλλου και για τους εφήβους. Το σύστημα των λειτουργιών στηριζόταν στο γεγονός ότι ο πλούσιος (ο λειτουργός) αναλάμβανε να καλύψει δημόσια έξοδα. Ο νεαρός Αθηναίος εισερχόταν στην εφηβεία όταν πολιτογραφούνταν, κλείνοντας τα 18 χρόνια. Οι έφηβοι δεν λάμβαναν καμιά αποζημίωση κατά τη θητεία τους, όπως μαρτυρεί η προγραμματική πραγματεία *Πόροι*, που έγραψε ο Ξενοφών το 355 π.Χ. και όπου συνιστά την καταβολή *τροφῆς*, τροφείων δηλαδή, ύψους τριών οβολών.

Για μια πόλη πιο δυνατή και πιο πειθαρχημένη: η τροφὴ των εφήβων

Αν πραγματοποιηθούν όσα είπα, βεβαιώνω ότι η πόλη θα είναι όχι μόνο ευπορότερη οικονομικά, αλλά και πιο υπάκουη, πιο πειθαρχημένη και πιο ετοιμοπόλεμη. Πράγματι, και εκείνοι που τους έχει οριστεί να γυμνάζονται θα ασκούνταν με πολύ μεγαλύτερη επιμέλεια στα γυμνάσια, αν έπαιρναν μεγαλύτερη αποζημίωση σίτισης (*τροφή*) από ό,τι κατά τις λαμπαδηδρομίες, όταν τους συντηρούν οι γυμνασίαρχοι, αλλά και όσοι είναι φρουροί στα φρούρια, όσοι είναι πελταστές και περιπολούν στη χώρα θα έπρατταν πολύ καλύτερα το καθήκον τους,

αν παρεχόταν για κάθε τέτοια υπηρεσία αποζημίωση σίτισης (*τροφή*).

Ξενοφών, *Πόροι*, 4, 51-52, γαλλ. μτφρ. του Philippe Gauthier, *Un commentaire historique des Poroi de Xénophon*, Droz, 1976, σ. 190-193

• *Οι αθηναϊκές ηλικιακές κατηγορίες: νέοι και πρεσβύτεροι*

Μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη (508 π.Χ.), ο νεαρός Αθηναίος, μόλις συμπλήρωνε τα 18 χρόνια, εγγραφόταν στο μητρώο του δήμου του. Γινόταν έτσι δημότης, σχεδόν πολίτης, ενώ πολίτης γινόταν στο τέλος της εφηβείας του. Κατά τη διάρκεια της θητείας του ως έφηβος δεν μπορούσε να εμφανιστεί στο δικαστήριο ούτε να συμμετέχει στις συζητήσεις στην εκκλησία του δήμου. Έπρεπε να φτάσει τα τριάντα για να αναλάβει αξιώματα, να γίνει δηλαδή βουλευτής ή κριτής στο λαϊκό δικαστήριο της Ηλιαίας, και τα πενήντα για να γίνει πρεσβευτής. Η πρεσβύτητα θεωρούνταν, επομένως, στην Αθήνα όπως και στη Σπάρτη εγγύηση σοφίας. Το αττικό δίκαιο, ωστόσο, δεχόταν την έννοια της ανικανότητας λόγω γήρατος: η δίωξη για άνοια (*γραφὴ παρανοίας*) μπορούσε να ασκηθεί εναντίον ανοϊκών γερόντων. Ένας νόμος, που αποδίδεται στον Σόλωνα και μαρτυρείται την εποχή της τυραννίδας των Τριάκοντα (404-403 π.Χ.), προβλέπει ότι μια διαθήκη μπορούσε να ακυρωθεί, αν ο διαθέτης δεν είχε πια σώες τις φρένες κατά τη σύνταξή της. Συγκρούσεις γενεών μπορούσαν να φέρουν αντιμέτωπους τους νέους με τους ηλικιωμένους: κάτι τέτοιο συνέβη κατά τη συζήτηση, και έγινε πριν από την εκστρατεία στη Σικελία το 415 π.Χ., διαρκούντος του Πελοποννησιακού πολέμου, η οποία αναφέρεται από τον Θουκυδίδη (6, 9-18). Τότε, ο ώριμος στα χρόνια στρατηγός Νικίας συνιστούσε σωφροσύνη, ενώ ο Αλκιβιάδης, ο εκπρόσωπος των νεαρών πολιτών, κατάφερε να επηρεάσει την απόφαση που έμελλε να καταλήξει σε πανωλεθρία.

Το περιεχόμενο της εφηβικής διαπαιδαγώγησης

• *Τα γυμνάσια*

Οι έφηβοι ήταν υποχρεωμένοι να συχνάζουν στα γυμνάσια, όπου ασκούνταν στο τρέξιμο, στο χειρισμό των όπλων, στη συντεταγμένη πορεία υπό τον ήχο του αυλού. Αυτές οι σωματικές και στρατιωτικές ασκήσεις τούς μάθαιναν να αντέχουν, να έχουν καλό παράστημα και να πειθαρχούν. Κυριαρχώντας πάνω στο σώμα τους, ετοιμάζονταν για τον οπλιτικό πόλεμο, αλλά και για πολλούς αθλητικούς αγώνες, τοπικούς ή πανελλήνιους. Οι έφηβοι συναντούσαν εκεί και άλλους θαμώνες, αφού το γυμνάσιο ήταν πρωτίστως τόπος προπόνησης των αθλητών. Η γυμνότητά τους έδωσε το όνομα στο κτίριο που κατά την κλασική εποχή βρισκόταν συνήθως στις παρυφές των πόλεων, όπως τα τρία αθηναϊκά γυμνάσια, η Ακαδημία, το Λύκειο και το Κυνόσαργες. Το γυμνάσιο ήταν επίσης τόπος εκπαίδευσης των στρατιωτών της οπλιτικής φάλαγγας. Οι ελληνικοί στρατοί αποτελούνταν από άνδρες κάθε ηλικίας, όπως υπογράμμισε ο Βίκτωρ Χάνσον, οπότε στο γυμνάσιο δεν σύχναζαν μόνο νεαροί κατά την εφηβική στρατιωτική τους θητεία: στην Αθήνα, από τις σαράντα δύο επιστρατεύσιμες κλάσεις, τριάντα αποτελούνται από άνδρες άνω των τριάντα ετών. Το εμπειροπόλεμο και η ψυχική δύναμη που απέρρεαν από το γεγονός ότι στο πεδίο της μάχης παρευρίσκονταν όλες οι συνιστώσες της κοινωνίας αποτελούσαν στην πράξη στοιχεία πιο σημαντικά από τη φυσική αντοχή και την ευκινησία που χαρακτήριζαν τους νεαρούς οπλίτες. Τα αθηναϊκά γυμνάσια περιλάμβαναν, εκτός από τους χώρους άθλησης (διαδρόμους για το τρέξιμο και ενδεχομένως παλαίστρα), κήπους με δέντρα και ιερούς χώρους. Με τους σοφιστές και τους φιλοσόφους, το γυμνάσιο γίνεται, στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., τόπος πνευματικής εκπαίδευσης.

• *Η στρατιωτική θητεία στα σύνορα*

Μέχρι το 335 π.Χ. η εφηβική θητεία ήταν εποχική και ακανόνιστη μέσα στη *χώραν*. Οι έφηβοι διέμεναν συνήθως στο σπίτι τους, εκτός από τις «περιόδους», κατά τις οποίες υπηρετούσαν ως μέλη περιπόλων ή φύλακες στα συνοριακά φρούρια, στο Πάνακτο, στη Δεκέλεια, στον Ραμνούντα, κ.α. Για το λόγο αυτό η επίσημη ονομασία των εφήβων στην αθηναϊκή στρατιωτική οργάνωση ήταν *περίπολος*, αυτός που περιπολεί στην επικράτεια. Ο ρήτορας Αισχίνης, που υπηρέτησε την εφηβική του θητεία γύρω στο 372 π.Χ., δηλώνει στο λόγο του *Περὶ τῆς παραπρεσβείας* (167): «Βγαίνοντας από την παιδική ηλικία, υπηρέτησα δύο χρόνια στους *περιπόλους* αυτής της χώρας. Οι *συνέφηβοί* μου και οι αρχηγοί μου θα παρουσιαστούν να μαρτυρήσουν σχετικά ενώπιόν σας». Οι έφηβοι αναλάμβαναν τις αποστολές υπεράσπισης και επιτήρησης των συνόρων μαζί με τους μετοίκους και τους νέους πολίτες. Σε εξαιρετικές μόνο περιπτώσεις αποστέλλονταν σε εκστρατεία εκτός της επικράτειας. Διέθεταν ελαφρύ οπλισμό, καθότι δεν ήταν ακόμα οπλίτες. *Περιπόλους* συναντούμε και σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου, στη Σικυώνα (στη βόρεια Πελοπόννησο), στην Άμβρυσσο της Φωκίδας, στην Ακαρνανία ή στην Ήπειρο.

Η αποτελεσματικότητα της αθηναϊκής στρατιωτικής προετοιμασίας όπως την είδε ο Περικλής το 430 π.Χ.

Ξεχωρίζουμε όμως από τους αντιπάλους μας (τους Σπαρτιάτες) και κατά τον τρόπο μας να προετοιμαζόμαστε για τον πόλεμο (...) και όσον αφορά την εκπαίδευση, εκείνοι με επίπονες ασκήσεις ήδη από νέοι προσπαθούν να γίνουν ανδρείοι, ενώ εμείς, ζώντας χωρίς καταναγκασμούς, αντιμετωπίζουμε εξίσου καλά τους αντίστοιχους κινδύνους. Απόδειξη: ούτε οι Λακεδαιμόνιοι από μόνοι τους, αλλά μαζί με τους πάντες εκστρατεύουν στη γη μας, και εμείς, όταν κάνουμε επίθεση οι ίδιοι

στους γείτονές μας, εύκολα στην ξένη γη πολεμούμε εκείνους που υπερασπίζονται τη δική τους και τις περισσότερες φορές επικρατούμε.

Θουκυδίδης, *Επιτάφιος για τους πρώτους νεκρούς του Πελοποννησιακού πολέμου*, 2, 39, 1-2, *ό.π.*

Η αττική εφηβεία την εποχή του Αριστοτέλη

Ο θεσμός κατά τα έτη 335-322 π.Χ.

• *Η συζήτηση σχετικά με τη χρονολογία μεταρρύθμισης της εφηβείας*

Είναι γενικά παραδεκτό ότι ο θεσμός της εφηβείας που περιγράφει ο Αριστοτέλης υπήρξε αποτέλεσμα των δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων που έγιναν το 335 π.Χ. από τον Λυκούργο με σκοπό να αποκαταστήσουν την ισχύ των Αθηνών. Ορισμένοι συγγραφείς ωστόσο, όπως η Κλωντ Μοσσέ, θεωρούν ότι αυτή η αναδιοργάνωση είναι παλαιότερη και πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά στα τέλη της δεκαετίας του 360. Ωστόσο, σε όλη της την έκταση εκδηλώθηκε μετά την ήττα του στρατού των ελληνικών πόλεων από τον Φίλιππο Β′ της Μακεδονίας, στη Χαιρώνεια, το 338. Ο αντιμακεδονικών φρονημάτων ρήτορας Λυκούργος, που ανήκε σε παλιά αριστοκρατική οικογένεια της Αθήνας, γίνεται το 335 π.Χ. «υπεύθυνος της οικονομικής διαχείρισης», ένα νέο λειτούργημα που του παραχωρεί έκτακτες εξουσίες. Η αποκατάσταση των οικονομικών της πόλης τού επέτρεψε να προχωρήσει, ανάμεσα σε άλλες μεταρρυθμίσεις, και σε αναδιοργάνωση της εφηβείας. Σκοπός του ήταν να δώσει στην Αθήνα μόνιμο οπλιτικό στράτευμα, ώστε να δημιουργήσει τον καλά εκπαιδευμένο και εμπειροπόλεμο στρατό που δεν είχε στη Χαιρώνεια.

• *Το περιεχόμενο των μεταρρυθμίσεων του Λυκούργου*

Η εφηβεία γίνεται πια υποχρεωτική για όλους τους νεαρούς Αθηναίους. Διαρκούσε δύο ολόκληρα χρόνια, από τα 18 μέχρι και τη συμπλήρωση των 20. Το σύστημα ήταν δαπανηρότατο για την πόλη. Οι έφηβοι λάμβαναν αποζημίωση (*μισθὸς*) 4 οβολών ανά άνδρα και ανά ημέρα, δαπάνη που αντιστοιχούσε σε 40 τάλαντα το χρόνο. Στο ποσό πρέπει να προστεθεί η αποζημίωση που καταβαλλόταν στους 10 σωφρονιστές (1 δραχμή τη μέρα), στους εξειδικευμένους δασκάλους και ίσως στον *κοσμητή* (βλέπε παρακάτω). Η πόλη χορηγούσε επίσης στους εφήβους τον οπλισμό τους, δόρυ και ασπίδα. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Χρύση Πελεκίδη, η εφηβεία του Λυκούργου δεχόταν κάθε χρόνο 1350 έως 1550 έφηβους.

• *Η επιστροφή στο προηγούμενο σύστημα*

Συνδέεται με την ήττα του αθηναϊκού στόλου από τους Μακεδόνες στην Αμοργό το 322 π.Χ., όταν οι πόλεις της κυρίως Ελλάδας εξεγέρθηκαν μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Αυτή η συμφορά σημάδεψε το τέλος της αθηναϊκής ναυτικής ισχύος, που είχε ξεκινήσει στη Σαλαμίνα το 480 π.Χ., και το τέλος των Αθηνών ως ανεξάρτητης πόλης. Η Αθήνα δεν έχει πια τα μέσα να ανταποκριθεί τόσο μεγάλες δαπάνες. Η χρονολογία κατά την οποία η εφηβεία έγινε πάλι ετήσια και προαιρετική δεν είναι με ακρίβεια γνωστή. Σύμφωνα με τον Φιλίπ Γκωτιέ, πρέπει πιθανόν να συσχετιστεί με την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 307-306, μετά τις ολιγαρχικές κυβερνήσεις των ετών 322-307 π.Χ. Οι έφηβοι έπρεπε πλέον να καλύπτουν, τουλάχιστον εν μέρει, τα έξοδα της σίτισης και του εξοπλισμού τους.

Τα δύο χρόνια στρατιωτικής εκπαίδευσης

• *Ο πρώτος χρόνος*

Άρχιζε με τις τελετές εισόδου, τα *Εἰσιτητήρια*. Οι έφηβοι έκαναν το γύρο των ιερών της Ακρόπολης και της Αγοράς. Επισκέπτονταν ίσως και το ιερό του επώνυμου ήρωα της φυλής τους. Έδιναν έπειτα τον όρκο των εφήβων στο ιερό της Αγλαύρου, στην ανατολική πλαγιά της Ακρόπολης (βλέπε τον όρκο και το σχολιασμό του, σ. 217). Τον πρώτο χρόνο υπηρετούσαν ως φρουροί σε δύο φρούρια του Πειραιά, τη Μουνυχία και την Ακτή, και οι στρατιωτικοί εκπαιδευτές τούς δίδασκαν τότε το χειρισμό των όπλων του οπλίτη.

• *Ο δεύτερος χρόνος*

Άρχιζε με παρέλαση των ένοπλων εφήβων μπροστά από τη συνέλευση του δήμου, συγκεντρωμένη στο θέατρο του Διονύσου. Στη συνέχεια οι έφηβοι πήγαιναν στα συνοριακά φρούρια της Αττικής ως *περίπολοι*. Κατά τη διάρκεια των δύο χρόνων, οι έφηβοι τελούσαν θυσίες στους θεούς της πόλης, τις περισσότερες φορές με δικά τους έξοδα. Το τέλος της εφηβικής θητείας σηματοδοτούνταν από τελετές εξόδου (*Ἐξιτητήρια*): οι έφηβοι ανέβαιναν στην Ακρόπολη για να προσφέρουν εκεί θυσίες και να συμμετάσχουν έπειτα σε ένα χαρούμενο και θορυβώδες συμπόσιο. Όταν η εφηβεία ξανάγινε ετήσια, η παρέλαση με όπλα πραγματοποιούνταν κατά την έξοδο από την εφηβεία και πριν από το συμπόσιο, μπροστά στη *βουλή*, μέσα στο παναθηναϊκό στάδιο.

• *Οι αποσιωπήσεις του Αριστοτέλη*

Η *Ἀθηναίων Πολιτεία* δεν αναφέρει τα γυμνάσια ως τόπους εκπαίδευσης των εφήβων. Ο Αριστοτέλης και οι μαθητές του, ωστόσο, γνώριζαν καλά τα αθηναϊκά γυμνάσια. Ο Σταγειρίτης

ίδρυσε το 335 π.Χ. τη σχολή του μέσα στο Λύκειο και δίδαξε εκεί δεκατρία χρόνια. Αυτή η σιωπή δεν πρέπει να ερμηνευτεί ως απόδειξη ότι οι Αθηναίοι έφηβοι δεν σύχναζαν στα γυμνάσια, αλλά ως ένδειξη ότι τα χρησιμοποιούσαν από κοινού με άλλους. Την παρέμβασή τους στα οικονομικά και τη λειτουργία του γυμνασίου ως θεσμού οι επιγραφές τη μαρτυρούν μόνο για την ελληνιστική εποχή.

Οι έφηβοι, Αθηναίοι προπολίτες

Η σημερινή κατάσταση του πολιτεύματος (*πολιτεία*) έχει ως εξής. Στην πολιτική ζωή μετέχουν όσοι έχουν γεννηθεί από γονείς που είναι και οι δυο αστοί. Στον κατάλογο των δημοτών εγγράφονται, όταν συμπληρώσουν τα δεκαοκτώ τους χρόνια. (...) Τα δύο χρόνια που περνούν ως φρουροί φορούν χλαμύδες και απαλλάσσονται από κάθε φορολογία. Επίσης, για να μην έχουν πρόφαση να απουσιάσουν, δεν μπορούν να παρουσιαστούν σε δίκη ούτε ως εναγόμενοι ούτε ως ενάγοντες, με εξαίρεση τα θέματα κληρονομιάς, επίκληρης κόρης ή αν ανατεθεί σε κάποιον κληρονομικό ιερατικό αξίωμα. Όταν περάσουν τα δύο χρόνια, είναι πια ένα με τους άλλους πολίτες.

Αριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία* XLII, 1-5, *ό.π.*

Οι αξιωματούχοι και εκπαιδευτές των εφήβων

• *Ο κοσμητής*

Ήταν ο αρχηγός των εφήβων. Εκλεγόταν με ανάταση των χεριών, αναμφίβολα για ένα χρόνο, από την εκκλησία του δήμου, πιθανότατα κατά τη συνεδρίαση όπου εκλέγονταν επίσης οι σωφρονιστές και οι εξειδικευμένοι δάσκαλοι. Ο αξιωματούχος αυτός υποβαλλόταν στη *δοκιμασίαν*, όπως και κάθε άλλος αξιωμα-

τούχος, κατά την ανάληψη των καθηκόντων του, σε οικονομικό έλεγχο κατά τη διάρκεια του χρόνου αλλά και κατά την απαλλαγή από τα καθήκοντά του. Έπρεπε να είναι τουλάχιστον σαράντα ετών. Η ετυμολογία του ονόματός του μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε την εξουσία του. Το ρήμα *κοσμεῖν* σημαίνει βάζω σε τάξη, τακτοποιώ, με άλλα λόγια *κοσμητής* είναι ο δημιουργός και φύλακας της τάξης. Ο *κοσμητής* έπρεπε να διδάξει στους εφήβους την ευταξία, δηλαδή τη σωφροσύνη, τη φρονιμάδα, την κοσμιότητα, την τιμιότητα. Μπορούσε να επιβάλλει σωματικές τιμωρίες και να μαστιγώνει τους ανυπάκουους.

• *Οι σωφρονιστές*

Ήταν δέκα τον αριθμό, ένας από κάθε φυλή. Η εκλογή τους, αναμφίβολα για ένα χρόνο όπως και του *κοσμητή*, γινόταν σε δύο γύρους. Οι πατέρες των νέων εφήβων συγκεντρώνονταν ανά φυλή και εξέλεγαν τρία μέλη της ηλικίας άνω των σαράντα ετών. Η εκκλησία του δήμου εξέλεγε στη συνέχεια, με ανάταση των χεριών, τον ένα από τους τρεις υποψήφιους. Το όνομά τους πρέπει να συσχετιστεί με τη *σωφροσύνην*, τον αυτοέλεγχο, την αυτοσυγκράτηση, τη μετριοπάθεια. Αυτοί ήταν επιφορτισμένοι να χτυπούν τους απείθαρχους εφήβους με βέργες.

• *Οι εξειδικευμένοι δάσκαλοι*

Η εκκλησία του δήμου εξέλεγε επίσης με ανάταση των χεριών δύο *παιδοτρίβες*, που αναλάμβαναν τη διδασκαλία της γυμναστικής, και τέσσερις εξειδικευμένους δασκάλους για την οπλομαχία, την τοξοβολία, το ακόντιο και τις ρίψεις με καταπέλτη. Η ύπαρξη ειδικού δασκάλου για τον καταπέλτη δείχνει τον εκσυγχρονισμό της στρατιωτικής αυτής εκπαίδευσης. Οι ειδικότητές τους αποκαλύπτουν τον αναμφίβολα στρατιωτικό χαρακτήρα του θεσμού της εφηβείας. Ο Αριστοτέλης δεν αναφέρει αν λάμβαναν αποζημίωση. Είχαν επίσης οπωσδήποτε βοηθούς.

• *Τα άλλα πλαίσια στα οποία εντασσόταν η εφηβεία*

Οι έφηβοι ήταν επίσης υπό την εξουσία των στρατηγών, δηλαδή των δέκα περιβεβλημένων με κύρος στρατιωτικών αρχόντων της πόλης. Οι ταξίαρχοι, ένας ανά φυλή, που είχαν υπό τις διαταγές τους τα δέκα συντάγματα του στρατού ξηράς, διαδραμάτιζαν επίσης κάποιο ρόλο στη ζωή των εφήβων της φυλής τους, που οι μαρτυρίες δεν τον διευκρινίζουν επαρκώς. Οι επιγραφές αναφέρουν, τέλος, και λοχαγούς. Πρόκειται για εφήβους που είχαν μάλλον εξουσία πάνω στους υπόλοιπους, αλλά τα καθήκοντά τους δεν μας είναι γνωστά με ακρίβεια.

Οι συνδεόμενες με την εφηβεία διαβατήριες τελετές

Οι εορτές των Απατουρίων

• *Ο αιτιολογικός μύθος*

Ο μύθος που εξηγεί τη θέσπιση της εορτής των Απατουρίων είναι γνωστός ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ. Πρόκειται για τη διήγηση μιας μονομαχίας που εκτυλίσσεται στα σύνορα Αττικής και Βοιωτίας. Αντιμέτωποι είναι ο βασιλιάς της Βοιωτίας Ξάνθος (ή Ξάνθιος), «ο Ξανθός», και ο Αθηναίος πρωταθλητής Μέλανθος (ή Μελάνθιος), «ο Μαύρος», που αντικαθιστά τον γέροντα βασιλιά Θυμοίτη. Ο Μέλανθος νικάει με πονηριά. Ο Πιέρ Βιντάλ-Νακέ δείχνει ότι στο μύθο αναπτύσσονται τρία θέματα: ένας αγώνας στις παρυφές, μια πονηριά αντί για μια τίμια σύγκρουση, το μαύρο χρώμα.

• *Η ερμηνεία του μύθου*

Ο μύθος δείχνει ότι ο έφηβος είναι προσωρινά περιθωριακός στην πόλη και αναλαμβάνει τον στρατιωτικό ρόλο του *περιπόλου*.

Ο Πλάτων, στους *Νόμους*, εμπνέεται από την κατάσταση αυτή, όταν βάζει τους έφηβους, τους οποίους αποκαλεί *ἀγρονόμους*, να περιπολούν κατά τη μία κι ύστερα κατά την άλλη κατεύθυνση στα σύνορα της πόλης. Ο μύθος αντιπαραθέτει επίσης τον έντιμο και σύμφωνο με τους κανόνες αγώνα των οπλιτών με την πονηριά (*ἀπάτη*) του εφήβου, που μάχεται όπως ο κυνηγός. Το μαύρο χρώμα εμφανίζεται στις μαύρες χλαμύδες, τις οποίες φορούσαν οι νεαροί Αθηναίοι κατά τις τελετές και τους αγώνες, και θυμίζει τον Θησέα, ο οποίος ξέχασε να κατεβάσει τα μαύρα πανιά του πλοίου του γυρνώντας από την Κρήτη, με αποτέλεσμα να αυτοκτονήσει ο πατέρας του Αιγέας πέφτοντας στη θάλασσα που φέρει έκτοτε το όνομά του. Τα μαύρα πανιά ήταν το συμφωνημένο σημάδι σε περίπτωση αποτυχίας της εκστρατείας ενάντια στον Μινώταυρο. Τοποθετεί τον έφηβο «στην πλευρά των νεκρών», με ένδυμα τελετουργικής απομόνωσης.

Οι αγρονόμοι-έφηβοι της πλατωνικής πολιτείας των Νόμων

Ολόκληρη η επικράτειά μας έχει χωριστεί σε δώδεκα όσο το δυνατόν ίσα τμήματα. Κάθε φυλή, που της δίδεται με κλήρο ένα τμήμα, ας δίνει κάθε χρόνο πέντε μέλη (ας τους πούμε, αγρονόμους και φρουράρχους), και σε τούτους ας ανήκει το έργο να διαλέγουν από τη φυλή τους ο καθένας δώδεκα παλικάρια που ανήκουν εδώ και πέντε χρόνια στους *νέους*, όχι μικρότερους από είκοσι πέντε και όχι μεγαλύτερους από τριάντα χρονών. Στον καθένα τους ας δίδεται με κλήρο για ένα μήνα τμήμα της επικράτειας, ένα σε κάθε ομάδα, έτσι ώστε να αποκτήσουν όλοι εμπειρία και γνώση ολόκληρης της επικράτειας. Η αρχή και η φρούρηση θα διαρκούν δύο χρόνια για τους φρουρούς και τους άρχοντες. Όπως τύχει να κληρωθούν την πρώτη φορά τα τμήματα, δηλαδή οι τόποι της επικράτειας, ας αλλάζουν πάντα κι ας περνούν κάθε μήνα στον αμέσως επόμενο τόπο, κυκλικά, οδηγούμενοι από τους φρουράρχους προς τα δεξιά, και προς τα δεξιά ας εννοείται προς την ανατολή. (...) Τη δεύτερη χρονιά οι τότε επικεφαλής ας τους οδηγούν, αλλάζοντάς τους θέση, προς τον αριστερό κάθε φορά τόπο, μέχρι να περάσει και ο δεύτερος χρόνος.

Πλάτων, *Νόμοι* 760b-e,
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1975

• *Μια «πρώτη, αρχαϊκή εφηβεία» στα 16 χρόνια*

Πραγματοποιείται με μια διαβατήρια τελετή, γνωστή σε άλλες περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου, ιδιαίτερα στους Δελφούς – την προσφορά της κόμης σε μια θεότητα εκ μέρους του εφήβου. Οι Σπαρτιάτες έφηβοι έπρεπε κι αυτοί να έχουν σύρριζα κομμένα τα μαλλιά τους κατά την *ἀγωγήν*, εφόσον η μακριά κόμη αποτελούσε σημάδι της εισόδου τους στον ενήλικα βίο, όταν γίνονταν *νέοι*. Αυτή η προσφορά των μαλλιών ονομαζόταν *κουρά*, κούρεμα. Γινόταν κατά την τρίτη μέρα της εορτής των Απατουρίων, της εορτής των φρατριών για τον ιωνικό κόσμο. Στα Απατούρια τιμώνταν τα μέλη της φρατρίας, δηλαδή οι *φράτορες*, οι αδελφοί που κατάγονταν από τον ίδιο πατέρα. Σύμφωνα με τον Ησύχιο, έναν Αλεξανδρινό λεξικογράφο του 5ου αιώνα μ.Χ., η θεότητα που δεχόταν την προσφορά της κόμης ήταν η Άρτεμη. Οι εορτές διαρκούσαν τρεις μέρες κατά το μήνα *Πυανεψιῶνα* (Οκτώβριο). Η *κουρὰ* γινόταν την τρίτη και τελευταία μέρα των Απατουρίων, που γι' αυτό ονομαζόταν *Κουρεῶτις*. Ο έφηβος τελούσε παράλληλα θυσία, το *κουρεῖον*, λέξη που πρέπει να συνδυαστεί μάλλον με την *κουρὰν* παρά με τον *κοῦρον*, τον νεαρό.

• *Η σημασία της διαβατήριας τελετής της κουρᾶς*

Η *κουρὰ* συνιστούσε τελετή αποχαιρετισμού της παιδικής ηλικίας και εισόδου στην εφηβεία. Η Άρτεμη ήταν θεότητα των περιθω-

ρίων, προστάτιδα του άγριου κόσμου και ταυτόχρονα των πλασμάτων που δεν έχουν ακόμα εισέλθει στον πολιτισμένο κόσμο, δηλαδή των αγοριών και των κοριτσιών. Τα κορίτσια προσέφεραν κι αυτά τα μαλλιά τους πριν από το γάμο. Η τέλεση αυτής της γιορτής τον Οκτώβριο πρέπει να συνδεθεί με την επιστροφή των νεαρών μετά τις ανοιξιάτικες και καλοκαιρινές εκστρατείες αλλά και με την ανάμνηση της επιστροφής του Θησέα και των συντρόφων του μετά την αποστολή τους στην Κρήτη.

Η είσοδος του Θησέα στην εφηβική ηλικία

Καθώς υπήρχε ακόμη τότε η συνήθεια όσοι βγαίνουν από την παιδική ηλικία να πηγαίνουν στους Δελφούς και να κάνουν απαρχική προσφορά την κόμη τους στον θεό, ο Θησέας πήγε βέβαια στους Δελφούς (και λένε ότι ο τόπος που ονομάζεται και σήμερα Θησεία πήρε από αυτόν το όνομά του), αλλά κούρεψε σύρριζα μόνο το μπροστινό μέρος της κεφαλής, όπως λέει ο Όμηρος ότι έκαναν οι Άβαντες, και τούτος ο τύπος κουρέματος ονομάστηκε *Θησηΐς* από εκείνον.

Πλούταρχος, *Θησεύς* 5, 1, *ό.π.*

Οι εορτές των Ωσχοφορίων

• *Ο αιτιολογικός μύθος*

Τα Ωσχοφόρια ήταν μια άλλη γιορτή όπου παρουσιαζόταν δραματοποιημένη η είσοδος του εφήβου στον ενήλικα βίο. Το όνομά της προέρχεται από τους Ωσχοφόρους, που κουβαλούσαν κληματόβεργες φορτωμένες με τσαμπιά σταφύλι (*ὦσχοι*). Η γιορτή τελούνταν κι αυτή κατά το μήνα Πυανεψιώνα, σε ανάμνηση της επιστροφής του Θησέα στο λιμάνι του Φαλήρου μετά τη νίκη του επί του Μινώταυρου. Σύμφωνα με την παράδοση, είχε θεσπιστεί από τον ίδιο τον Θησέα. Ο Θησέας βίωνε μια αντιφατική κατάσταση, χαρούμενος που νίκησε, αλλά και βουτηγμένος στο πένθος για το θάνατο του πατέρα του. Η γιορτή συνδύαζε μια σειρά αντιθέσεων: χαρά/πένθος, αρρενωπότητα/θηλυκότητα. Οι τελετές πραγματοποιούνταν προς τιμή του Διονύσου και της Αθηνάς, και η γιορτή περιλάμβανε πομπή (*παραπομπή*) και αγώνα δρόμου (*ἀγών*).

Ο αιτιολογικός μύθος της θέσπισης των Ωσχοφορίων

Αφού κατέπλευσε ο Θησέας, ο ίδιος τέλεσε στο Φάληρο τις θυσίες που είχε υποσχεθεί στους θεούς φεύγοντας και ταυτόχρονα έστειλε κήρυκα στην πόλη να αναγγείλει τη σωτηρία του. Ο κήρυκας συνάντησε στο δρόμο πολλούς που οδύρονταν για το θάνατο του βασιλιά (Αιγέα), μα και άλλους χαρούμενους, όπως είναι φυσικό, για τη σωτηρία, που έσπευδαν να τον καλοδεχτούν και να τον στεφανώσουν. Τα στεφάνια, λοιπόν, τα δεχόταν και στεφάνωνε το κηρύκειό του. Επιστρέφοντας ξανά στη θάλασσα, καθώς ο Θησέας δεν είχε ολοκληρώσει ακόμα τις σπονδές, στάθηκε παράμερα, μη θέλοντας να ταράξει τη θυσία, αφού έγιναν όμως οι σπονδές, ανήγγειλε το θάνατο του Αιγέα. Τότε εκείνοι με κλάματα και φωνές έσπευσαν να ανεβούν προς την πόλη. Γι' αυτό και τώρα στα Ωσχοφόρια λένε ότι στεφανώνουν όχι τον κήρυκα αλλά το κηρύκειο και στις σπονδές οι παρόντες φωνάζουν «ελελεύ, ιού, ιού», από τα οποία το πρώτο το φωνάζουν συνήθως όταν κάνουν σπονδή και τραγουδούν τον παιάνα, ενώ το άλλο είναι επιφώνημα σαστίσματος και ταραχής.

Πλούταρχος, *Θησεύς* 22, 2, *ό.π.*

• *Η πομπή*

Η πομπή, που ξεκινούσε από την Αθήνα και κατέληγε στο ιερό της Αθηνάς Σκιράδος στο Φάληρο, αποτελούνταν από παιδιά

(*παῖδες*) που κουβαλούσαν τους *ὄσχους*. Επικεφαλής βάδιζαν δύο αγόρια μεταμφιεσμένα σε κορίτσια. Αυτό εξέφραζε για τον έφηβο ταυτόχρονα τη συνάντηση με το άλλο, την ετερότητα, και τον διφορούμενο χαρακτήρα της «περιθωριακής» του θέσης μέσα στην πόλη. Η λέξη *Σκιρὰς* (όπως και οι λέξεις *Σκίρος*, *Σκίρων*) δήλωνε στα αρχαία ελληνικά τις άγονες γαίες, που βρίσκονταν στα σύνορα της πόλης και που τις διέτρεχαν οι έφηβοι ως *περίπολοι*.

• *Ο αγώνας δρόμου*

Στον αγώνα συμμετείχαν είκοσι έφηβοι, γόνοι των καλύτερων οικογενειών. Αγωνίζονταν σε δέκα χωριστές δοκιμασίες, και κάθε αθηναϊκή φυλή εκπροσωπούνταν από δύο πρωταθλητές. Ο αγώνας δρόμου επέτρεπε να αξιολογηθεί η ποιότητα της αθλητικής προετοιμασίας τους στο γυμνάσιο. Οι νικητές λάμβαναν ως βραβείο το δικαίωμα να πιουν από ένα αγγείο αποκαλούμενο *πενταπλόα* ένα ποτό από πέντε συστατικά: κρασί, μέλι, τυρί, κριθαράλευρο και λάδι. Η κατανάλωση αυτού του ποτού μπορεί να ενταχθεί, σύμφωνα με την ανάλυση του Κλωντ Καλάμ στο βιβλίο του *Thésée et l'imaginaire athénien* [Ο Θησέας και το αθηναϊκό φαντασιακό], στο πλαίσιο μιας συμβολικής διαδικασίας περάσματος από τον άγριο στον πολιτισμένο βίο. Η μεταφορά τσαμπιών σταφυλιού δεμένων στην κληματόβεργά τους παρέπεμπε σε ένα πρώτο στάδιο, το στάδιο της φυσικής ωρίμανσης κάτω από τον ήλιο του καλοκαιριού. Το μείγμα που έπιναν οι έφηβοι «δήλωνε την πραγμάτωση μιας πρώτης κατεργασίας των ώριμων καρπών με έκθλιψη ή άλεσμα», ενώ τα μαγειρεμένα εδέσματα με κρέας ή δημητριακά που προσέφεραν οι μητέρες των παιδιών και των εφήβων αντιπροσώπευαν την πολιτισμένη ζωή, το πέρασμα στον κόσμο των ενηλίκων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η εκπαίδευση των θηλέων στην κλασική Αθήνα

Οι πηγές μας για το θέμα αυτό, όπως άλλωστε και όλες οι πηγές για την ιστορία των γυναικών της Αθήνας, προέρχονται από τον κόσμο των ανδρών. Αυτό ισχύει για τις λογοτεχνικές πηγές (η Σαπφώ δεν είχε το αντίστοιχό της στην πόλη της Αθηνάς), για τους αγγειογράφους ή τους αγγειοπλάστες, που δίνουν πλήθος πληροφορίες σχετικά με τη ζωή των γυναικών, για τις επιγραφές των Αθηνών ή της Βραυρώνας που αναφέρονται στις βραυρώνιες τελετουργίες. Οι Αθηναίες παίρνουν το λόγο (και την εξουσία) μονάχα στον φανταστικό κόσμο των κωμωδιών του Αριστοφάνη, στις *Ἐκκλησιάζουσες*, όπου παρουσιάζεται επί σκηνής μια αντιστροφή της πραγματικής κοινωνίας.

Ο αποκλεισμός των Αθηναίων γυναικών, που ήταν κόρες ή σύζυγοι πολιτών, από τον πολιτικό βίο και τον πόλεμο εξηγεί γιατί η εκπαίδευσή τους διέφερε από την εκπαίδευση των νεαρών Αθηναίων. Η διαφοροποίηση ως προς τους ρόλους και τις λειτουργίες των δύο φύλων, που στην Αθήνα ήταν μεγαλύτερη από ό,τι στη Σπάρτη, ενίσχυε την ιδιαιτερότητα της *παιδείας* που λάμβαναν οι κόρες των Αθηναίων. Ωστόσο, ορισμένες νεαρές Αθηναίες είχαν πρόσβαση σε μια βασική εκπαίδευση.

Όσο για τη συμμετοχή των κοριτσιών της Αθήνας στη θρησκευτική ζωή, την οποία έλεγχε η πόλη, σημαντική θέση κατείχαν οι διαβατήριες τελετές, με τις οποίες τα κορίτσια προετοι-

μάζονταν για να γίνουν σύζυγοι, μητέρες και φύλακες του *οἴκου*. Οι τελετές αποτελούσαν πράγματι καθ' όλα μέρος της «λαμπρής αθηναϊκής εκπαίδευσης» που προσέφερε η πόλη και που την επαινεί ο χορός των γυναικών στη *Λυσιστράτη* του Αριστοφάνη.

Η οικογενειακή και ιδιωτική εκπαίδευση

Η οικογενειακή εκπαίδευση μέσα στον *οἶκον*

• *Οι γυναίκες υπό κηδεμονία*

Τα κορίτσια και οι γυναίκες της Αθήνας παρέμεναν σε όλη τους τη ζωή υπό τον έλεγχο ενός *κυρίου*, κατά κανόνα του πατέρα τους κι έπειτα του συζύγου τους. Αποκλεισμένες από τον πολιτικό βίο και το στρατό, δεν μπορούσαν ούτε περιουσία να διαθέτουν ούτε να προσφεύγουν στη δικαιοσύνη. Ήδη από τη γέννησή τους, τα κορίτσια έπεφταν θύματα της ανισότητας των δύο φύλων. Απειλούνταν με έκθεση πολύ περισσότερο από ό,τι τα αγόρια. Η Αθηναία δεν επενέβαινε στην επιλογή του συζύγου της. Ο πατέρας της την «υπάνδρευε», μεταβιβάζοντας έτσι στον γαμπρό του την ιδιότητα του *κυρίου*. Αν δεν υπήρχε πατέρας, η εξουσία αυτή ανήκε στους άλλους άρρενες συγγενείς από την πλευρά του πατέρα, κατά πρώτον στον όμαιμο αδελφό ή στον παππού. Η σύναψη του γάμου προϋπέθετε μια πράξη επίδοσης (*ἔκδοσις*), που συνδεόταν με την καταβολή προίκας, και μια τυπική διαδικασία με την οποία «εμπιστεύονταν» το κορίτσι στον σύζυγό του (*ἐγγύη*). Σκοπός του γάμου ήταν η γέννηση νόμιμων παιδιών ώστε να εξασφαλίζεται η αναπαραγωγή του σώματος των πολιτών. Ελεύθερη γυναίκα στην Αθήνα ήταν μόνον η εταίρα, που ζούσε χάρη στη γενναιοδωρία του άνδρα τον οποίο συντρόφευε.

• *Η μητέρα ως κατ' οίκον εκπαιδεύτρια*

Στην Αθήνα το κορίτσι παρέμενε στον πατρικό *οἶκον* μέχρι το γάμο του, γύρω στα 14. Εκεί, η μητέρα της την εκπαίδευε, μέσα στο γυναικωνίτη, αν υπήρχε, στα μελλοντικά της έργα ως συζύγου, μητέρας και φύλακα της εστίας. Εκεί ζούσε μαζί με άλλες γυναίκες, τις συγγένισσες, τις γειτόνισσες και τις δούλες. Μαθήτευε στη συλλογική πειθαρχία μιας κοινής ζωής, στη γυναικεία κοινωνικότητα, και διδασκόταν μια γυναικεία τεχνογνωσία. Η εξειδικευμένη αυτή μαθητεία αφορούσε τη λειτουργία του *οἴκου* (καθάρισμα, πλύσιμο) και ορισμένες υλικές πτυχές της ζωής των ενοίκων του (μαγείρεμα, κατασκευή ενδυμάτων με το γνέσιμο και ενίοτε με την ύφανση). Οι κοπέλες εκπαιδεύονταν επομένως στη φιλοπονία, μια γυναικεία ιδιότητα με πρότυπο την Πηνελόπη, την οποία οι επιτύμβιες επιγραφές εξήραν κατά κύριο λόγο μαζί με τη μετριοπάθεια (*σωφροσύνη*). Διόλου απίθανο ο γυναικωνίτης να ήταν επίσης ο τόπος προφορικής μετάδοσης μιας παιδείας στη μυθολογία, απαραίτητης για τη συμμετοχή των γυναικών στη θρησκευτική ζωή, για παράδειγμα.

• *Ο σύζυγος ως κατ' οίκον εκπαιδευτής*

Στη συνέχεια, η νεαρή σύζυγος, ζώντας σε μια κοινωνία πατριαρχική, όφειλε να ακούει και να τηρεί τις συμβουλές ενός μεγαλύτερου σε ηλικία συζύγου: οι Αθηναίοι νυμφεύονταν συνήθως γύρω στα τριάντα. Οι εκπαιδευτικές αυτές αρχές παρουσιάζονται σε μια πραγματεία οικιακής οικονομίας που έγραψε ο Ξενοφών λίγο μετά το 362 π.Χ., τον *Οἰκονομικόν* (7, 4-32). Ένας Αθηναίος σύζυγος, ο Ισχόμαχος, εκθέτει στον Σωκράτη τις απαραίτητες συμβουλές που χρειάστηκε να δώσει στη γυναίκα του, τη Χρύσιλλα. Υπενθυμίζει τους κανόνες που διείπαν την εκπαίδευσή της: «Τι θα μπορούσε να γνωρίζει, Σωκράτη, όταν την πήρα εγώ, αυτή που, όταν ήρθε κοντά μου, εί-

χε δεν είχε κλείσει τα δεκαπέντε και όλο τον προηγούμενο καιρό ζούσε κάτω από αυστηρή επιτήρηση ώστε να βλέπει, να ακούει και να ρωτάει όσο το δυνατόν λιγότερα;». Έπειτα εκφράζει την προσωπική του αντίληψη για το ζευγάρι, που βασίζεται στη συμπληρωματικότητα των καθηκόντων. Ο άνδρας δρα εκτός του *οἴκου*, ως πολίτης, πολεμιστής, παραγωγός, ενώ η γυναίκα διαχειρίζεται τα του *οἴκου*. Στην έκθεσή του ο Ισχόμαχος προσδιορίζει στις παραμικρότερες λεπτομέρειες το έργο της συζύγου του. Σχολιάζοντας το συγκεκριμένο έργο του Ξενοφώντα (*Xenophon. Oeconomicus, A Social and Historical Commentary* [Ξενοφώντα *Οικονομικός*. Κοινωνικό και ιστορικό υπόμνημα], Oxford, Clarendon Press, 1994), η Σάρα Πόμροϋ (Sarah B. Pomeroy) σημειώνει ότι το ιδεώδες ενός συζύγου που λειτουργεί ως ιδιωτικός παιδαγωγός επαναφέρει μια βασική αρχή της αρχαϊκής αριστοκρατικής εκπαίδευσης των αρρένων, όπου η ερωτική διάσταση ήταν επίσης παρούσα με τη μορφή της ομοφυλοφιλίας. Ωστόσο, η θεωρητική τούτη πραγματεία ασφαλώς δεν αποδίδει με ακρίβεια την αθηναϊκή κοινωνική πραγματικότητα, αλλά μια (ανδρική) προσπάθεια να οριοθετηθούν αυστηρά οι τομείς του άνδρα και της γυναίκας.

Το ζευγάρι σύμφωνα με τον Ισχόμαχο

Γιατί θεωρώ, γυναίκα μου, ότι και οι θεοί, μετά από πολλή σκέψη βέβαια, συνέθεσαν το ζευγάρι που καλείται θηλυκό και αρσενικό ώστε να είναι για το ίδιο όσο το δυνατόν πιο ωφέλιμο στην κοινή τους ζωή. Πρώτα από όλα, το ζευγάρι ενώνεται και κάνει παιδιά για να μην εξαφανιστούν γένη ζωντανών πλασμάτων· έπειτα δίνεται έτσι η δυνατότητα, στους ανθρώπους τουλάχιστον, να αποκτούν εκείνους που θα τους γηροκομήσουν. Επιπλέον, οι άνθρωποι δεν διαβιώνουν, όπως τα ζώα, στο ύπαιθρο, οπότε τους χρειάζεται προφανώς στέγη. Αν είναι, λοιπόν, να έχουν κάτι οι άνθρωποι για να αποθηκεύσουν μέσα, χρειάζονται εκείνον που θα εκτελεί τις εργασίες της υπαίθρου, γιατί και το όργωμα και η σπορά και το φύτεμα και η βοσκή είναι όλες τους εργασίες της υπαίθρου και με αυτές αποκτούμε τα αναγκαία για τη ζωή. Από την άλλη μεριά, όταν πια αυτά αποθηκευτούν στο σπίτι, χρειάζονται κι εκείνον που θα τα συντηρεί και θα εκτελεί τα έργα που πρέπει να γίνονται στο σπίτι. Το σπίτι το χρειάζεται και η ανατροφή των νεογέννητων, αλλά απαιτείται και για την παρασκευή τροφίμων από τους καρπούς, μα και για την κατασκευή των ρούχων από το μαλλί. Επειδή και το σπίτι και το ύπαιθρο απαιτούν εξίσου εργασία και φροντίδα, ο θεός, μου φαίνεται, ευθύς εξ αρχής προσάρμοσε τη φύση της γυναίκας για τις δουλειές και φροντίδες του σπιτιού και του άνδρα για τις δουλειές στο ύπαιθρο.

Ξενοφών, *Οἰκονομικός* 7, 18-22,
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1949

Η βασική εκπαίδευση

• *Η διδασκαλία της μουσικής*

Οι νεαρές Αθηναίες διδάσκονταν, όπως και οι νέες της υπόλοιπης Ελλάδας, οργανική μουσική (αυλό, λύρα), χορικό άσμα και όρχηση. Ο Φρανσουά Λισσαράγκ (François Lissarague) υπολόγισε ότι σε εκατό αθηναϊκά αγγεία του 6ου και του 5ου αιώνα π.Χ. με παραστάσεις χορικών ασμάτων περισσότερα από ογδόντα απεικονίζουν χορούς γυναικών και κοριτσιών. Ένα αττικό αγγείο, που χρονολογείται μεταξύ 450 και 420 π.Χ., βρέθηκε στο Κερτς της Κριμαίας και φυλάσσεται στο Kunsthistorisches Museum της Βιέννης, απεικονίζει μάλιστα ένα κορίτσι να χορεύει τον πυρρίχιο, που ήταν κανονικά ο ένοπλος χορός των εφήβων.

• *Η διδασκαλία γραφής και ανάγνωσης*

Είναι αδιαμφισβήτητη. Στο *Album of Greek Education* [Λεύκω-

μα για την αρχαία ελληνική εκπαίδευση], ο Φρέντερικ Μπεκ παραθέτει έναν κατάλογο των παραστάσεων σε αττικά κεραμεικά αγγεία που απεικονίζουν μαθήτριες να μαθαίνουν ανάγνωση ή γραφή. Κρατούν στο χέρι πινακίδες για γράψιμο ή κυλίνδρους παπύρου. Οι σχετικές αρχαιολογικές μαρτυρίες είναι πολύ λιγότερες από ό,τι για τα αγόρια. Ο Πλάτων έκρινε ολότελα φυσικό να μαθαίνουν τα κορίτσια ανάγνωση και γραφή στην ιδανική του πολιτεία της Μαγνησίας (*Νόμοι* 804d). Είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε τους αθηναϊκούς κύκλους που παρείχαν αυτή την κατάρτιση στα κορίτσια τους. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν επρόκειτο για τις πιο εξέχουσες οικογένειες πολιτών: ο Ευριπίδης, στην *Ἰφιγένεια τὴν ἐν Ταύροις*, που διδάχθηκε, όπως γνωρίζουμε, το 414 π.Χ., βάζει την Ιφιγένεια να λέει, στους στίχους 583-585, ότι ένας αιχμάλωτος έγραψε αντί γι' αυτήν ένα γράμμα. Μπορούμε να κάνουμε επίσης τη σκέψη ότι και ορισμένες εταίρες λάμβαναν γραμματική και μουσική εκπαίδευση. Οι εταίρες ήταν πράγματι γυναίκες καλλιεργημένες, που γοήτευαν τους άνδρες με τα θέλγητρά τους αλλά και με τις πνευματικές τους αρετές. Οι περισσότερες ήταν ξένες, μέτοικοι, που πήγαν ενήλικες στην Αθήνα και μορφώθηκαν εκεί. Το παράδειγμα της Θεοδότης, ωστόσο, δείχνει ότι ανάμεσά τους υπήρχαν και Αθηναίες. Σχολές για νεαρές εταίρες υπήρχαν πράγματι, όπως η σχολή που ίδρυσε η Ασπασία, η σύντροφος του Περικλή.

Μια καλλιεργημένη μέτοικος: η Μιλήσια Ασπασία

Για την Ασπασία ορισμένοι λένε ότι ο Περικλής επιζητούσε την παρέα της για τη σοφία και την πολιτική της κρίση. Άλλωστε και ο Σωκράτης πήγαινε πότε πότε στο σπίτι της με τους φίλους του, ενώ όσοι σύχναζαν στον κύκλο της πήγαιναν εκεί τις γυναίκες τους για να την ακούσουν, μολονότι ασκούσε επάγγελμα που δεν ήταν ούτε κόσμιο ούτε αξιοσέβαστο, αφού

ανέτρεφε κοριτσάκια για να γίνουν εταίρες. (...) Στον *Μενέξενο*, πάλι, του Πλάτωνα, αν και η αρχή του είναι γραμμένη σε παιχνιδιάρικο ύφος, υπάρχει παρά ταύτα ένα ιστορικό στοιχείο, ότι αυτή η απλή γυναίκα είχε τη φήμη πως δίδασκε σε πολλούς Αθηναίους τη ρητορική.

Πλούταρχος, *Περικλῆς* 24, 5-7,
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1964

• *Οι τόποι της διδασκαλίας*

Λίγες πληροφορίες διαθέτουμε για το πού παρεχόταν η μουσική και γραμματική αυτή εκπαίδευση. Σύμφωνα με ορισμένους, δινόταν στον γυναικωνίτη, εντός του *οἴκου*, κατ' άλλους εκτός του *οἴκου*, οπότε τα κορίτσια πήγαιναν στο σχολείο. Μια λύση είναι να δεχτούμε ότι τα κορίτσια των «καλών οικογενειών» εκπαιδεύονταν μέσα στον *οἶκον* τους, ενώ τα άλλα, και ιδιαίτερα οι εταίρες, στο σχολείο. Ένα αττικό αγγείο του 5ου αιώνα π.Χ., που βρίσκεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης, δείχνει μια μαθήτρια να κρατάει στο δεξί της χέρι τις πινακίδες της δεμένες με ιμάντα και να την οδηγεί κρατώντας τη από το αριστερό μια γυναίκα, μάλλον η παιδαγωγός. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για μέλλουσα εταίρα (βλέπε την εικόνα και το σχολιασμό της, σ. 218).

• *Απουσία αθλητικής εκπαίδευσης;*

Σύμφωνα με μια σύγχρονη θεωρία, η σωματική άσκηση των γυναικών ανήκε για τους Αθηναίους στη σφαίρα του μύθου ή των ξένων ηθών. Το μυθικό υπόδειγμα νεαρής αθλήτριας είναι η Αταλάντη: όντας ταχύτατη δρομέας και μη θέλοντας να παντρευτεί, είχε αναγγείλει ότι θα υποχωρούσε μόνον αν ένας άνδρας κατάφερνε να τη νικήσει σε αγώνα δρόμου. Αυτό το κατάφερε τελικά ένας μνηστήρας που φέρει άλλοτε το όνομα

Ιππομένης και άλλοτε το όνομα Μελανίων (ή Μειλανίων). Από την άλλη πλευρά, γνωρίζουμε πόσο σκανδάλιζαν τους Αθηναίους οι αθλητικές ασκήσεις των γυναικών της Σπάρτης. Ο Ευριπίδης βάζει, στην *Ἀνδρομάχη* του (596-601), τον Πηλέα να απευθύνει στον Μενέλαο τα εξής: «Ακόμη κι αν το ήθελε,/μια κόρη Σπαρτιάτισσα δεν θα μπορούσε να 'ναι μετρημένη./Αυτές ακολουθούν τους νέους, αφήνουν έρημα τα σπίτια τους/ και, με τα μεριά γυμνά και τα πέπλα να ανεμίζουν, μοιράζονται μαζί τους στάδια και παλαίστρες – ήθη απαράδεκτα για μένα!/Κι έπειτα προς τι απορείτε/που δεν εκπαιδεύετε γυναίκες μετρημένες;». Οι σκηνές ωστόσο που απεικονίζονται σε αττικά αγγεία και σχετίζονται με τις βραυρώνιες τελετές οδηγούν στην υπόθεση ότι τα κορίτσια αγωνίζονταν στο δρόμο μέσα στον ιερό χώρο της Βραυρώνας (βλέπε παρακάτω).

Οι διαβατήριες τελετές υπό τον έλεγχο της πόλης

Το γενικό πλαίσιο

• *Τελετές υπό τον έλεγχο της πόλης*

Οι διαβατήριες τελετές εντάσσονταν σε αυτό που ο Πιέρ Μπρυλέ (Pierre Brulé) αποκαλεί «θρησκεία των κοριτσιών της Αθήνας». Τα μικρά και τα μεγαλύτερα κορίτσια που τις τελούσαν έμπαιναν πράγματι για λίγο στην υπηρεσία δύο παρθένων θεαινών, της Αθηνάς και της Άρτεμης. Η Αθηνά εμπλεκόταν ως πολιάδα θεότητα των Αθηνών, κατά τις τελετές που πραγματοποιούνταν στην καρδιά της πόλης, στον ιερό χώρο της Ακρόπολης. Η Άρτεμη εμπλεκόταν ως θεά κουροτρόφος, που εξασφάλιζε την ανάπτυξη των κοριτσιών (και των αγοριών) από τη σύλληψή τους μέχρι την ήβη, την οποία κανονικά ακολουθεί λίγο μετά ο γάμος. Οι τελετές που γίνονταν στο όνομά της πραγματοποιούνταν σε ένα ιερό, στην περιφέρεια της επικράτειας

της πόλης, στη Βραυρώνα, 37 χιλιόμετρα μακριά από την Αθήνα, στην ανατολική Αττική. Οι σχετικές εορτές, τα Βραυρώνια, εντάσσονταν συνεπώς στο επίσημο αθηναϊκό εορτολόγιο, που από την εποχή του Αριστοτέλη περιλάμβανε έξι εορτές πεντετηρικές (τελούμενες δηλαδή κάθε τέσσερα χρόνια). Την τέλεσή τους την επέβλεπαν οι *Ἱέροπες*, δέκα αρμόδιοι για τις εορτές άρχοντες της πόλης.

• *Τελετές για λίγες μεγάλες οικογένειες*

Ένας πολύ περιορισμένος αριθμός κοριτσιών της προεφηβικής ή εφηβικής ηλικίας διήνυαν μια μυητική πορεία που αναπαριστούσε δραματοποιημένα και συμβολικά τη μελλοντική τους θέση ως έγγαμων γυναικών. Ανήκαν στις επιφανέστερες αριστοκρατικές οικογένειες της Αθήνας. Το δεδομένο αυτό αποκλείει τον όποιο παραλληλισμό με τις ανδρικές διαβατήριες τελετές (για παράδειγμα την *κουράν*, βλέπε Κεφάλαιο 6), που αφορούσαν όλα τα μέλη της συγκεκριμένης ηλικιακής κατηγορίας. Μπορούμε επίσης να υπογραμμίσουμε, ακολουθώντας τον Πιέρ Βιντάλ-Νακέ [*Le Chasseur Noir* (*Ο μαύρος κυνηγός*)], ότι το ποσοστό των κοριτσιών που συμμετείχαν στις διαβατήριες τελετές εξελίχθηκε αντιστρόφως ανάλογα με τις αντίστοιχες τελετές των αρρένων. Ενώ ο αριθμός των εφήβων όλο και μεγάλωνε, η μύηση των κοριτσιών «αφορά (πια) μια ομάδα ελάχιστων νεοφύτων που κατά συνέπεια αντιπροσωπεύουν την πόλη μόνο κατά μετωνυμία», λες και τα κορίτσια αυτά επέτρεπαν την δι' αντιπροσώπων ένταξη στην κοινωνία όλων των κοριτσιών της ηλικίας τους. Η ιδεατή πορεία που μπορούσε να ακολουθήσει μια Αθηναία κόρη μάς είναι κατά βάση γνωστή από ένα περίφημο χωρίο της αριστοφανικής *Λυσιστράτης* (411 π.Χ.).

Η μαρτυρία του Αριστοφάνη, όπως την εκφράζει ο χορός των γυναικών

Εμείς, ω όλοι εσείς που είστε από το άστυ, αρχινάμε λόγο/χρήσιμο για την πόλη./Κι είναι φυσικό, αφού αυτή με ανέθρεψε με πλούτη και μεγαλεία./Ήδη επτά χρονών, έγινα αρρηφόρος,/

έπειτα, στα δέκα, άλεθα τους σπόρους για την Αρχηγέτιδά μας (Αθηνά)/κι ύστερα, φορώντας τον κροκωτό, άρκτος ήμουν στα Βραυρώνια./Τέλος, όμορφη κοπέλα πια, έγινα κανηφόρος, φορώντας/αρμαθιά ξερών σύκων στο λαιμό.

Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* 638-647, *ό.π.*

• *Η ηλικία των μυούμενων κοριτσιών και η έναρξη της παιδείας*
Κατά τον Πιέρ Μπρυλέ, η μυητική διαδικασία άρχιζε όταν τα κορίτσια έφταναν στην ηλικία των 7 ετών. Ο Αριστοφάνης αναφέρει την ηλικία αυτή για τις αρρηφόρους, μπορεί όμως να ίσχυε και για τις «αρκουδίτσες» της Βραυρώνας. Η μόνη αρχαία μαρτυρία, ένα ερμήνευμα της *Σούδας*, που προτείνει την ηλικία των 5 με 10 ετών, δεν είναι υποχρεωτικό να ληφθεί υπόψη. Στην Αθήνα, η ηλικία των 7 ετών ήταν μάλλον η ηλικία της τελετής των αρραβώνων (*γαμηλία*), τελετή κατά την οποία ο πατέρας δεσμευόταν για το γάμο της κόρης του, ενώ η μνηστή προσέφερε τα μαλλιά της στην Άρτεμη. Αντιστοιχεί επίσης στην ηλικία κατά την οποία οι αρχαίοι Έλληνες άρχιζαν την *παιδεία* των κοριτσιών και των αγοριών τους.

Οι διαβατήριες τελετές για τα κορίτσια της προεφηβικής ηλικίας

• *Οι τελετές στην Ακρόπολη, στην καρδιά της πόλης*
Οι αρρηφόροι, τέσσερις τον αριθμό, ήταν κοριτσάκια ηλικίας από 7 έως 11 ετών. Δύο τις εξέλεγε η εκκλησία του δήμου και δύο τις όριζε ο *ἄρχων βασιλεύς*. Οι δύο πρώτες κουβαλούσαν, κατά τη νυχτερινή γιορτή των Αρρηφορίων που γινόταν στην Ακρόπολη, κάνιστρα, χωρίς να γνωρίζουν τι είχαν μέσα. Περιείχαν κατά πάσα πιθανότητα κουλουράκια σε σχήμα φιδιού και ομοιώματα φαλλών. Η τελετή πρέπει να συνδεθεί με την

ιστορία των Κεκροπίδων, των τριών θυγατέρων του πρώτου μυθικού βασιλιά της Αθήνας, του Κέκροπα: Η Αθηνά τούς είχε αναθέσει να φυλάνε ένα καλάθι, όπου ήταν κλεισμένος ο μικρός Εριχθόνιος, το γέννημα της Γης, απαγορεύοντάς τους να δουν τι περιείχε. Αυτές όμως δεν άντεξαν, κοίταξαν μέσα, είδαν το μωρό τυλιγμένο με φίδια και τιμωρήθηκαν με θάνατο. Οι δύο άλλες αρρηφόροι συμμετείχαν στην ύφανση του *πέπλου* που προσφερόταν κάθε χρόνο στην Αθηνά κατά τα Παναθήναια. Οι τελετές αυτές παρέπεμπαν αφενός στη σφαίρα του ερωτισμού, στην οποία επρόκειτο να ζει η παντρεμμένη γυναίκα, και αφετέρου στο γυναικείο έργο της ύφανσης.

Τα κορίτσια μπορούσαν μετά να γίνουν *ἀλετρίδες*, δηλαδή αλέστριες σπόρων. Οι πηγές δεν μας δίνουν τον ακριβή τους αριθμό. Με τους αλεσμένους σπόρους παρασκεύαζαν ένα ειδικό ψωμί για την Αθηνά. Πρόκειται και εδώ για την προβολή της γυναικείας εργασίας στη σφαίρα του ιερού.

• *Άρκτος στη Βραυρώνα, στις απομακρυσμένες περιοχές της χώρας*
Η μύηση των μικρών «άρκτων» γινόταν στο ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα. Το ιερό, όπου βρισκόταν ο τάφος της Ιφιγένειας, ήταν αφιερωμένο στον κόσμο των γυναικών: τα κοριτσάκια προσέφεραν εκεί τα εσώρουχα που φορούσαν κατά τα πρώτα τους έμμηνα, οι παντρεμμένες προσέφεραν ωραία φορέματα στην Άρτεμη, ενώ οι νεαρές μητέρες τα ασπρόρουχα που είχαν χρησιμοποιήσει κατά τον τοκετό. Οι ανασκαφές του ιερού έφεραν στο φως ένα σύνολο μνημείων. Σημαντικό αρχαιολογικό υλικό, ιδίως *κρατηρίσκοι*, αγγεία για λατρευτική χρήση, όπου απεικονίζονται κορίτσια να τελούν τις βραυρώνιες τελετές, συμπληρώνει τις γραπτές πηγές. Τα αγγεία βρέθηκαν στη Βραυρώνα, αλλά και στην Αθήνα, στο ιερό της Άρτεμης Βραυρωνίας. Οι επιγραφικές πηγές έχουν δημοσιευτεί εν μέρει μόνο.

Στις τελετές συμμετείχαν εκατό περίπου κορίτσια, που τις επέλεγαν οι αθηναϊκές φυλές. Τελούνταν τη νύχτα, κατά το μήνα Μουνυχιώνα (τέλος Απριλίου-αρχές Μαΐου). Όσο έμεναν στη Βραυρώνα, κατοικούσαν σε ειδικά δωμάτια, τους παρθενώνες. Οι τελετές άρχιζαν με θυσία αίγας στην Άρτεμη, τη θεά των αγριότοπων στις απομακρυσμένες περιοχές της επικράτειας και κουροτρόφο θεά. Η μυητική τελετουργία (*ἀρκτεία*) συνίστατο για τα κορίτσια στο «να κάνουν την αρκούδα» (*ἀρκτεύειν*). Δύο κρατηρίσκοι, τους οποίους δημοσίευσε το 1977 η Λιλλύ Καΐλ (Lilly Kahil) («L'Artémis de Brauron: rites et mystères», *Antike Kunst*, XX, 1977) και τους μελέτησαν η Χριστιάνα Σουρβίνου-Inwood και ο Πιέρ Μπρυλέ, είναι μάλλον βέβαιο ότι συνδέονται με το τελετουργικό (βλέπε σ. 143, σχ. 1 και 2). Ερωτήματα δημιουργεί ένα άλλο αγγείο, που επίσης δημοσίευσε η Λιλλύ Καΐλ (σχ. 3). Από τα τρία αγγεία βρέθηκαν μόνο θραύσματα, οπότε η ανάλυση και η ερμηνεία τους δεν είναι εύκολες. Μπορούν να χρονολογηθούν στο τρίτο τέταρτο του 5ου αιώνα περίπου ή στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ.

Οι κρατηρίσκοι 1 και 2 παρουσιάζουν κορίτσια σε διάφορες ηλικίες (ορισμένων τα στήθη είναι ελαφρά φουσκωμένα), ντυμένα ή γυμνά, με μακριά ή κοντά μαλλιά. Στο σχήμα 1, κατευθύνονται προς ένα βωμό, το βωμό του ιερού της Άρτεμης. Στο σχήμα 2, απομακρύνονται τρέχοντας από το κεντρικό τμήμα της σκηνής, όπου διακρίνεται ο φοίνικας, ιερό δέντρο της Άρτεμης, και μια αρσενική ή θηλυκή άρκτος. Τα κορίτσια τα παραστέκουν δύο γυναίκες, οι οποίες μάλλον τα προετοιμάζουν (σχ. 1, όψη Α). Στο σχήμα 2, σκυλιά που τρέχουν πίσω από μια ελαφίνα παραπέμπουν σε κυνήγι.

Στο τρίτο αγγείο, βλέπουμε δύο ενήλικες, έναν άνδρα και μία γυναίκα, με προσωπεία, αρκούδας ίσως. Κατά τη Λιλλύ Καΐλ, πρόκειται για την ιέρεια της Άρτεμης και τον βοηθό της. Η έλλειψη όμως οποιασδήποτε μαρτυρίας για ανδρική παρουσία στις γυναικείες μυήσεις οδηγεί τον Πιέρ Μπρυλέ να απο-

κλείσει το συγκεκριμένο αγγείο από το σώμα των σχετικών με τις βραυρώνειες τελετές πηγών. Πρόκειται ίσως για την απολλώνια τριάδα (Λητώ, Απόλλων και Άρτεμη) και το μύθο της Καλλιστώς, της «πανέμορφης», μιας θεότητας του ερωτισμού, η οποία μεταμορφώθηκε με τη θέληση της Άρτεμης σε άρκτο μαζί με τον Αρκά, τον γιο που είχε από τον Δία.

• *Η ερμηνεία των βραυρώνιων τελετών*

Ο αιτιολογικός μύθος είναι γνωστός. Μια άγρια αρκούδα της Αττικής, που σιγά σιγά εξημερώθηκε, πλήγωσε μια μέρα ένα κοριτσάκι, όταν αυτό, αψηφώντας τον κίνδυνο, θέλησε να παίξει μαζί της. Ο αδελφός της σκότωσε το αγρίμι, προκαλώντας την οργή της Άρτεμης, της οποίας η αρκούδα ήταν το ιερό ζώο. Η θεά έστειλε στη χώρα λοιμό και για να τον σταματήσει απαίτησε κάθε κορίτσι στην Αθήνα να μιμείται στο εξής την αρκούδα και να υπηρετεί πριν από το γάμο (*πρὸ τοῦ γάμου*) στο ιερό της φορώντας τον *κροκωτό*. Η προγαμιαία αυτή τελετή στηριζόταν στην ιδέα ότι το κορίτσι ξορκίζει έτσι την «αρκούδα» μέσα της και εγκαταλείπει την αγριότητα της παιδικής ηλικίας για να γίνει, με το γάμο, σύζυγος «τιθασευμένη» για τον σύζυγό της.

Η μύηση αυτή δεν έχει ακόμα αποκαλύψει όλα τα μυστικά της. Εκκρεμές παραμένει το πρόβλημα της ερμηνείας του *κροκωτοῦ*. Ο *κροκωτός* ήταν ένδυμα στο χρώμα κρόκου, δηλαδή πορτοκαλοκίτρινο, που το φορούσαν όσο υπηρετούσαν τη θεά. Παρατηρώντας ότι στους κρατηρίσκους τα κορίτσια παριστάνονται κάποιες φορές γυμνά, η Χριστιάνα Σουρβίνου-Inwood, ακολουθούμενη από τον Πιέρ Μπρυλέ, θεωρεί ότι στο τέλος της βραυρώνιας μύησης τα κορίτσια έβγαζαν τον *κροκωτό* τους, εγκαταλείποντας έτσι τη ζωή της αρκούδας για να εισέλθουν στην εφηβεία και λίγο μετά στο γάμο. Για το λόγο αυτό σωστό θα ήταν, κατά τη γνώμη της, να διορθωθεί η μετάφραση

του αριστοφανικού χωρίου και, αντί για «φορώντας τον κροκωτό», να γραφεί «έχοντας βγάλει πια τον κροκωτό».

Πρόβλημα δημιουργεί και το τρέξιμο των «άρκτων», που μπορούμε να το δούμε απλώς ως φυγή. Εύλογα όμως θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε μήπως εδώ πρόκειται για αναπαράσταση *ἀγῶνος*. Τα κορίτσια των Αθηνών επιδίδονταν, άρα, σε αθλητικές αναμετρήσεις, που κατά πάσα πιθανότητα πραγματοποιούνταν μετά το πέρας της μύησης, αφού τα κορίτσια είχαν βγάλει πια τον *κροκωτό*. Οι αγώνες, ωστόσο, θα ήταν πολύ διαφορετικοί από ό,τι στη Σπάρτη, αφού στην Αθήνα διεξάγονταν σε πλαίσιο αυστηρά γυναικείο.

Οι τελετές για τις νεαρές έφηβες

• *Οι πλυντρίδες*

Οι Αθηναίες *κόραι* τελούσαν ίσως μια τελετή που δεν αναφέρει ο Αριστοφάνης: την τελετή των πλυντρίδων (ή λουτρίδων) κατά την εορτή των Πλυντηρίων, τέλη Μαΐου – αρχές Ιουνίου. Ήταν κατά πάσα πιθανότητα δύο τον αριθμό. Και αυτή η τελετή πρόβαλλε στη σφαίρα του ιερού μια γυναικεία δραστηριότητα, τη γενική καθαριότητα στις αρχές του καλοκαιριού.

• *Οι κανηφόροι*

Οι κανηφόροι έφεραν κατά τις πομπές και τις θυσίες τα κάνιστρα που περιείχαν τους ιερούς σπόρους κριθαριού που σκόρπιζαν οι θύτες στο κεφάλι του προς θυσία ζώου πριν από τη σφαγή του, και τη θυσιαστήρια μάχαιρα, συμμετέχοντας έτσι στις μεγάλες και λαμπρές θρησκευτικές δημόσιες τελετές. Οι κανηφόροι ήταν πάνω από εκατό στα Παναθήναια του 4ου αιώνα π.Χ. Κύρια αρετή τους ήταν η «ωραιότητα», που την αποκτούσαν όταν ήταν έτοιμες να δοθούν για γάμο. Οι κανηφόροι, με άφθονα ψιμύθια, φορώντας όμορφους χιτώνες και κοσμήματα, εκτίθενταν στα μάτια των ανδρών. Με αυτή την υπηρεσία προς τις, ανδρικές ή γυναικείες, θεότητες ολοκληρωνόταν η εκπαίδευσή τους πριν από το γάμο.

Τα αγγεία που δημοσίευσε η Λιλλύ Καΐλ

Σχ. 1 – Κρατηρίσκος 1

ΟΨΗ Α ΟΨΗ Β

Σχ. 2 – Κρατηρίσκος 2

ΟΨΗ Α ΟΨΗ Β

Σχ. 3 – Αγγείο

ΟΨΗ Α ΟΨΗ Β

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Η εκπαίδευση των παιδιών στον ελληνιστικό κόσμο

Όπως στην αρχαϊκή και την κλασική εποχή, έτσι και στον ελληνιστικό κόσμο η *παιδεία* παρέμεινε παράγοντας που συνένωνε τους Έλληνες και τους εξελληνισμένους λαούς. Στην αρχαιότητα ο Έλληνας προσδιορίζεται από τη γλώσσα (Έλληνας είναι ο ελληνόφωνος) και από την τήρηση του ελληνικού τρόπου ζωής (Έλληνας είναι όποιος προσχωρεί στον ελληνισμό). Η εκπαίδευση είναι, επομένως, τώρα περισσότερο από ποτέ, θεμελιώδες στοιχείο της ελληνικής ταυτότητας απέναντι στους βαρβάρους που κατοικούν στα ελληνιστικά κράτη, αλλά και απέναντι στους Ρωμαίους, που προωθούνται στην Ανατολή προκαλώντας την εξαφάνιση των ανεξάρτητων ελληνικών κρατών. Την ελληνική *παιδεία* όμως πρέπει να τη δούμε επίσης υπό το πρίσμα των φαινομένων πολιτισμικής πρόσκτησης (acculturation) και αμφίδρομων πολιτιστικών ανταλλαγών που χαρακτηρίζουν τον ελληνιστικό πολιτισμό.

Χάρη στις γραμματειακές και επιγραφικές πηγές, θα επεκτείνουμε τη μελέτη μας σε ολόκληρο τον ελληνιστικό κόσμο. Θα σταθούμε όμως ιδιαίτερα στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο, γιατί τα παπυρικά ευρήματα, τεκμήρια της καθημερινής ζωής, μας επιτρέπουν να συλλάβουμε απτά πώς λειτουργούσε το εκπαιδευτικό σύστημα στο τελευταίο ελληνιστικό βασίλειο που κατέκτησε η Ρώμη με τη ναυμαχία στο Άκτιο το 31 π.Χ.

Οι ελληνικές κοινωνίες διαφοροποιήθηκαν χάρη στα πολύ-

πλοκα πολιτικά πλαίσια στα οποία ζούσαν οι κοινότητες μετά τη διάσπαση της αυτοκρατορίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου (336-323 π.Χ.): κόσμος των πόλεων, παλιών ή καινούργιων, μεγάλα βασίλεια, ή και η Ελλάδα ως *ἔθνος*. Οι ελληνικοί εκπαιδευτικοί θεσμοί πρέπει να μελετηθούν σε συνάρτηση προς τα διάφορα αυτά πλαίσια, που συνυπάρχουν. Στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο, για παράδειγμα, χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη ποικίλων μορφών δικαίου: βασιλικό δίκαιο, δίκαιο των τριών ελληνικών πόλεων, κοινό δίκαιο των Ελλήνων που ζούσαν εκτός του πλαισίου της *πόλεως* και τοπικό αιγυπτιακό δίκαιο.

Το ελληνικό σχολείο διαδόθηκε παντού όπου ρίζωσε ο ελληνισμός. Το ερώτημα για την εξέλιξή του όσον αφορά τους δασκάλους αλλά και τους τόπους διδασκαλίας τίθεται ήδη από την κλασική εποχή. Η προβληματική ωστόσο που εστιάζει στις συνέχειες και στις ρήξεις πρέπει να προσεγγιστεί με φρόνηση λόγω της ποικιλίας των προτύπων που παρείχαν οι πόλεις της κλασικής εποχής.

Οι άφθονες πηγές μάς επιτρέπουν να γνωρίσουμε το περιεχόμενο των σχολικών προγραμμάτων και τις παιδαγωγικές μεθόδους. Η Αίγυπτος παρέχει τα ουσιαστικότερα τεκμήρια χάρη στις πλούσιες παπυρικές πηγές.

Το θεσμικό πλαίσιο

Η εξέλιξη της θέσης του Έλληνα *παιδὸς*

• *Οι ηλικιακές κατηγορίες*

Οι Έλληνες της ελληνιστικής εποχής χώριζαν τη ζωή του ανθρώπου σε ηλικίες, ακολουθώντας τις διαιρέσεις που ίσχυαν ήδη επί Σόλωνα (6ος αιώνας π.Χ.) και περιγράφονται στην *Ιπποκρατική Συλλογή*. Η ανθρώπινη ζωή δομείται, κατ' αυτούς, με βάση επτα-

ετείς περιόδους, τις *ἑβδομάδες*. Ο Σόλων τη χωρίζει σε δέκα στάδια των επτά ετών, ενώ η πραγματεία *Περὶ ἑβδομάδων*, που ανήκει στην ιπποκρατική σχολή και χρονολογείται ίσως στον 5ο αιώνα π.Χ., σε επτά εποχές: νήπιο μέχρι 7 ετών, παιδί μέχρι τα 14, έφηβος μέχρι τα 21, νεαρός μέχρι τα 28, άνδρας μέχρι τα 48, ώριμος άνδρας μέχρι τα 56 και, τέλος, γέρος. Η παιδική ηλικία, που εντός των θεωρητικών αυτών κατασκευών εκτείνεται μέχρι τα 14 χρόνια, έλκει σαφέστατα το ενδιαφέρον των θεωρητικών, αλλά αποτελεί και το κέντρο του ενδιαφέροντος όσον αφορά τη λειτουργία των διάφορων ελληνικών κοινοτήτων. Η *παιδεία* άρχιζε στην ηλικία των επτά ετών, όπως στην κλασική Ελλάδα, ενώ κατά την πρώτη *ἑβδομάδα* της ζωής τους τα παιδιά μορφώνονταν στους κόλπους της οικογένειας.

• *Αυξημένο ενδιαφέρον για το παιδί*

Οι *Ἀφορισμοί* του Ιπποκράτη (ένα συμπίλημα που συντέθηκε μετά τον 4ο αιώνα π.Χ.) κατατάσσουν τις ασθένειες ανάλογα με τις ηλικίες. Η ιπποκρατική πραγματεία *Περὶ ὀδοντοφυΐης*, που χρονολογείται στις αρχές του 1ου αιώνα μ.Χ. περίπου, αποτελεί συλλογή τριάντα δύο αφορισμών για τα νήπια και τις ασθένειές τους. Ο Αριστοτέλης ενδιαφερόταν για τη φυσιολογία του παιδιού, ενώ στη *Ρητορική* του αναπτύσσει μια χαρακτηρολογία για κάθε ηλικία. Ένα ψήφισμα της Μαγνησίας του Σιπύλου (στη Μικρά Ασία), του 197-196 π.Χ., μαρτυρεί ότι αυτή η μέριμνα για τα παιδιά ανιχνεύεται και στη θεσμική πραγματικότητα των ελληνικών πόλεων: το ψήφισμα περιλαμβάνει ευχές «για τη σωτηρία της πόλης, της (υπαίθρου) *χώρας*, των πολιτών, των γυναικών και των νηπίων, όλων των κατοίκων της πόλης και της *χώρας*».

• *Το δικαίωμα στη ζωή στον ελληνιστικό κόσμο*

Η πρόσβαση των εκ καταγωγής ελεύθερων παιδιών στην εκ-

παίδευση εξαρτώνταν καταρχάς από τη στάση των γονιών τους κατά τη γέννησή τους. Τα εγκαταλειμμένα παιδιά τα περισυνέλεγαν και τα έκαναν δούλους: οι κύριοί τους μπορούσαν να τους εκπαιδεύσουν ώστε να τους αξιοποιήσουν καλύτερα. Την έκθεση των νεογέννητων τη συνιστούν ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης σε πολύ συγκεκριμένες περιπτώσεις. Ο Πλάτων (*Πολιτεία* 3, 410a και 5, 460b-c) προβλέπει τη σύσταση μιας επιτροπής αρχόντων για να εξετάζουν τα παιδιά κατά τη γέννησή τους. Η επιτροπή θα καταδίκαζε σε θάνατο τα παιδιά που έπασχαν από αναπηρία ή σωματική παραμόρφωση. Ο Αριστοτέλης (*Πολιτικά* 7, 1335b) συνιστά «να υπάρχει νόμος που να απαγορεύει την ανατροφή παιδιού με κάποια παραμόρφωση» και ορίζει επακριβώς τα των εκτρώσεων. Η έκθεση των παιδιών φαινόταν ολότελα φυσική στους Έλληνες καθ' όλη την αρχαιότητα. Ο Αριστοτέλης εκπλήσσεται που «οι Αιγύπτιοι ανατρέφουν όλα τα παιδιά που γεννούν». Όπως και κατά την κλασική εποχή, η εγκατάλειψη αφορά περισσότερο τα κορίτσια παρά τα αγόρια και συνδέεται με την οικονομική και δημογραφική κατάσταση. Ο βασιλιάς Φίλιππος Ε' της Μακεδονίας εφαρμόζει, μετά την ήττα στις Κυνός Κεφαλές το 197 π.Χ., πολιτική επί των γεννήσεων απαγορεύοντας την έκθεση. Έτσι η Μακεδονία μπορεί να προβάλλει για τρία ακόμα χρόνια αντίσταση στις ρωμαϊκές λεγεώνες. Η έκθεση εμφανίζεται στην ελληνιστική Αίγυπτο μόνο μετά τον 1ο αιώνα π.Χ., όταν η οικονομική κατάσταση των κατακτητών Ελλήνων έχει πια επιδεινωθεί σοβαρά.

Ένας Έλληνας της Αιγύπτου, ο Ιλαρίων, γράφει στην αδελφή-γυναίκα του, στις 17 Ιουνίου του έτους 1 π.Χ.

Μάθε ότι είμαι ακόμα στην Αλεξάνδρεια. Μην ανησυχήσεις, αν επιστρέψουν όλοι κι εγώ παραμείνω στην Αλεξάνδρεια. Σου ζητώ και σε παρακαλώ να φροντίζεις τον γιο μας και, μό-

λις πάρω το μισθό μου, θα σου τον στείλω. Αν γεννήσεις (πριν από την επιστροφή μου), σε περίπτωση που το παιδί είναι αγόρι, κράτα το, σε περίπτωση που είναι κορίτσι, να το εκθέσεις. Μου έγραψες τη φράση: «Μη με ξεχνάς». Πώς θα μπορούσα να σε ξεχάσω; Μην ανησυχείς, σε παρακαλώ.

Πάπυρος της Οξυρύγχου, τόμ. IV, αρ. 744,
στο Naphtali Lewis, *La Mémoire des sables*,
A. Colin, 1988, σ. 63

Η πρόσβαση του παιδιού στην εκπαίδευση

• *Το γενικό πλαίσιο*

Η πρόσβαση στην εκπαίδευση ήταν αποκλειστικό προνόμιο των παιδιών που οι γονείς ή οι κηδεμόνες τους είχαν τα οικονομικά μέσα να πληρώνουν τους δασκάλους. Εξαρτώταν, επομένως, από κοινωνικά κριτήρια. Το σπαρτιατικό πρότυπο, όπου το κράτος αναλαμβάνει τα παιδιά, δεν ίσχυε στις ελληνιστικές μοναρχίες. Είναι αλήθεια ότι ο διπλός του στόχος, μόρφωση πολιτών και στρατιωτών, δεν μπορούσε να ταιριάζει στο νέο ιστορικό πλαίσιο, όπου οι κάτοικοι των ελληνιστικών βασιλείων ήταν «υπήκοοι» του βασιλέως και οι μισθοφόροι διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο, αν και με τρόπο άνισο, στη σύνθεση των βασιλικών στρατών. Τα παιδιά που είχαν λάβει κάποια εκπαίδευση όφειλαν κανονικά να φροντίζουν τους ηλικιωμένους γονείς τους. Αυτή η υποχρέωση να διατρέφουν τους γονείς (*γηροβοσκία*), που μαρτυρείται στην Αίγυπτο των Λαγιδών για κορίτσια και αγόρια, εντασσόταν πιθανόν στο πλαίσιο βασιλικών νόμων (που δεν μας διασώθηκαν) ή στο πλαίσιο του κοινού δικαίου που ίσχυε για τους Έλληνες εποίκους, κατοίκους της *χώρας*, ένα δίκαιο το οποίο έφεραν στην Αίγυπτο από τις πόλεις καταγωγής τους.

Ένας αχάριστος γιος στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο

Στον βασιλιά Πτολεμαίο ο Πάππος, χαίρε. Με έχει προσβάλει ο Στρούθος [ο γιος μου]. Έβαλα να του διδάξουν τη [...] και τη γραμματική [...]. Όταν γέρασα και [έγινα ανίκανος] να τρέφω τον εαυτό μου [κατέφυγα στον] Διοσκουρίδη, τον [...] σου στην Αρσινόη (*Κροκοδειλόπολις*), [ο οποίος επέβαλε] στον γιο μου να μου δίνει κάθε μήνα μια αρτάβη σιτάρι [*30 με 40 λίτρα περίπου*] και 4 δραχμές, όρους που και ο ίδιος ο Στρούθος [αποδέχτηκε]. Ωστόσο [...] δεν μου έδωσε τίποτα από τα συμφωνημένα. Αντίθετα, [...] όταν με συναντάει, μου απευθύνει τις χυδαιότερες βρισιές. Μπαίνει με τη βία στο σπίτι μου και κάθε φορά μου παίρνει ό,τι έπιπλα βρεθούν μπροστά του, περιφρονώντας με που είμαι γέρος και υποφέρω από τα μάτια μου [...].

Πάπυρος που βρέθηκε στο Γοράν (Φαγιούμ), με χρονολογία 27 Φεβρουαρίου 221 π.Χ., στο Octave Guéraud, *Enteuxeis. Requêtes et plaintes adressées au roi d'Egypte au IIIe siècle avant J.-C.*, Κάιρο 1931, αρ. 25

• *Η εκπαίδευση των κοριτσιών*

Η απόφαση να δώσει ο γονιός κάποια μόρφωση στα παιδιά του αφορούσε εξίσου τα αγόρια και τα κορίτσια. Η νομική, κοινωνική και οικονομική θέση της γυναίκας εξελίχθηκε κατά την ελληνιστική περίοδο προς την κατεύθυνση μιας μεγαλύτερης ελευθερίας, ενώ η κλασική πόλη βασιζόταν στο ιδεώδες του πολίτη-στρατιώτη. Η ευρύτερη πρόσβαση των κοριτσιών στην εκπαίδευση και την καλλιέργεια είναι από τις εμφανέστερες εκφάνσεις αυτής της ελευθερίας. Οι λόγοι πολλοί: η ανάδειξη του πολιτικού πλαισίου του βασιλείου όπου οι βασίλισσες διαδραμάτιζαν σημαίνοντα πολιτικό ρόλο, συχνά αποφασιστικό (αρκεί να σκεφτούμε την Ολυμπιάδα, τη μητέρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, την Αρσινόη Β′ τη Φιλάδελφη ή την

Κλεοπάτρα Ζ'), αναγνώριση της αξίας του ανθρώπου με την ανάπτυξη του ατομισμού, προβολή της Ελληνίδας στις χώρες που κατέκτησε ο ελληνισμός και όπου οι Έλληνες αποτελούσαν μειονότητα (όπως στην Αίγυπτο). Ο μίμος με τον τίτλο *Διδάσκαλος* του Ηρώνδα, ποιητή που έζησε στην Κω και στην Αλεξάνδρεια, προσφέρει το παράδειγμα δύο γυναικών. Η μητέρα του μαθητή, ενός άτακτου παιδιού που όλο το σκάει από το σχολείο, καταφέρνει να τον βάλει να λέει το μάθημά του μαζί με τον σύζυγό της: πρέπει λοιπόν να είχε λάβει κάποια μόρφωση για να διαβάζει και να γράφει. Η γιαγιά του, αντίθετα, είναι τελείως «αγράμματη». Η εκπαίδευση που λάμβαναν τα κορίτσια μαρτυρείται επίσης στις «αρχαίες» ελληνικές πόλεις. Επιγραφές αποδεικνύουν ότι ήταν ομαδική στην Τέω και στην Πέργαμο.

• *Η εκπαίδευση των βασιλοπαίδων*

Την εκπαίδευση των βασιλοπαίδων την αναλάμβανε το κράτος των Λαγιδών. Το δικαίωμα των πριγκίπων στην εκπαίδευση ήταν αναμφίβολα μακεδονική κληρονομιά: είναι γνωστή η μέριμνα του Φιλίππου Β' της Μακεδονίας για την εκπαίδευση του Αλεξάνδρου. Ο ιδρυτής της δυναστείας των Λαγιδών, ο Πτολεμαίος Α' Σωτήρ, επιλέγει εξέχοντες παιδαγωγούς για τον μικρότερο γιο του, τον μελλοντικό Πτολεμαίο Β' Φιλάδελφο: τον Φιλήτα από την Κω, ποιητή με σημαντική επίδραση κατά τους πρώτους χρόνους της ελληνιστικής ποίησης, ιδιαίτερα στον Θεόκριτο· τον Στράτωνα τον Λαμψακηνό, περιπατητικό φιλόσοφο, μαθητή του Θεόφραστου, του διαδόχου του Αριστοτέλη, ο οποίος ανέλαβε σχολάρχης του Λυκείου· τον Ζηνόδοτο τον Εφέσιο, πρώτο διευθυντή της βιβλιοθήκης του Μουσείου της Αλεξάνδρειας, ο οποίος εξέδωσε πρώτος κριτικά τον Όμηρο. Η διαπαιδαγώγηση των βασιλοπαίδων περιλαμβανόταν στα καθήκοντα όλων των διαδόχων του Ζηνόδοτου. Η κεντρική θέση που κατείχαν στον πνευματικό κόσμο της Αλεξάνδρειας τους επέτρεπε μάλλον να καλούν και άλλους λογίους, ιδιαίτερα τους λογίους του Μουσείου, για να εκπαιδεύσουν τους πρίγκιπες και τις πριγκίπισσες. Αυτοί οι ειδικοί σε κάθε επιστήμη, που ο Στράβων τους αποκαλεί *φιλολόγους* και τους συντηρούσε το κράτος των Λαγιδών, είχαν πράγματι, μεταξύ άλλων, την υποχρέωση να φροντίζουν για την κατάρτισή τους.

Οι γλωσσομάθεια της Κλεοπάτρας Ζ', σύμφωνα με τον Πλούταρχο

Ευχαρίστηση προκαλούσε και ο ήχος ακόμα της φωνής της, όταν μιλούσε. Τη γλώσσα σαν όργανο πολύχορδο εύκολα τη γύριζε σε όποια διάλεκτο ήθελε και σε ελάχιστους βαρβάρους απηύθυνε το λόγο μέσω διερμηνέα, ενώ στους περισσότερους αποκρινόταν η ίδια, για παράδειγμα στους Αιθίοπες, στους Τρωγλοδύτες, στους Εβραίους, στους Άραβες, στους Σύριους, στους Μήδους, στους Πάρθους. Λέγεται ότι είχε μάθει και πολλές άλλες γλώσσες, ενώ οι προηγούμενοί της βασιλείς δεν είχαν μπει στον κόπο να μάθουν καν τα αιγυπτιακά, ορισμένοι μάλιστα είχαν ξεχάσει και τα μακεδονικά.

Πλούταρχος, *Αντώνιος* 27, 4-5,
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1977

• *Η εκπαίδευση των ορφανών του πολέμου*

Στην Αίγυπτο των Λαγιδών τα αγόρια στρατιωτικών που είχαν πέσει στη μάχη εκπαιδεύονταν κατά πάσα πιθανότητα με έξοδα του κράτους. Το κράτος έπρεπε να καταβάλει σε Έλληνες αποίκους τους οποίους ξεχώριζε για την εντιμότητά τους αποζημίωση για τα απαιτούμενα έξοδα. Οι Έλληνες που αναλάμβαναν την εκπαίδευση των ορφανών, όπως ο Ζήνων από την Καύνο της Καρίας, έβρισκαν σε αυτόν τον κοινωνικό ρόλο ένα λόγο να υπερηφανεύονται, όταν οι υπό την επιτροπεία τους

ορφανοί διακρίνονταν στις πνευματικές ή αθλητικές τους σπουδές, όπως μαρτυρούν πάπυροι του 3ου αιώνα π.Χ., που προέρχονται από τα περίφημα «αρχεία» αυτού του Κάρα που είχε μεταναστεύσει στην Αίγυπτο. Το ενδιαφέρον για τα ορφανά αποτελεί κληρονομιά των ελληνικών πόλεων της αρχαϊκής και κλασικής εποχής.

Η εκπαιδευτική νομοθεσία

• *Οι ελληνικές πόλεις*

Με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι όλες οι ελληνικές πόλεις της ελληνιστικής εποχής είχαν νόμους για την εκπαίδευση των παιδιών. Οι τρεις ελληνικές πόλεις της Αιγύπτου των Λαγιδών, η Αλεξάνδρεια, η Ναύκρατη και η Πτολεμαΐδα, δεν μας άφησαν, για παράδειγμα, καμιά μαρτυρία (παρά μόνο για το θέμα της εφηβείας). Η σιωπή αυτή, ωστόσο, δεν σημαίνει κατ' ανάγκη απουσία τέτοιας νομοθεσίας. Ως γνωστόν, ο Αριστοτέλης (*Πολιτικά* 4, 1300a 4-6) τη θεωρούσε υποχρεωτική. Υπάρχουν, επίσης, αρκετές μαρτυρίες για να πιστεύουμε ότι έτσι είχαν τα πράγματα. Κάθε πόλη πρέπει να θέσπισε, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, νόμους για τα σχολεία («σχολικούς» νόμους), για τους παιδονόμους, δηλαδή τους άρχοντες που επιφορτίζονταν με την εκπαίδευση των παιδιών («παιδονομικοί» νόμοι) και για τα γυμνάσια («γυμνασιαρχικοί» νόμοι).

Ας αναφέρουμε ως παραδείγματα τους σχολικούς νόμους δύο ελληνιστικών πόλεων της Μικράς Ασίας, της Μιλήτου και της Τέω, που διασώθηκαν χάρη σε δύο επιγραφές (*Syll.*[3] 577 και 578 αντίστοιχα). Οι δάσκαλοι εκλέγονταν κάθε χρόνο (όπως και οι άρχοντες) από την εκκλησία του δήμου και πληρώνονταν από την πόλη στο τέλος κάθε μήνα. Η χρηματοδότηση των σχολείων εξασφαλιζόταν από ιδρύματα που είχαν ιδρύ-

σει πλούσιοι πολίτες, ο Εύδημος στη Μίλητο και ο Πολύθρους στην Τέω. Αυτοί δώριζαν ένα κεφάλαιο που επενδυόταν και με τους τόκους πληρώνονταν οι μισθοί των δασκάλων. Καταρχήν, λοιπόν, τα ιδρύματα αυτά στηρίζονταν στο ευεργέτημα (ο ιδρυτής ήταν ευεργέτης). Στα σχολεία είχαν πρόσβαση μόνο τα παιδιά των ελευθέρων.

Το σχολικό ίδρυμα της Τέω (αποσπάσματα)

Ο κήρυκας θα ζητήσει από τους συγκεντρωμένους πολίτες να ψηφίσουν για παιδοτρίβες και γραμματικούς όσους θεωρούν τους καλύτερους για να αναλάβουν τα παιδιά και να μην αφήσουν τη μεροληψία να ταράξει την ορθότητα της απόφασής τους [...]. Ο μισθός κάθε παιδοτρίβη θα είναι 30 δραχμές και του κάθε γραμματικού 40 δραχμές. Θα επιτελούν όλα τα καθήκοντά τους όπως ορίζει ο νόμος περί παίδων. [...]

Syll.[3] 577, κατά τη μετάφραση του Jean-Marie Bertrand, *L'Hellénisme 323-31 av. J.-C., rois, cités et peuples*, A. Colin, 1992, σ. 209-211

• *Τα ελληνιστικά βασίλεια*

Οι ηγεμόνες των ελληνιστικών βασιλείων ενδεχομένως δεν θέσπισαν με νόμο την υποχρεωτική εκπαίδευση. Ο βασιλιάς όμως δεν αδιαφορούσε για την εκπαίδευση των παιδιών, έστω κι αν αυτή ανήκε ουσιαστικά στη σφαίρα του ιδιωτικού δικαίου. Η βασιλική νομοθεσία των Λαγιδών μας προσφέρει ένα διαφωτιστικό σχετικό παράδειγμα. Γνωρίζουμε ότι αφορούσε πολύ συγκεκριμένους τομείς. Οι μελέτες του Hans-Julius Wolff και του Joseph Mélèze Modrzejewski πάνω στη νομοθεσία της Αιγύπτου των Λαγιδών έδειξαν ότι η εμβέλεια των βασιλικών ψηφισμάτων (*διαγράμματα*) και διαταγμάτων (*προστάγματα*), αν και θεωρητικά απεριόριστη, στην πράξη ήταν πολύ περιορι-

σμένη. Η μοναρχία ενδιαφερόταν κατά βάση για τη διαχείριση της βασιλικής οικονομίας και την οργάνωση των οικονομικών, δηλαδή για τις προσόδους της. Υπ' αυτή την οπτική, ένα *πρόσταγμα* του Πτολεμαίου Β' Φιλάδελφου απαλλάσσει, γύρω στα 248 π.Χ., ορισμένους δασκάλους του σχολείου (τους γραμματικούς και τους παιδοτρίβες) από το φόρο επί του αλατιού, τον οποίο κατέβαλαν οι ενήλικοι κάτοικοι του βασιλείου, Έλληνες ή Αιγύπτιοι. Αυτό το προνόμιο, το οποίο απολάμβαναν επίσης οι ιερείς του Διονύσου και οι νικητές σε δημόσιους αγώνες, δείχνει την πρόθεση του βασιλιά να ευνοήσει τη διάδοση της ελληνικής παιδείας.

Οι βασιλείς παρενέβαιναν επίσης και ως ευεργέτες, χρηματοδοτώντας σχολικά ιδρύματα. Ο μετέπειτα βασιλιάς Άτταλος Β' της Περγάμου, που συμβασίλευσε με τον αδελφό του Ευμένη Β', ίδρυσε το 160-159 π.Χ. ίδρυμα για την εκπαίδευση των παιδιών στους Δελφούς, μετά από σχετικό αίτημα που του υπέβαλε η πόλη λόγω της άθλιας οικονομικής της κατάστασης. Την ίδια εποχή, ο Ευμένης Β' δημιούργησε ένα παρόμοιο ίδρυμα για τη Ρόδο. Είχε και αυτό ως στόχο να πληρώνει τους μισθούς των δασκάλων. Τα δύο τούτα γνωστά παραδείγματα αφορούν βοηθήματα προς πόλεις που δεν ανήκαν στο βασίλειο των ευεργετών και αποτελούσαν πράξεις προπαγάνδας.

Ο ιστορικός Πολύβιος επικρίνει το σχολικό ίδρυμα του Ευμένη Β' στη Ρόδο

Οι Ρόδιοι, ενώ κατά τα άλλα διαφυλάσσουν την αξιοπρέπεια της πόλης τους, υπέπεσαν υπ' αυτές τις περιστάσεις σε ένα μικρό ολίσθημα, όπως το βλέπω εγώ τουλάχιστον. Δέχτηκαν από τον Ευμένη δωρεά διακοσίων ογδόντα χιλιάδων (μεδίμνων σίτου), προκειμένου να επενδύσουν το προϊόν της πώλησης και να έχουν τους τόκους για να πληρώνουν τους εκπαιδευτές και τους δασκάλους των γιων τους. Στον ιδιωτικό βίο, όταν αντιμετωπίζει κανείς οικονομική στενότητα, θα μπορούσε ίσως να δεχτεί κάτι τέτοιο από φίλους ώστε να μην αφήσει, λόγω έλλειψης πόρων, τα παιδιά του απαίδευτα. Όταν όμως διαθέτει κανείς αρκετή περιουσία, θα έπρεπε να υπομείνει τα πάντα αντί να συγκεντρώσει με έρανο από τους φίλους το μισθό που δίνει στους δασκάλους. Όσο μάλιστα πιο περήφανη πρέπει να είναι μια πολιτεία από έναν απλό ιδιώτη τόσο περισσότερο πρέπει να τηρείται το πρέπον στις υποθέσεις της πολιτείας μάλλον παρά στις ιδιωτικές.

Πολύβιος, *Ἱστορίαι* 31, 31, 1, 1,
μτφρ. Denis Roussel, Gallimard, «La Pléiade», 1970

Το γενικό πλαίσιο της διδασκαλίας

Οι δάσκαλοι

• *Η διδασκαλία των γραμμάτων*

Η γραμματική κατάρτιση διαρθρωνόταν σε τρεις βαθμίδες (ή κύκλους) διδασκαλίας. Το σύστημα αυτό, που διαμορφώθηκε κατά την ελληνιστική εποχή, υιοθετήθηκε αργότερα από τους Ρωμαίους. Ο εξειδικευμένος δάσκαλος της πρώτης βαθμίδας είναι «αυτός που διδάσκει τα γράμματα», ο *γραμματιστής* ή *γραμματοδιδάσκαλος* ή πιο απλά *διδάσκαλος*. Η ποικιλία στην ορολογία, η οποία μπορούσε να ισχύει στην ίδια πόλη ή στο ίδιο βασίλειο, εξηγείται συνήθως με την απουσία συγκεντρωτικού και ελεγχόμενου από το κράτος εκπαιδευτικού συστήματος. Το έργο αυτών των επαγγελματιών μπορούσαν ενδεχομένως να το αναλαμβάνουν και οι γονείς, ο παιδαγωγός ή ένας ιδιώτης εκπαιδευτής. Ο ρόλος του παιδαγωγού εξελίχθηκε κατά την ελληνιστική εποχή. Δεν ήταν πια, όπως στην κλασική Ελλάδα, απλώς ο δούλος που

συνόδευε το παιδί στο σχολείο, αλλά εκπαιδευτής, ενδεχομένως ελεύθερος πολίτης, επενέβαινε στη μόρφωση του παιδιού ως προς το ήθος αλλά και παρέχοντάς του τις βασικές γνώσεις. Άγνωστες δεν ήταν και οι δασκάλες (*γραμματική*), που η ύπαρξή τους μαρτυρείται στην Αίγυπτο, αλλά αποτελούσε μάλλον εξαίρεση. Ο δάσκαλος της δεύτερης εκπαιδευτικής βαθμίδας ήταν ο *γραμματικός*, που μπορούσε και αυτός να ονομάζεται *διδάσκαλος*. Υπήρχαν επίσης ιδιωτικοί επόπτες σπουδών (*καθηγηταί*). Δάσκαλος της τρίτης βαθμίδας ήταν ο σοφιστής ή ρήτορας. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο ίδιος δάσκαλος δίδασκε σε δύο διαφορετικές βαθμίδες. Η ηλικία εισαγωγής των παιδιών στην κάθε βαθμίδα δεν ήταν η ίδια για όλους όπως στο σύγχρονο σχολείο, αλλά καθοριζόταν με βάση τις ικανότητες και την πρόοδο του κάθε παιδιού.

• *Η διδασκαλία της μουσικής*

Ο κιθαριστής αναλάμβανε να διδάξει τη μουσική. Η διδασκαλία της οργανικής μουσικής διαφοροποποιείται κατά την ελληνιστική περίοδο. Επιγραφές από την Τέω και τη Χίο, του 2ου αιώνα π.Χ., δείχνουν ότι είχαν εμφανιστεί πραγματικές «εξειδικευμένες σχολές» όπου διδασκόταν η τέχνη της κιθάρας με επαγγελματικές προοπτικές. Η διδασκαλία της λύρας, του παιδικού οργάνου, και του αυλού δεν αναφέρεται πια. Η σημασία αυτής της διδασκαλίας μπορούσε να ποικίλλει από πόλη σε πόλη: στο σχολικό ίδρυμα της Μιλήτου δεν αναφέρεται καν, ενώ στο ίδρυμα της Τέω ο κιθαριστής ήταν ο πιο ακριβοπληρωμένος δάσκαλος. Έπαιρνε 700 δραχμές, 100 ή 200 δραχμές περισσότερες από τους άλλους δασκάλους. Η εκμάθηση της κιθάρας μπορούσε επίσης να γίνεται κοντά σε κάποιον ιδιωτικό δάσκαλο, όπως μαρτυρούν επιστολές γραμμένες σε πάπυρο, στο Φαγιούμ, περί το 240 π.Χ., από κάποιον μαθητευόμενο ονόματι Ηρακλεώτη. Το χορικό άσμα συνεχίζει να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στις θρησκευτικές εορτές. Στη Στρατονίκεια της Καρίας τα παιδιά που επέλεγε ο ιερέας της Εκάτης για να ψάλλουν τον ύμνο προς τιμή της θεάς όφειλαν να μην απουσιάζουν από τις δοκιμές και να είναι παρόντα τη μέρα της γιορτής. Οι χοροί, που τις περισσότερες φορές απαρτίζονταν από επαγγελματίες (*τεχνῖται*), μπορούσαν επίσης να αποτελούνται από παιδιά και των δύο φύλων. Οι ελληνικοί πάπυροι της ελληνιστικής Αιγύπτου διέσωσαν μουσικές παρτιτούρες, δεν μπορούμε όμως να πούμε με βεβαιότητα αν χρησιμοποιούνταν για τη μουσική κατάρτιση των νεαρών Ελλήνων της Αιγύπτου, οι οποίοι ίσως μάθαιναν ακούγοντας τον δάσκαλο και μιμούμενοι το παράδειγμά του. Το ενδιαφέρον στοχαστών και διανοουμένων για τη μουσική διατηρείται κατά την ελληνιστική εποχή αλλά και αργότερα. Ο μαθηματικός Ευκλείδης από την Αλεξάνδρεια γράφει, στο γύρισμα από τον 4ο στον 3ο αιώνα π.Χ., την *Κατατομὴν τοῦ κανόνος*, όπου δείχνει ότι η μουσική είναι αδύνατον να χωριστεί από την πυθαγόρεια θεωρία των αριθμών.

Τα κορίτσια μπορούσαν να συμμετέχουν σε μουσικούς αγώνες, σπάνια ωστόσο μαρτυρείται κάτι τέτοιο. Το επάγγελμα της μουσικού αφορούσε κανονικά τις εταίρες. Μονάχα οι γυναίκες μουσικοί των ιερών, που αμείβονταν όσο και οι άνδρες συνάδελφοί τους, ήταν ευυπόληπτες.

• *Οι δάσκαλοι της γυμναστικής*

Τη διδασκαλία της γυμναστικής την ανέθεταν στον *παιδοτρίβη*. Αυτός ο εξειδικευμένος δάσκαλος αμειβόταν άλλοτε από τα σχολικά ιδρύματα (παράδειγμα οι τέσσερις παιδοτρίβες της Μιλήτου και οι δύο της Τέω) και άλλοτε βάσει συμβολαίου από τους γονείς ή κηδεμόνες. Ο *παιδοτρίβης* μπορούσε είτε να ασχολείται αποκλειστικά με τα παιδιά, όπως στη Βέροια, είτε να αναλαμβάνει και τους εφήβους, όπως για παράδειγμα στην

Αθήνα. Οι *παιδοτρίβες* είχαν ορισμένες υποχρεώσεις προς τα παιδιά, όταν τα προπονούσαν στα δημόσια γυμνάσια. Ο γυμνασιαρχικός νόμος της Βέροιας τους επιβάλλει να είναι παρόντες ακριβώς στην ώρα τους και να αποδεικνύουν την αποτελεσματικότητά τους. Όφειλαν να ασχολούνται με τα παιδιά δύο φορές την ημέρα, την ώρα που όριζε ο γυμνασίαρχος, ειδάλλως πλήρωναν πρόστιμο. Το πρόστιμο αντιστοιχούσε στο ένα εκατοστό του ετήσιου μισθού του *παιδοτρίβη* στην Τέω και στο ένα έκτο του μηνιαίου μισθού του στη Μίλητο. Η ρύθμιση αυτή εξηγείται από την ανάγκη να μη μένουν τα παιδιά μόνα τους, αλλά και από την ανάγκη να προστατεύονται από τις ερωτικές παρενοχλήσεις των μεγαλύτερων ανδρών που αθλούνταν στο γυμνάσιο. Η παιδαγωγική τους επάρκεια αξιολογούνταν κατά τη διάρκεια «επιδείξεων» που γίνονταν τρεις φορές το χρόνο και επιπλέον κατά τους αγώνες του αθλητικού και θρησκευτικού ημερολογίου.

• *Το κοινωνικό καθεστώς των δασκάλων*

Οι μελετητές δέχονται γενικά ότι η κοινωνική θέση των δασκάλων της πρώτης βαθμίδας ήταν μάλλον ταπεινή. Ο μισθός τους ήταν χαμηλός, εξού και η επιθυμία ορισμένων να στραφούν προς άλλο επάγγελμα: παράδειγμα ο ποιητής Καλλίμαχος, που καταγόταν από την Κυρήνη και άρχισε τη σταδιοδρομία του σε ένα σχολείο της Ελευσίνας, του προαστίου της Αλεξάνδρειας, προτού τον ξεχωρίσει ο βασιλιάς Πτολεμαίος Α΄ Σωτήρ και τον καλέσει στην αυλή των Λαγιδών. Η απαλλαγή από το φόρο επί του αλατιού, που ίσχυε για τους γραμματιστές και τους παιδοτρίβες και τους παραχωρήθηκε από τον Πτολεμαίο Β΄, αντιπροσώπευε, ωστόσο, μια αναντίρρητη αναβάθμιση της θέσης τους μέσα στην κοινωνία του κράτους των Λαγιδών. Το προνόμιο είναι ακόμη πιο εντυπωσιακό καθόσον επεκτεινόταν μάλλον σε όλα τα μέλη της οικογένειάς τους, γυναίκα, παιδιά και δούλους. Ειδάλλως δεν θα μπορούσε να εξηγηθεί πώς το χωριό Τρικωμία της περιοχής του Φαγιούμ διέθετε εκατόν δέκα ενήλικες καταγεγραμμένους ως δασκάλους στους φορολογικούς καταλόγους, τους οποίους είχε καταρτίσει η πτολεμαϊκή γραφειοκρατία. Αντίθετα, οι δάσκαλοι της δεύτερης και κυρίως της τρίτης βαθμίδας διέθεταν κοινωνικά μεγαλύτερο κύρος.

Οι τόποι

• *Οι τόποι διδασκαλίας του γραμματιστοῦ*

Συνήθως ο τόπος διδασκαλίας ήταν ένα ειδικό κτίριο ή αίθουσα, το *διδασκαλεῖον* ή *γραμματοδιδασκαλεῖον*. Ο δάσκαλος στεκόταν στην έδρα, ενώ οι μαθητές κάθονταν σε σκαμνάκια. Δεν είχαν θρανία για να γράφουν. Η τάξη μπορούσε να είναι διακοσμημένη με εικόνες των Μουσών ή θεατρικά ή διονυσιακά προσωπεία. Ορισμένα μαθήματα, ωστόσο, μπορούσαν να παραδίδονται στο ύπαιθρο, στη σκιά δέντρων ή κτιρίων. Αλεξανδρινά αγγεία, που απεικονίζουν μαθήτριες να πηγαίνουν στο σχολείο κρατώντας τα σχολικά τους είδη, δείχνουν ότι τα κορίτσια πήγαιναν στο σχολείο όπως τα αγόρια (βλέπε επίσης σ. 218 και 219, σχήμα α). Οι τάξεις όμως σίγουρα δεν ήταν μικτές. Τα πρωτοβάθμια σχολεία πρέπει να αφθονούσαν. Στην Αίγυπτο τα συναντάμε ακόμα και στα πιο μικρά χωριά όπου ζούσαν Έλληνες. Οι άλλοι εκπαιδευτές, οι γονείς, ο παιδαγωγός ή ο ιδιωτικός εκπαιδευτής δίδασκαν τον μαθητή κατ' οίκον.

• *Οι τόποι διδασκαλίας του γραμματικοῦ*

Ο τόπος όπου δίδασκε ο *γραμματικός* αποτελεί αντικείμενο διαφωνίας μεταξύ των ιστορικών. Ο Μάρτιν Νίλσον (Martin P. Nilsson), η μελέτη του οποίου *Die hellenistische Schule* [Το ελληνιστικό σχολείο], που δημοσιεύτηκε το 1955 και παραμένει σήμερα βιβλίο αναφοράς, θεωρεί ότι η διδασκαλία γινόταν

στα γυμνάσια. Της ίδιας γνώμης είναι και σύγχρονοι ιστορικοί, όπως ο Χορστ Μπλανκ (Horst Blank), που έτσι εξηγεί την ύπαρξη σημαντικών βιβλιοθηκών στα ελληνιστικά γυμνάσια. Ο Φιλίπ Γκωτιέ, αντίθετα, εκτιμά ότι «γυμνάσιο» και «σχολείο» δεν πρέπει να συγχέονται. Βέβαια, η παρουσία *γραμματικοῦ* σε γυμνάσια μαρτυρείται, όπως στην Πέργαμο και στην Πριήνη, σε ψηφίσματα του 2ου αιώνα π.Χ., αλλά δεν είναι συστηματική. Ο σημαντικός γυμνασιαρχικός νόμος της μακεδονικής Βέροιας (περί το 180 π.Χ.) δείχνει όντως ότι το γυμνάσιο ήταν τότε κατά βάση «για τους εφήβους και τους *νέους*, δηλαδή για νεαρούς από 18 έως 30 ετών, ότι [...] οι έφηβοι ηλικίας 12 έως 18 ετών περίπου έμπαιναν μόνο σε ειδικές περιστάσεις ή λόγω ιδιαίτερων καταστάσεων [...]. Όσο για τα πιο μικρά παιδιά, δεν τους επιτρεπόταν καθόλου η είσοδος». Η διδασκαλία του γραμματικού λοιπόν γινόταν αλλού.

• *Οι τόποι φυσικής αγωγής*

Τα παιδιά αθλούνταν συνήθως στις παλαίστρες, όπως και στην κλασική Ελλάδα. Οι παλαίστρες μπορούσαν να είναι δημόσιες ή ιδιωτικές. Η είσοδος των παιδιών στο γυμνάσιο επιτρεπόταν σε εξαιρετικές περιπτώσεις και καθορισμένες ημερομηνίες, κατά τη διάρκεια εορτών προς τιμή των θεών του γυμνασίου, του Ερμή και του Ηρακλή, προκειμένου να συμμετάσχουν σε αθλητικούς αγώνες, όπου παιδιά, έφηβοι και νέοι αγωνίζονταν σε ξεχωριστές ομάδες. Μπορούσαν όμως να πηγαίνουν τακτικά εκεί και για να προπονηθούν, όπως στη Βέροια και στις Ύδες, κοντά στα Μύλασα της Μικράς Ασίας. Η παρουσία τους στην περίπτωση αυτή μπορεί να εξηγηθεί από την έλλειψη παιδονόμου ειδικού για την εκπαίδευση των παιδιών (τον αντικαθιστά ο γυμνασίαρχος) και δημόσιας παλαίστρας αποκλειστικά για τα παιδιά.

Παιδαγωγική και προγράμματα

Η *διδασκαλία των γραμμάτων*

• *Τα σχολικά είδη*

Ο χαρακτηρισμός ενός παπύρου ως σχολικού γίνεται είτε με βάση τον τύπο άσκησης είτε με βάση τη γραφή, που είναι ακόμη αδέξια όταν ανήκει σε μαθητή. Οι Έλληνες μαθητές χρησιμοποιούσαν επίσης ως γραφική ύλη θραύσματα αγγείων (*ὄστρακα*), που ήταν ανέξοδα, ή ξύλινες πινακίδες, κερωμένες ή όχι. Έγραφαν με μελάνι και κάλαμο πάνω στο ξύλο της πινακίδας ή χάραζαν τα γράμματα πάνω στο κερί με τη βοήθεια στύλου (γραφίδας). Μια έρευνα που δημοσίευσε η Ραφφαέλλα Κριμπιόρε (Raffaella Cribiore) το 1996 επιτρέπει να προσδιοριστεί σε τι ποσοστό χρησιμοποιούνταν αντίστοιχα αυτά τα μέσα για τις ασκήσεις γραφής στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο (δεν λαμβάνονται υπόψη οι ασκήσεις μαθηματικών). Διαπιστώνεται ότι ο πάπυρος (21 ευρήματα) χρησιμοποιούνταν σχεδόν εξίσου συχνά με τα *ὄστρακα* (19 ευρήματα), ενώ πινακίδα δεν έχει βρεθεί καμιά μέχρι σήμερα. Οι πινακίδες, ωστόσο, θα πρέπει να χρησιμοποιούνταν, αλλά το χαμηλότερο κόστος του παπύρου που παραγόταν στην Αίγυπτο εξηγεί μάλλον την πλατιά διάδοσή του. Αντίθετα, τα αρχαιολογικά ευρήματα πινακίδων είναι πολλά για την Αίγυπτο των ρωμαϊκών και των βυζαντινών χρόνων. Πάπυρος και πινακίδες σχημάτιζαν καμιά φορά «τετράδια» (*κώδικες*). Τα σχολικά αυτά τεκμήρια είναι στην πλειονότητά τους γραμμένα από το χέρι του μαθητή, καμιά φορά όμως και του δάσκαλου. Παράδειγμα το «Βιβλίο του δασκάλου», που γράφτηκε στα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ. και προέρχεται πιθανώς από το Φαγιούμ· το δημοσίευσαν το 1938 οι παπυρολόγοι Οκτάβ Γκερώ (Octave Guéraud) και Πιέρ Ζουγκέ (Pierre Jouguet). Αυτός ο τύπος βιβλίου πρέπει να ήταν εγχειρίδιο που το μελετούσε το παιδί και το σχολίαζε ο δάσκα-

λος. Πρόκειται για πλήρες έργο εισαγωγής στην ελληνική γλώσσα, που αρχίζει με έναν κατάλογο μονοσύλλαβων λέξεων και τελειώνει με ολόκληρα κείμενα.

• *Μια συντηρητική παιδαγωγική*

Η παιδαγωγική της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας ήταν άκρως συντηρητική. Οι μέθοδοι παρέμειναν οι ίδιες: εκ μέρους του δασκάλου καμιά μέριμνα να κεντρίσει την προσοχή του παιδιού, πρωταρχικός ο ρόλος της μνήμης, εφόσον το παιδί όφειλε εντέλει να μαθαίνει τα πάντα απ' έξω, διαρκής παρουσία της σωματικής τιμωρίας για να του εμπνέει το φόβο του δασκάλου. Το περιεχόμενο των σχολικών προγραμμάτων, που καθοριζόταν από το δάσκαλο, ο οποίος βασιζόταν στην προγενέστερη παράδοση, εξελίχθηκε ελάχιστα. Η συστηματική όμως αντίθεση σε κάθε πρόοδο δεν ήταν απόλυτη, αφού οι Έλληνες δάσκαλοι της Αιγύπτου ενσωμάτωσαν στη διδασκαλία τους την ιστορία του Φιλίππου Β', του Μεγάλου Αλεξάνδρου, της ελληνιστικής εποχής και της αρχαίας Αιγύπτου, ενώ στη διδασκαλία της γεωγραφίας ενέταξαν τη γεωγραφία του κόσμου που κατέκτησε ο Αλέξανδρος στο όνομα του ελληνισμού.

• *Η παιδαγωγική πρόοδος*

Ο μαθητής με την απόκτηση των στοιχειωδών γνώσεων οδηγείται στη διδασκαλία της ρητορικής. Το παιδί μάθαινε να γράφει προτού μάθει να διαβάζει. Μετά τα είκοσι τέσσερα γράμματα του αλφαβήτου, έρχονταν οι συλλαβές, που τις μάθαινε κατ' αύξοντα βαθμό δυσκολίας. Η μελέτη καταλόγων με λέξεις συνιστούσε το τρίτο στάδιο απόκτησης των στοιχειωδών γνώσεων. Οι κατάλογοι αποτελούνταν είτε από λέξεις ισοσύλλαβες είτε ήταν θεματικοί ανάλογα με τον αριθμό των συλλαβών. Το «Βιβλίο του δασκάλου», που δημοσίευσαν ο Οκτάβ Γκερώ και ο Πιέρ Ζουγκέ, συνδυάζει τις δύο αρχές με καταλόγους μονοσύλλαβων, δισύλλαβων, τρισύλλαβων, τετρασύλλαβων και πεντασύλλαβων λέξεων, καθώς

κι έναν κατάλογο θεών και ποταμών. Η παρουσία των ονομάτων θεών υπογραμμίζει τη σημασία της θρησκείας και της μυθολογίας στη μόρφωση του παιδιού. Η ύπαρξη τέτοιων καταλόγων μαρτυρείται σαφώς στη Σουμερία και τη φαραωνική Αίγυπτο. Επέτρεπαν στο μαθητή να λάβει πλατιά γενική μόρφωση. Στη συνέχεια μελετούσε ολόκληρα κείμενα, αποσπάσματα από ποιητικά ή πεζά έργα. Τα ομηρικά έπη, κυρίως η *Ἰλιάδα*, ήταν σαφώς το πρώτο προς μελέτη έργο.

Χρησιμοποιούνταν τρεις μέθοδοι για την εκμάθηση της γραφής: αυτή που περιγράφει ο Πλάτων στον *Πρωταγόρα* (326d), όπου το παιδί έγραφε τα γράμματα ανάμεσα σε γραμμές παράλληλες που του είχε χαράξει ο δάσκαλος, αυτή όπου ακολουθούσε ως υπόδειγμα γράμματα χαραγμένα στο ξύλο της πινακίδας και τέλος εκείνη όπου το χέρι του το οδηγούσε το χέρι ενός μεγάλου.

Η ηθική διαπαιδαγώγηση των παιδιών του ελληνικού κόσμου στην Αίγυπτο, όπως την είδαν οι μελετητές του Παπύρου Guéraud Jouguet, που δημοσιεύτηκε το 1938

Η ηθική διαπαιδαγώγηση του παιδιού κατείχε σημαντική θέση στην αρχαία εκπαίδευση όπως και στη δική μας. Στον πάπυρό μας αυτό αποκαλύπτει την έγνοια αυτή μέσω της επιλογής δύο αποσπασμάτων του Ευριπίδη· στο ένα διακηρύσσονται οι κίνδυνοι της φιλοδοξίας (*φιλοτιμία*) και στο άλλο η αστάθεια της τύχης.

Το σύγχρονο αίσθημά μας σκανδαλίζεται ίσως βλέποντας μετά τα χωρία αυτά να ακολουθούν οι στίχοι του Ομήρου όπου η Καλυψώ διεκδικεί τα δικαιώματα των θεαινών στον έρωτα των ανδρών και θυμίζει τις άτυχες ερωτικές ιστορίες ορισμένων από αυτές. Υπάρχουν πολλές ενδείξεις ότι, στο θέμα αυτό, οι αρχαίοι δεν συμμερίζονταν τους ενδοιασμούς μας. Δεν κατέβαλαν ιδιαίτερη προσπάθεια να αποκρύψουν στα παιδιά ορισμένες πλευρές της πραγματικότητας, ενώ στα αποφθέγμα-

τά τους για τις γυναίκες δεν έδειχναν τη συγκράτηση που έχουμε εμείς συνήθως, τουλάχιστον όταν απευθυνόμαστε σε σχολικό κοινό [...]. Με το ενδιαφέρον για την ηθική διαπαιδαγώγηση μπορούμε να συνδέσουμε επίσης την επιθυμία να εντυπώσουν στο μυαλό του παιδιού το σεβασμό και την αφοσίωση στη μοναρχία. Την πρόθεση αυτή την αποκαλύπτει η επιλογή δύο επιγραμμάτων, από τα ποιήματα που γράφονταν για ειδικές περιστάσεις και εκμεταλλεύονταν κάθε πρόσχημα προκειμένου να υμνήσουν το μεγαλείο και τις αρετές των μοναρχών: ένα από τα γνωστότερα χαρακτηριστικά δείγματα του είδους είναι το ειδύλλιο 17 του Θεόκριτου.

Πηγή: Octave Guéraud, Pierre Jouguet, *Un livre d'écolier du IIIe siècle avant J.-C.*, Κάιρο 1938, σ. XX

Τα άλλα διδασκόμενα μαθήματα

• *Η θέση της άθλησης*

Ορισμένοι συγγραφείς σχημάτισαν τη γνώμη ότι η σωματική και αθλητική άσκηση είχε υποχωρήσει κατά την ελληνιστική εποχή υπέρ της διδασκαλίας των γραμμάτων. Πιο συγκεκριμένα, αυτή είναι η άποψη του Ανρί-Ιρενέ Μαρού, στην *Ιστορία της εκπαιδεύσεως κατά την αρχαιότητα*, ο οποίος εκτιμά επιπλέον ότι «από τεχνική άποψη η σχολική άθληση δεν αντέχει πλέον τη σύγκριση με τον επαγγελματικό αθλητισμό που, υποβάλλοντας ήδη από την παιδική ηλικία τους μέλλοντες πρωταθλητές σε ειδική προπόνηση, είναι σε θέση να επιτύχει πολύ ανώτερες ποιοτικά επιδόσεις». Την ανάλυση αυτή την αμφισβητούν ιστορικοί οι οποίοι ασχολήθηκαν τόσο με τις πόλεις της Ελλάδας, όπως ο Λουί Ρομπέρ (Louis Robert) ή ο Φιλίπ Γκωτιέ, όσο και με τον κόσμο των αποικιών, όπως η Αίγυπτος. Η άθληση συνέχισε να αποτελεί βασικό στοιχείο της ελληνικής παιδείας και του ελληνισμού.

• *Η θέση των μαθηματικών*

Η σχολική αριθμητική παρέμεινε στοιχειώδης. Τα παιδιά μάθαιναν πρώτα τους ακέραιους αριθμούς και τα τακτικά αριθμητικά. Το σύστημα, όπως παρουσιάζεται στο «Βιβλίο του δασκάλου», που εξέδωσαν ο Οκτάβ Γκερώ και ο Πιερ Ζουγκέ, επέτρεπε να αφομοιώνει ο μαθητής τις αρχές της αρίθμησης από το 1 μέχρι το 640.000. Οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν τα γράμματα του αλφαβήτου ως σύμβολα για τους αριθμούς. Στη συνέχεια τα παιδιά μελετούσαν τους πίνακες διαίρεσης και πολλαπλασιασμού. Αυτή η γνώση είχε μάλλον πρακτικό σκοπό. Το «Βιβλίο του δασκάλου» περιλαμβάνει επίσης πίνακα των υποπολλαπλάσιων της δραχμής.

Πίνακας πολλαπλασιασμού, ο σχολικός πάπυρος της Γενεύης, αρ. 121

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2	4	6	8	10	12	14	16	18	20
3	6	9	12	15	18	21	24	27	30
4	8	12	16	20	24	28	32	3	40
5	10	15	20	25	30	35	40	45	50
6	12	18	24	30	36	42	48	54	60
7	14	21	28	35	42	49	56	63	70
8	16	24	32	40	48	56	64	72	80
9	18	27	36	45	54	63	72	81	90
10	20	30	40	50	60	70	80	90	100

Πηγή: Paul Schubert κ.ά., *Les papyrus de Genève*, τρίτος τόμος, Γενεύη, Bibliothèque publique et universitaire, 1996, σ. 15-20 και σ. 31-32.

• *Το ωρολόγιο πρόγραμμα*

Πρέπει να ποίκιλλε, ανάλογα με την κοινωνική θέση των μαθητών, την πόλη, την περιοχή και την εποχή. Οι πηγές, ωστόσο, μας επιτρέπουν να καταρτίσουμε ένα ικανοποιητικό πίνακα. Ο Ανρί-Ιρενέ Μαρρού δέχεται ότι το μάθημα άρχιζε με την αυγή, το παιδί περνούσε το πρωινό του στην παλαίστρα, μετά το λουτρό επέστρεφε στο σπίτι για το γεύμα και ότι το απόγευμα πήγαινε στα μαθήματα του *γραμματιστοῦ* ή του *γραμματικοῦ*. Κατά την ελληνιστική περίοδο, η μέρα του άρχιζε ίσως με κάποιο άλλο μάθημα στο σπίτι του γραμματιστή. Ωστόσο, ο γυμνασιαρχικός νόμος της Βέροιας δεν συμφωνεί με το συγκεκριμένο σχήμα, αφού αναφέρει ότι το παιδί πήγαινε δύο φορές τη μέρα στο γυμνάσιο. Δεν υπήρχαν ούτε σχολικές διακοπές ούτε μέρα αργίας κάθε εβδομάδα. Η διδασκαλία σταματούσε μονάχα κατά τις εορτές, που ήταν πολλές: ένα σχολικό ημερολόγιο του 2ου αιώνα π.Χ. από την Κω αναφέρει δώδεκα μέρες αφιερωμένες σε γιορτές και αγώνες σε ένα μήνα.

• *Οι εξετάσεις και οι διαγωνισμοί*

Τα παιδιά συμμετείχαν σε αθλητικούς, μουσικούς και λογοτεχνικούς αγώνες, στους οποίους διακρίνονταν οι καλύτεροι. Υποβάλλονταν επίσης σε εξετάσεις γνώσεων. Λάμβαναν, όπως και οι δάσκαλοί τους, βραβεία. Τα βραβεία μπορούσαν να είναι «έμψυχα», όπως τα βραβεία που επέδωσε ο παιδονόμος Ζώσιμος στους δασκάλους της Πριήνης τον 1ο αιώνα π.Χ.: επρόκειτο για κάποιο ζώο (μοσχαράκι, γαϊδουράκι, γουρουνάκι, λαγός, κόκορας για κοκορομαχίες, περιστέρι, πέρδικα, ορτύκι, χήνα κ.ά.).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Εφηβεία και ανώτερη εκπαίδευση στον ελληνιστικό κόσμο

Η εφηβεία σηματοδοτούσε για τους νεαρούς Έλληνες το τέλος της παιδικής ηλικίας. Ήταν μετάβαση προς τις ανώτερες σπουδές, προσιτές μόνο σε όσους διέθεταν μεγαλύτερη οικονομική άνεση.

Τα χαρακτηριστικά της εφηβικής εκπαίδευσης, που γινόταν στο χώρο του γυμνασίου, μας είναι περισσότερο γνωστά εδώ και είκοσι περίπου χρόνια χάρη στη δημοσίευση νέων πηγών, κατά βάση επιγραφικών, τα οποία φωτίζουν την εσωτερική εξέλιξή της κατά τους τρεις αυτούς αιώνες. Ο θεσμός μετασχηματίστηκε, όπως φαίνεται στην περίπτωση της Αθήνας, ενώ άλλαξε και η ιεραρχική κατάταξη των μεγάλων κέντρων ανώτερης εκπαίδευσης και παιδείας.

Κατά την ελληνιστική περίοδο το γυμνάσιο γνωρίζει θεαματική διάδοση ως θεσμός αλλά και ως αρχιτεκτόνημα. Ήδη από την αρχαιότητα εμφανίζεται ως βασικό στοιχείο του ελληνικού τρόπου ζωής. Ο Παυσανίας, συγγραφέας, τον 2ο αιώνα μ.Χ., ενός «τουριστικού οδηγού» με τίτλο *Ελλάδος Περιήγησις*, στο βιβλίο 10, 4, 1, διστάζει να χαρακτηρίζει πόλη την κοινότητα του Πανοπέως στη Φωκίδα της κεντρικής Ελλάδας, γιατί δεν διέθετε «ούτε κτίρια για τους άρχοντες ούτε γυμνάσιο ούτε θέατρο ούτε αγορά ούτε κρήνη για το νερό...».

Θα επιμείνουμε στην πόλη της Αθήνας λόγω της πολιτισμικής της ακτινοβολίας κατά τον 3ο και 2ο αιώνα και λόγω των

άφθονων επιγραφών που αντισταθμίζουν τις μάλλον σπάνιες για την εποχή αυτή γραμματειακές πηγές. Οι επιγραφές είναι ιδιαίτερα πολυάριθμες για τον 2ο αιώνα π.Χ.: πρόκειται για ετήσιους καταλόγους των εφήβων και για ψηφίσματα που τιμούν τον κοσμητή, μα συχνά και άλλους άρχοντες των εφήβων.

Το εύρος του εξελληνισμένου κόσμου επιβάλλει να σταθούμε στο θεσμό της εφηβείας και στα κέντρα ανώτερης εκπαίδευσης πέρα από την Αθήνα. Εδώ το ενδιαφέρον μας θα στραφεί πιο συγκεκριμένα στη Μικρά Ασία, στη Μακεδονία, στην Κυρήνη και την πτολεμαϊκή Αίγυπτο.

Το γυμνάσιο

Το γυμνάσιο και ο ελληνισμός

• *Ο πολλαπλασιασμός των γυμνασίων*

Ο Ανρί-Ιρενέ Μαρρού τονίζει ότι το γυμνάσιο ήταν αναπόσπαστο στοιχείο του ελληνισμού: «Παντού όπου εγκαθίσταται ο ελληνισμός εμφανίζονται γυμνάσια, στάδια, αθλητικές εγκαταστάσεις. Τα συναντάμε παντού, από τη Μασσαλία μέχρι τη Βαβυλώνα και τα Σούσα, από τη νότια Αίγυπτο μέχρι την Κριμαία, και όχι μόνο στις μεγάλες πόλεις αλλά και στα πιο μικρά χωριά των εποίκων, για παράδειγμα στο Φαγιούμ». Σημαντικό είναι, ωστόσο, να υπογραμμίσουμε ότι το κτίριο του γυμνασίου, το οποίο μελέτησε ιδιαιτέρως ο Ζαν Ντελόρμ (Jean Delorme), δεν είναι παρόν σε όλες τις πόλεις όπου ζούσαν οι Έλληνες. Οι δραστηριότητες, ιδιαίτερα οι αθλητικές, μπορούσαν να γίνονται σε χώρους, «λιγότερο ή περισσότερο διαμορφωμένους», κατά την έκφραση του Φιλιπ Γκωτιέ. Την εποχή που υιοθετήθηκε ο γυμνασιαρχικός νόμος της Βέροιας, γύρω στο 180 π.Χ, οι πόλεις της Μακεδονίας δεν είχαν όλες τους γυμνάσιο. Τα ελληνικά γυμνάσια της Αιγύπτου

ήταν σε πολλές περιπτώσεις ταπεινά κτίρια, για παράδειγμα το γυμνάσιο του χωριού Σαμάρεια στο Φαγιούμ, γνωστό από έναν πάπυρο του 221-220 π.Χ., το οποίο θα πρέπει να δημιουργούσε έντονη αντίθεση με το λαμπρό γυμνάσιο της Αλεξάνδρειας.

• *Η εξουσία ελέγχει τα γυμνάσια*

Ο έλεγχος όλο και ενισχυόταν στις ελληνικές πόλεις κατά την ελληνιστική περίοδο, με τους υπεύθυνους για τα γυμνάσια άρχοντες της πολιτείας, τους γυμνασίαρχους. Ο θεσμός των ειδικών αυτών αρχόντων υιοθετήθηκε σε διαφορετική χρονική στιγμή στις διάφορες πόλεις, αλλά η τάση είναι αναμφισβήτητη. Σημειώνεται, λοιπόν, σαφής εξέλιξη από την εποχή του Αριστοτέλη, ο οποίος, στα *Πολιτικά* του, δεν θεωρεί τη γυμνασιαρχία απαραίτητο αξίωμα για τους θεσμούς της πόλης. Το βασίλειο των Λαγιδών φαίνεται ότι αποτελούσε σημαντική εξαίρεση. Στη *χώραν*, δηλαδή έξω από την Αλεξάνδρεια, το γυμνάσιο ήταν κατά κανόνα ιδιωτικό ίδρυμα. Αναπτύχθηκε στις περισσότερες περιπτώσεις έξω από το πλαίσιο της πολιτείας, στα χωριά και τις μητροπόλεις νομών, δηλαδή στις πρωτεύουσες των διοικητικών περιφερειών της χώρας. Μια πρωτοτυπία της πτολεμαϊκής Αιγύπτου μέσα στον ελληνικό και εξελληνισμένο κόσμο ήταν ο περιορισμένος όντως αριθμός των ελληνικών πόλεων, συνολικά τρεις τον αριθμό. Φαίνεται ωστόσο ότι οι Λαγίδες βασιλείς άρχισαν σιγά σιγά να παρεμβαίνουν στη ζωή των γυμνασίων της *χώρας* που δεν αποτελούσαν θεσμούς της πολιτείας.

Ο κοινωνικός και εκπαιδευτικός ρόλος του γυμνασίου

• *Η διάπλαση σωμάτων και ψυχών*

Όπως και κατά την κλασική εποχή, πρώτη και κύρια λειτουργία των γυμνασίων παραμένει η αθλητική άσκηση. Τα βασικά στοιχεία ενός γυμνασίου ήταν η παλαίστρα, χώρος άθλησης που περι-

βαλλόταν από δωμάτια για διάφορες χρήσεις, και ο χώρος για το δρόμο, που αποτελούνταν συνήθως από στεγασμένο διάδρομο (*ξυστός*) και μη στεγασμένο διάδρομο (*παραδρομίς*) (βλέπε, σ. 238-240, τις κατόψεις γυμνασίων). Οι ετήσιες εορτές του γυμνασίου που ήταν αφιερωμένες στον θεό Ερμή, τα *Ἑρμαῖα*, και που τις συναντούμε παντού, περιλάμβαναν αποκλειστικά αθλητικές δοκιμασίες (δρόμος σταδίου, δρόμος αντοχής, λαμπαδηδρομία, πάλη, παγκράτιο κ.ο.κ.) και στρατιωτικές δοκιμασίες (οπλομαχία, τοξοβολία και βολές με τον καταπέλτη, ρίψη ακοντίου). Ο γυμνασιαρχικός νόμος της Βέροιας δεν αναφέρει άλλες δραστηριότητες πέρα από αθλητικές και στρατιωτικές. Πρόκειται ωστόσο για ακραία περίπτωση, γιατί κατά την ελληνιστική εποχή το γυμνάσιο ανοίγεται στους πνευματικούς τομείς. Ορισμένες φορές στους χώρους του δίδασκε ο *γραμματικός*, ενώ οι ρήτορες και οι φιλόσοφοι έδιναν εκεί διαλέξεις ή εγκαθιστούσαν τη σχολή τους, όπως είχαν κάνει στην Αθήνα του 4ου αιώνα π.Χ. ο Πλάτων στην αρχή κι έπειτα ο Αριστοτέλης. Πνευματικοί ή μουσικοί αγώνες –τα *Μουσαῖα*, γιορτές αφιερωμένες στις Μούσες– μπορούσαν πια να διεξάγονται στα γυμνάσια. Η αρχιτεκτονική τους εξελίσσεται με την ανέγερση *ἀκροατηρίων*, αιθουσών για διαλέξεις και ακροάματα, ενώ στους χώρους τους εγκαθίστανται και βιβλιοθήκες. Ως έχουν σήμερα οι πηγές μας, βιβλιοθήκες μαρτυρούνται για την ελληνιστική εποχή στην Αθήνα, στον Πειραιά, στη Ρόδο, στην Κω, στο Ταυρομένιο (Ταορμίνα) της Σικελίας και ενδεχομένως, σύμφωνα με μια υπόθεση, στην Αίγυπτο.

• *Το λειτούργημα του γυμνασίαρχου*

Η γυμνασιαρχία ήταν ουσιαστικά *λειτουργία*, εφόσον συνεπαγόταν δαπάνες συχνά δυσβάσταχτες για την ανέγερση και συντήρηση των κτιριακών εγκαταστάσεων του γυμνασίου, για την παροχή ελαίου για τους αθλητές, ξυλείας για να ζεσταίνονται τα λουτρά, για τη μισθοδοσία των δασκάλων κ.ο.κ. Στην Πριήνη, κατά τον 1ο αιώνα π.Χ., ο γυμνασίαρχος Ζώσιμος παρέχει όργανα γυμναστικής και

πληρώνει το μισθό ενός γραμματοδιδασκάλου. Οι οικονομικές δυνατότητες εκείνου που αναλάμβανε το αξίωμα προείχαν πολλές φορές έναντι οποιασδήποτε άλλης ικανότητάς του, και μαρτυρούνται μάλιστα περιπτώσεις γυναικών ή παιδιών που ανέλαβαν το αξίωμα του γυμνασίαρχου. Ο γυμνασίαρχος ήταν γενικά υπεύθυνος για τους εφήβους. Έπρεπε να επαγρυπνεί ώστε να είναι υπάκουοι και να προσέρχονται τακτικά. Αναλάμβανε την οργάνωση των αθλητικών ή πνευματικών αγώνων του γυμνασίου, στους οποίους μπορούσαν να συμμετέχουν άνθρωποι κάθε ηλικιακής κατηγορίας που σύχναζαν εκεί.

Η διάδοση των ελληνικών γυμνασίων κατά την ελληνιστική εποχή

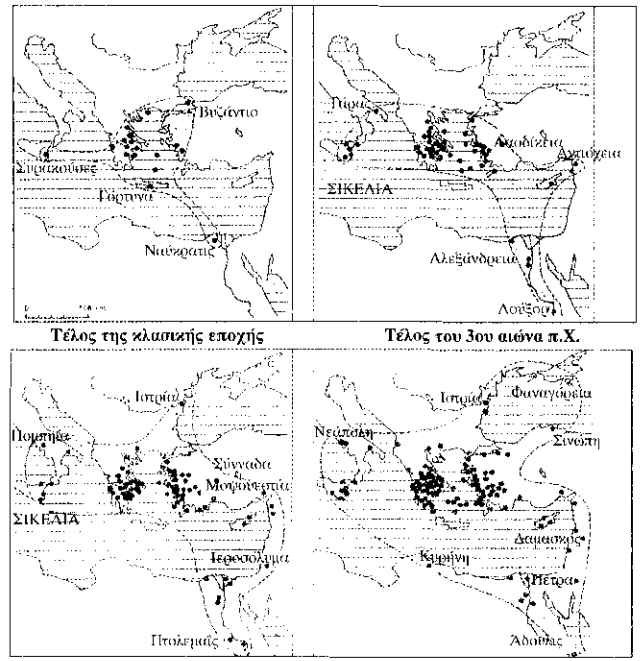

Τέλος της κλασικής εποχής — Τέλος του 3ου αιώνα π.Χ.

Τέλος του 2ου αιώνα π.Χ. — Τέλος του 1ου αιώνα π.Χ.

Πηγή: Pierre Lévêque, *L'Aventure grecque*, β' έκδοση, A. Colin, 1969, σ. 440-441 (χάρτες με βάση τα στοιχεία του Jean Delorme).

• *Οι χρήστες του γυμνασίου*

Το γυμνάσιο ήταν ανοιχτό σε διάφορες ηλικιακές κατηγορίες και σε χρήστες με διάφορα νομικά καθεστώτα. Ουσιαστικά ήταν ο χώρος των εφήβων και των νεαρών που συνέχιζαν να συχνάζουν εκεί μέχρι την ηλικία των 30 ετών (οι *νέοι*). Μπορούσε όμως να συναντήσει κανείς κατ' εξαίρεση παιδιά αλλά και ώριμους άντρες. Ορισμένες πόλεις διέθεταν γυμνάσια ειδικά για συγκεκριμένες ηλικίες (η Πέργαμος, η Μίλητος, η Αλικαρνασσός, στη Μικρά Ασία, διέθεταν γυμνάσιο ειδικά για τους *νέους*). Αλλού το γυμνάσιο φιλοξενούσε όλες τις ηλικίες (για παράδειγμα στη Βέροια). Δεν δεχόταν αποκλειστικά τους μέλλοντες πολίτες και τους πολίτες, αλλά και οι ξένοι γίνονταν δεκτοί στην παλαίστρα ή συμμετείχαν στις πνευματικές δραστηριότητες. Ο γυμνασιαρχικός νόμος της Βέροιας παρουσιάζει τις κατηγορίες που αποκλείονταν: δούλοι, απελεύθεροι (και οι γιοι τους), εκπορνευόμενοι και οι *ἀπάλαιστοι* (κατά πάσα πιθανότητα οι ανίκανοι για σωματική άσκηση νεαροί). Στην Αίγυπτο, στο γυμνάσιο γίνονταν δεκτοί Αιγύπτιοι, παρότι ο Ηρόδοτος επιμένει στο γεγονός ότι ο αιγυπτιακός πολιτισμός ήταν εντελώς ξένος προς το αθλητικό και αγωνιστικό ελληνικό ιδεώδες. Ο εξελληνισμός, λοιπόν, σήμαινε κοινωνική αναβάθμιση (όχι όμως νομικής φύσεως, γιατί Έλληνες και Αιγύπτιοι είχαν ίσα δικαιώματα). Ο κεντρικός πλέον χαρακτήρας του γυμνασίου στην ελληνική ζωή το μετατρέπει, κατά την έκφραση του Λουί Ρομπέρ, σε «δεύτερη αγορά», που βρισκόταν στην καρδιά των αστικών κέντρων και όχι πια στην περιφέρειά τους.

Ένας νεαρός Έλληνας της Αιγύπτου (Αλεξανδρινός;) που πεθαίνει στην Καύνο (Καρία)

Ποτέ πια η μητέρα σου, Φιλόξενε, δεν σε πήρε στην αγκαλιά της, τυλίγοντας επιτέλους τα μπράτσα της γύρω από τον αγαπημένο σου λαιμό· ποτέ πια δεν επέστρεψες με τους νεαρούς συντρόφους σου στη λαμπρή πόλη, εσύ που τόσο αγαπούσες το σκιερό στίβο του γυμνασίου. Ο πατέρας σου όμως απέθεσε εδώ, μετά την ανακομιδή τους, τα λευκά οστά, αφού πια η Καύνος είχε καταφάγει μέσα σε τρομερή φωτιά τις σάρκες.

Επιγραφή προερχόμενη πιθανόν από την Αλεξάνδρεια, (3ος αιώνας π.Χ.) στο Etienne Bernard, *Inscriptions métriques de l'Egypte gréco-romaine. Recherches sur la poésie épigrammatique des Grecs en Egypte*, Les Belles Lettres, 1969, αρ. 62

Η αθηναϊκή εφηβεία

Η αττική εφηβεία κατά τον 3ο αιώνα π.Χ.

• *Αθήνα, πολιτιστική πρωτεύουσα της Ελλάδας*

Μετά την ιστορική ήττα στην Αμοργό (322 π.Χ.), με την οποία έπαψε πια να αποτελεί μεγάλη δύναμη, η Αθήνα διατήρησε τον πολιτιστικό της ρόλο που παρέμεινε μοναδικός σε όλη την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου. Ο πλούτος της πολιτιστικής της ζωής κατά τον 3ο και τον 2ο αιώνα π.Χ. ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την πολιτική της παρακμή. Η πόλη έγινε ξανά ελεύθερο και ανεξάρτητο κράτος μόνο από το 281 π.Χ. μέχρι το τέλος του Χρεμωνίδειου πολέμου (267/266-263/262) και από το 219 π.Χ. μέχρι τη μάχη της Πύδνας (168 π.Χ.), όταν η ηττημένη Μακεδονία τέθηκε υπό ρωμαϊκή κυριαρχία. Ο 1ος αιώνας ήταν, αντίθετα, ο αιώνας της πολιτιστικής παρακμής.

• *Η αναδιοργάνωση του εφηβικού θεσμού κατά τον 3ο αιώνα π.Χ.*

Τα νέα πολιτικά και οικονομικά δεδομένα επέβαλλαν το μετασχηματισμό της εφηβείας. Η εφηβεία μπορεί να μην έχασε

εντελώς το χαρακτήρα της ως στρατιωτικής εκπαίδευσης, σίγουρα όμως η μέριμνα για την προάσπιση των συνόρων δεν μπορούσε πια να αποτελεί την κύρια βάση της. Η φροντίδα αυτή, ωστόσο, επανήλθε στο προσκήνιο, όπως έγινε κατά τον Χρεμωνίδειο πόλεμο, όταν η Σπάρτη, η Αθήνα και κάποιες πόλεις της Πελοποννήσου, με την υποστήριξη του Πτολεμαίου Β', κίνησαν πόλεμο εναντίον του βασιλιά της Μακεδονίας Αντίγονου Γονατά, ο οποίος τελικά νίκησε το συνασπισμό τους. Από την άλλη μεριά, οι οικονομικές δυσκολίες εξηγούν το γεγονός ότι η μεταρρυθμισμένη πια από τον Λυκούργο εφηβεία έγινε προαιρετικός και ετήσιος θεσμός για τους νεαρούς Αθηναίους. Οι εθελοντές, των οποίων τη συντήρηση έπρεπε να την αναλάβουν οι οικογένειές τους, δεν ήταν πολλοί, και το δυναμικό ποίκιλλε από 25 έως 50 εφήβους. Οι έφηβοι πλέον προέρχονταν από πλούσιες οικογένειες και έπρεπε να χρηματοδοτούν οι ίδιοι, με τη βοήθεια των ευεργετών, το θεσμό.

Νεαροί Αθηναίοι πολίτες τιμώνται για την αφοσίωσή τους προς την πατρίδα

[...] δοθέντος ότι οι έφηβοι που υπηρέτησαν τη θητεία τους ως έφηβοι επί άρχοντος Μενεκλέους, όταν η πόλη διεξήγε πόλεμο, παρέμειναν όλοι πιστοί στο καθήκον τους και πειθαρχημένοι, υπακούοντας στους νόμους και στον κοσμητή, και ότι καθ' όλη τη διάρκεια του έτους υπηρέτησαν ως φρουροί και εκτέλεσαν όλες τις διαταγές του στρατηγού για τη φρούρηση του Μουσείου, θέση στην οποία τους έταξε ο λαός [...] (το ψήφισμα απαριθμεί στη συνέχεια τις τιμές προς τον κοσμητή, τους 33 εφήβους και τους εκπαιδευτές τους).

Inscriptiones Graecae II² 665, γαλλ. μτφρ. του Jean-Marie Bertrand, *L'Hellénisme 323-31 av. J.-C., rois, cités et peuples, ό.π.*, σ. 203-204

• *Η ζωή των εφήβων κατά τον 3ο αιώνα π.Χ.*

Το γυμνάσιο ήταν το κέντρο της ζωής των εφήβων. Η στρατιωτική και αθλητική εκπαίδευση που περιγράφει ο Αριστοτέλης συνέχισε να ισχύει. Οι σωματικές και αθλητικές ασκήσεις πραγματοποιούνταν υπό την επίβλεψη του παιδοτρίβη και των τεσσάρων ειδικών στον τομέα τους δασκάλων (οπλομαχία, τοξοβολία, βολές με καταπέλτη, ρίψη ακοντίου). Οι έφηβοι συμμετείχαν επίσης τακτικά στη θρησκευτική και πολιτική ζωή. Πλήθος επιγραφές μαρτυρούν την παρουσία τους, λόγου χάρη, στις τελετές που συνδέονταν με τα Ελευσίνια μυστήρια. Παρέλαυναν ένοπλοι και φορώντας τη χλαμύδα, το χαρακτηριστικό ένδυμα των εφήβων, δύο τουλάχιστον φορές κατά τη διάρκεια του εφηβικού έτους. Η πιο επίσημη παρέλαση πραγματοποιούνταν στο τέλος της χρονιάς, ενώπιον της βουλής, μέσα στο παναθηναϊκό στάδιο.

Η αττική εφηβεία του 2ου αιώνα π.Χ.

• *Η αποκατάσταση του εφηβικού δυναμικού*

Η αύξηση του δυναμικού των εφήβων ήταν άμεση συνέπεια του γεγονότος ότι η Αθήνα ανέκτησε τα πλούτη της, όταν, το 167, η Δήλος έγινε αθηναϊκή και όταν η Pax Romana επιβλήθηκε στην ελληνική Ανατολή. Η βελτίωση της οικονομικής κατάστασης επέτρεψε στους ευεργέτες να συμβάλλουν περισσότερο ώστε να βοηθούνται οι λιγότερο πλούσιοι έφηβοι. Τη χορηγία την αναλάμβανε ο κοσμητής, που είχε πλέον την υποχρέωση να προσλαμβάνει τους δασκάλους, και οι πλουσιότεροι έφηβοι. Κατά το τελευταίο τρίτο του 2ου αιώνα, στο θεσμό συμμετέχουν κάθε χρονιά πάνω από εκατό έφηβοι.

• *Το άνοιγμα σε νεαρούς ξένους*

Οι πρώτοι μη Αθηναίοι έφηβοι της Αθήνας αναφέρονται κατά

το έτος 123-122 π.Χ. Άγνωστο παραμένει, ωστόσο, ποια χρονιά αποφασίστηκε να γίνονται δεκτοί και να συμμετέχουν στην αττική εφηβεία. Άγνωστοι μας είναι και οι λόγοι για το άνοιγμα αυτό. Ίσως να ήταν συνέπεια της οικονομικής άνθησης που συνδέεται με το εμπόριο του ελεύθερου λιμανιού της Δήλου, το οποίο έλεγχε η Αθήνα ήδη από το 167 π.Χ. Μπορεί επίσης να οφειλόταν στην επιρροή της Ρώμης, η οποία κυριαρχούσε παντού στην Ελλάδα μετά το 146 π.Χ. Σαφώς όμως παρατηρείται σε μια εποχή που η Αθήνα εμφανιζόταν ως «σχολείο της Ελλάδας» και οι νεαροί Έλληνες ή εξελληνισμένοι νέοι έρχονταν εδώ για τις ανώτερες σπουδές τους. Η ένταξή τους στην εφηβεία τούς επέτρεπε λογικά να επωφεληθούν της φιλοσοφικής και ρητορικής κατάρτισης, η οποία βάρυνε περισσότερο έναντι μιας στοιχειώδους πλέον στρατιωτικής εκπαίδευσης. Η εισδοχή τους στην εφηβεία ευνοούσε μάλλον την ένταξή τους σε μια πόλη όπου παρέμεναν επί πολλά χρόνια για σπουδές. Ο αριθμός τους συνεχώς αυξανόταν: 14 το 123-122 π.Χ., 24 το 107-106 π.Χ., 40 (επί 101 Αθηναίων) το 101-100 π.Χ. Προέρχονταν από κάθε περιοχή της Μεσογείου, με εντυπωσιακή εξαίρεση την Αίγυπτο. Η Φοινίκη-Συρία, η Μικρά Ασία και η Ιταλία ήταν οι τρεις κύριες γεωγραφικές περιοχές προέλευσης. Ανάμεσα στις πόλεις που απέστελλαν τους περισσότερους ξεχωρίζουν η Αντιόχεια, η Ρώμη και η Μίλητος. Οι ξένοι έφηβοι ήταν προφανώς γόνοι πλούσιων οικογενειών και τους βάρυναν οι ίδιες υποχρεώσεις με τους Αθηναίους.

• *Η πνευματική κατάρτιση*

Η αθλητική άσκηση υπό την επίβλεψη του παιδοτρίβη εξακολουθούσε να διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο, αλλά η καθαρά στρατιωτική εκπαίδευση άρχιζε να υποχωρεί. Η διδασκαλία του καταπέλτη εξαφανίστηκε εντελώς μετά το 102-101 π.Χ, ενώ, αντίθετα, η πνευματική καλλιέργεια αποτελούσε πλέον

σημαντικό στοιχείο της εφηβικής εκπαίδευσης. Οι Αθηναίοι έφηβοι παρακολουθούσαν μαθήματα φιλοσόφων, ρητόρων και γραμματικών. Η φιλοσοφική διάσταση της εκπαίδευσής τους μνημονεύεται για πρώτη φορά σε μια επιγραφή του 123-122 π.Χ. (*Inscriptiones Graecae* II^2, 1006), ένα ψήφισμα για τους εφήβους, που το μελέτησε ιδιαίτερα ο Ζαν-Λουί Φερραρύ (Jean-Louis Ferrary). Το ψήφισμα επαινεί τον κοσμητή γιατί οδήγησε τους εφήβους στο μάθημα του Ζηνόδοτου, φιλόλογου και γραμματικού, που δίδασκε σε δύο γυμνάσια, το Πτολεμαίο και το Λύκειο, καθώς και στα μαθήματα που παρέδιδαν «όλοι οι άλλοι φιλόσοφοι» στα γυμνάσια του Λυκείου και της Ακαδημίας. Οι έφηβοι, χωρίς να γίνονται μέλη των σχολών, παρακολουθούσαν απλώς δημόσιες διαλέξεις φιλοσόφων που και οι ίδιοι δεν ανήκαν υποχρεωτικά στις σχολές. Ίσως λοιπόν επρόκειτο για Στωικούς ή Επικούρειους. Οι πνευματικές σπουδές εξηγούν τη σημασία της βιβλιοθήκης στο Πτολεμαίο γυμνάσιο. Ένα ψήφισμα, το οποίο είχε προτείνει ο Θεοδωρίδης από τον δήμο του Πειραιά το 117-116 π.Χ., μας πληροφορεί ότι οι έφηβοι έπρεπε να την εμπλουτίζουν κάθε χρόνο με εκατό τόμους.

• *Η αξία της πνευματικής κατάρτισης*

Ο Ανρί-Ιρενέ Μαρού εκφέρει κρίση αυστηρή για την πνευματική κατάρτιση των εφήβων. Κατ' αυτόν, στους εφήβους δινόταν απλώς «μια επιφανειακή μόρφωση στα γράμματα και τη φιλοσοφία [...] και η γενική παιδεία των εφήβων [ήταν] μάλλον χαμηλού επιπέδου: η εφηβεία απευθυνόταν σε μια πελατεία νεαρών αργόσχολων, που ελάχιστα ενδιαφέρονταν να αποκτήσουν εξειδικευμένες γνώσεις στους διάφορους τομείς των επιστημών του πνεύματος». Η κρίση του Μαρού πρέπει να μετριαστεί σε μεγάλο βαθμό. Τον 2ο αιώνα, η Αθήνα ήταν πραγματικά η ελληνική πολιτισμική μητρόπολη, και οι έφηβοι μπορούσαν να παρακολουθούν εκεί τα μαθήματα λαμπρών και

αναγνωρισμένων δασκάλων. Η επιτυχία που κατήγαγαν το 155 π.Χ. στη Ρώμη οι τρεις σχολάρχες, δηλαδή οι ηγέτες των τριών μεγάλων φιλοσοφικών κινημάτων της Αθήνας, το δείχνει περίτρανα. Ο Καρνεάδης (Ακαδημία), ο Κριτόλαος (Στωικοί) και ο Διογένης (Αριστοτελικοί), που έφτασαν ως πρέσβεις για να υποστηρίξουν τα συμφέροντα της πόλης τους ενώπιον της ρωμαϊκής Συγκλήτου, προσείλκυσαν ομολογουμένως μεγάλο ποσοστό της ρωμαϊκής νεολαίας στις διαλέξεις τους, τις οποίες ο Κικέρων, έναν αιώνα αργότερα, τις θυμόταν ακόμη. Η αμυντική στάση του «παλαιού Ρωμαίου» Κάτωνα απέναντι στην ελληνική παιδεία φαίνεται έτσι όλο και πιο μεμονωμένη. Ο απόηχος της πρεσβείας των σχολαρχών, που κανένας τους δεν ήταν γεννημένος Αθηναίος, είχε ως αποτέλεσμα να καταφθάσουν στην Αθήνα πλήθος νεαροί Ρωμαίοι που ενίσχυσαν τις τάξεις της εφηβείας ή των φιλοσοφικών σχολών.

Η πρεσβεία των Αθηναίων σχολαρχών στη Ρώμη το 155 π.Χ.

Αμέσως, λοιπόν, όσοι νέοι είχαν την καλύτερη κατάρτιση στα γράμματα έσπευσαν να συναντήσουν τους άνδρες και άκουγαν τα μαθήματά τους με θαυμασμό. Κυρίως του Καρνεάδη το χάρισμα, χάρισμα που η δύναμή του ήταν μεγάλη και η φήμη αντάξια της δύναμής του, αγγίζοντας ακροατήρια πολυπληθή και διψασμένα να ακούσουν ό,τι αφορά τον άνθρωπο, σαν πνοή γέμισε με βοή την πόλη. Λεγόταν ότι ένας Έλληνας, στο έπακρο ξεχωριστός, που μάγευε τα πάντα και τα καθυπέτασσε, εμπνέοντας έρωτα σφοδρό στους νέους, τους έκανε να εγκαταλείπουν τις υπόλοιπες ηδονές και ασχολίες και να παθαίνονται με τη φιλοσοφία. Όλα τούτα τα επιδοκίμαζαν οι υπόλοιποι Ρωμαίοι και έβλεπαν μετά χαράς τα παλικαράκια να ρουφούν την ελληνική παιδεία και να παρακολουθούν άνδρες τόσο θαυμαστούς. Ο Κάτων όμως εξαρχής το έφερε βαρέως που τέτοιος ζήλος εισέβαλε στην πόλη, φοβούμενος μήπως οι νέοι στρέψουν προς αυτή την κατεύθυνση τις φιλοδοξίες τους και προτιμήσουν τη δόξα που τους χαρίζει το λέγειν από τη δόξα που προσποριζουν τα έργα και τα όπλα.

Πλούταρχος, *Μᾶρκος Κάτων* 22, 2-5,
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1969

Η εφηβεία στον ελληνιστικό κόσμο

Θεσμός δεμένος με τον ελληνισμό

• *Η διάδοση του θεσμού*

Η εφηβεία ήταν ένας πραγματικός «κοινός ελληνικός θεσμός», για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του Πιέρ-Βιντάλ Νακέ. Οι έφηβοι έφεραν και άλλα ονόματα: *εἴρηνες* στη Σπάρτη, όπου διατηρήθηκε το σπαρτιατικό σύστημα των ηλικιακών κατηγοριών, «τριακόσιοι» (*τριακάτιοι*) στην Κυρήνη, η οποία ανήκε στην αυτοκρατορία των Λαγιδών από το 322 έως το 96 π.Χ., κ.ο.κ. Της εφηβείας προηγούνταν μερικές φορές η προεφηβεία: στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο οι Αλεξανδρινοί προέφηβοι ονομάζονταν *μέλλακες*. Οι δεσμοί αλληλεγγύης που δημιουργούνταν κατά την εφηβεία διατηρούνταν στους κόλπους συλλόγων που συγκροτούσαν οι «σύντροφοι της εφηβείας» (*συνέφηβοι*). Στην Αίγυπτο οι πρώην έφηβοι συγκεντρώνονταν σε «μονάδες» (*αἱρέσεις*). Η ηλικία και η διάρκεια της εφηβείας δεν ήταν οι ίδιες παντού· στην Αίγυπτο η εφηβική ηλικία ήταν η ηλικία των 14 ετών.

• *Οι άρχοντες των εφήβων*

Υπεύθυνος για την εφηβεία ήταν κανονικά ο γυμνασίαρχος, αλλά το λειτούργημα αναλάμβανε καμιά φορά κάποιο άλλο πρόσωπο, ο κοσμητής, όπως στην Αθήνα. Ο γυμνασίαρχος ή ο

ομόλογός του βρισκόταν επικεφαλής άλλων αρχόντων ή δασκάλων των εφήβων. Σε πολλές περιπτώσεις ένας έφηβος οριζόταν απευθείας επικεφαλής των συνομηλίκων του. Στην Κυρήνη, οι υπεύθυνοι για την εφηβεία ήταν οι *τριακατίαρχοι* (αρχηγοί των *τριακατίων*), ο *ἀπορυτιάζων* (ο εγγυητής) και τρεις γυμνασίαρχοι. Λίγα γνωρίζουμε για τους άρχοντες των εφήβων στην Αίγυπτο. Οι πηγές δεν συσχετίζουν με το θεσμό ούτε τους γυμνασίαρχους ούτε τους κοσμητές, που είναι γνωστό ότι συνδέονταν με τα γυμνάσια και τους εφήβους. Η μόνη δομή που μαρτυρείται είναι η μονάδα (*αἵρεσις*), η οποία συγκέντρωνε περιορισμένο αριθμό εφήβων και συνέχιζε να ισχύει και μετά το έτος της εφηβείας.

• *Ο ρόλος της εφηβείας*

Ποίκιλλε ανάλογα με τις πόλεις και τις περιοχές. Ήταν εν μέρει στρατιωτικός και αθλητικός, εν μέρει πνευματικός. Οι έφηβοι συμμετείχαν σε όλες τις εκδηλώσεις της θρησκευτικής ζωής. Στην Αίγυπτο πλήθος επιγραφές μνημονεύουν αφιερώσεις εφήβων και πρώην εφήβων σε ελληνικές θεότητες, κατά βάση στις θεότητες του γυμνασίου, τον Ερμή και τον Ηρακλή, και σε εξελληνισμένες αιγυπτιακές θεότητες, όπως η Ίσιδα και ο Άμμων, ή σε τοπικές θεότητες όπως οι θεοί-κροκόδειλοι του Φαγιούμ, ο Σούχος ή Σοκνοπαίος. Η εισδοχή στο θεσμό της εφηβείας μπορούσε να είναι περισσότερο ή λιγότερο ελεύθερη. Το κριτήριο της ιδιότητας του πολίτη, που εξαφανίζεται στην Αθήνα κατά τον 2ο αιώνα π.Χ., συνέχιζε ίσως να ισχύει αλλού. Ο δεσμός μεταξύ εφηβείας και πολιτικών δικαιωμάτων ήταν δεδομένος για την Αίγυπτο στην Αλεξάνδρεια και την Πτολεμαΐδα. Ένας πάπυρος της ρωμαϊκής εποχής, η *Επιστολή του Κλαυδίου προς τους Αλεξανδρινούς*, με ημερομηνία 10 Νοεμβρίου του έτους 41, μαρτυρεί εκ των υστέρων ότι η ιδιότητα του Αλεξανδρινού πολίτη ήταν ανοιχτή σε όλους τους πρώην

εφήβους. Μια επιγραφή από τη Πτολεμαΐδα, χρονολογούμενη στο 104 π.Χ., δείχνει ότι η εισδοχή νέων μελών στο σώμα των πολιτών (*πολιτογραφία*) απαιτούσε να ανήκουν οι καινούργιοι πολίτες στο «σύλλογο των μελών του γυμνασίου» που συγκέντρωνε μάλλον τους πρώην εφήβους.

Εφηβεία και πολιτικά δικαιώματα στην Αλεξάνδρεια σύμφωνα με την επιστολή του αυτοκράτορα Κλαυδίου

Όσο για τα αιτήματα που μου υποβάλατε επίμονα, ιδού οι αποφάσεις μου: Για όλους όσοι πέρασαν από το θεσμό της εφηβείας μέχρι τη βασιλεία μου, επικυρώνω και συνεχίζω να τους παραχωρώ την κατοχή του δικαιώματος του πολίτη της πόλης Αλεξάνδρειας, με όλα τα πλεονεκτήματα και προνόμια των οποίων απολαύει η πόλη, εκτός από εκείνους που σας εξαπάτησαν αποκτώντας το δικαίωμα συμμετοχής στην εφηβεία παρά τη δουλική τους καταγωγή. Θέλω επίσης να επικυρώσω όλα τα υπόλοιπα πλεονεκτήματα που σας παραχώρησαν τιμής ένεκεν οι προγενέστεροί μου, οι βασιλείς και οι έπαρχοι, όπως τα είχε επικυρώσει και ο Αύγουστος.

Πάπυρος του Λονδίνου, τόμ. VI, n[3] 1912, στήλη III, στ. 52-59, στο Paul Petit, *Le Premier Siècle de notre ère*, A. Colin, ε′ έκδ., 1994, σ. 183-184

Οι ανώτερες σπουδές

• *Η παρακμή των αθηναϊκών φιλοσοφικών σχολών κατά τον 1ο αιώνα π.Χ.*

Κατά τον 1ο αιώνα π.Χ. εξαφανίζονται σχεδόν τελείως οι αθηναϊκές φιλοσοφικές σχολές που είχαν ιδρυθεί τον 4ο αιώνα π.Χ. Διατηρείται μόνο η σχολή που ίδρυσε ο Σάμιος Επίκουρος το 306 π.Χ. (ο Κήπος). Την ανταγωνίζονται, ωστόσο, Επι-

κούρειοι φιλόσοφοι εγκατεστημένοι σε άλλα σημεία του ελληνικού κόσμου, στη Μικρά Ασία και στην Αίγυπτο. Αντίθετα, η Ακαδημία δεν επέζησε της άλωσης των Αθηνών από τον Σύλλα το 86 π.Χ. Η Στοά, η σχολή που ίδρυσε το 300 π.Χ. ο Ζήνων από το Κίτιο, εκπροσωπείται πια, μετά το 86 π.Χ., μονάχα από Στωικούς δεύτερης κατηγορίας. Όσο για το Λύκειο, εξαφανίζεται πιθανόν πριν ακόμα από τον Μιθριδατικό πόλεμο, πράγμα που δείχνει ότι ο όλεθρος του 86 π.Χ. δεν ήταν η βασική αιτία της αθηναϊκής παρακμής. Η παρακμή οφειλόταν κατά βάση στην ανάπτυξη άλλων πολιτιστικών κέντρων στον ελληνικό κόσμο. Η κατάσταση αυτή δεν σημαίνει ότι η φιλοσοφία έπαψε πια να διδάσκεται στην Αθήνα, αλλά ότι οι πιο επιφανείς δάσκαλοι δρουν αλλού. Ο Κικέρων, ωστόσο, στέλνει τον γιο του για σπουδές στην Αθήνα το 45 π.Χ.

• *Η άνθηση των πολιτιστικών κέντρων της Μικράς Ασίας*

Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας από τους οποίους προέρχονταν οι περισσότεροι καθηγητές και μαθητές των αθηναϊκών φιλοσοφικών σχολών εγκαθιστούν σιγά σιγά την έδρα της διδασκαλίας τους στις δικές τους τις πόλεις. Η ακτινοβολία της Ρόδου εδραιώνεται ήδη κατά το δεύτερο μισό του 2ου αιώνα και καθ' όλο τον 1ο αιώνα π.Χ. Τη στηρίζουν πλήθος βασιλικά ιδρύματα. Η πόλη προσελκύει καθηγητές φιλοσοφίας αλλά και φιλολογίας ή ρητορικής. Εκεί εγκαθίσταται ο διασημότερος στωικός φιλόσοφος της εποχής του, ο Ποσειδώνιος, και ο Κικέρων έρχεται να τον ακούσει. Μια επιγραφή από την Κλάρο (Μικρά Ασία), χρονολογούμενη στο τελευταίο τρίτο του 2ου αιώνα π.Χ., μας πληροφορεί για έναν από τους σπουδαστές που ήρθαν στη Ρόδο, τον Πτολεμαίο τον Κολοφώνιο. Στη Ρόδο ασκεί το σώμα του στο γυμνάσιο και παρακολουθεί μαθήματα φιλοσοφίας και ρητορικής. Μα και επιστήμονες δραστηριοποιούνται επίσης στο νησί. Ο Ίππαρχος από τη Νίκαια, που ανήκε

στη μαθηματική σχολή της Αλεξάνδρειας, έκανε τις αστρονομικές του παρατηρήσεις στη Ρόδο μεταξύ 160 και 120 π.Χ. Συνέταξε τον πρώτο κατάλογο των άστρων, ανακάλυψε τη μετάπτωση των ισημεριών, υπολόγισε πόσο απέχει η σελήνη από τη γη και θεμελίωσε την τριγωνομετρία. Και άλλες πόλεις αποκτούν «ανώτερες σχολές» που προσελκύουν φοιτητές από άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου, για παράδειγμα η Σμύρνη, όπου εγκαθίσταται μετά τη Ρόδο ο Πτολεμαίος για σπουδές, και που η φήμη της είναι εδραιωμένη κατά την περίοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ή, σε μικρότερο βαθμό, η Έφεσος και η Πέργαμος.

• *Η άνθηση της Αλεξάνδρειας της Αιγύπτου*

Η ίδρυση του Μουσείου από τον Πτολεμαίο Α' Σωτήρα, η οποία εμπνεύστηκε από τον Δημήτριο το Φαληρέα, στις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ., προκαλεί την έλευση λογίων που έρχονται από ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο για να εργαστούν στο βασιλικό αυτό ίδρυμα, το οποίο ήταν πρωτίστως ερευνητικό κέντρο. Οι επιστήμονες αυτοί που ενδιαφέρονταν για κάθε πεδίο της γνώσης χρησιμοποιούσαν για τη δουλειά τους την πλούσια εγκυκλοπαιδική βιβλιοθήκη του Μουσείου. Εκπαιδεύοντας μαθητές, συγκροτούσαν σχολές που ανταγωνίζονταν άλλα κέντρα έρευνας και διδασκαλίας. Η μαθηματική σχολή της Αλεξάνδρειας ξεχώρισε για την ποιότητα των ερευνών της και για τη μακροβιότητά της επί επτά αιώνες. Ιδρύθηκε κατά πάσα πιθανότητα από τον Ευκλείδη, που είχε προσκληθεί στην Αλεξάνδρεια από τον Πτολεμαίο Α'. Ο μαθηματικός και αστρονόμος Κόνων ο Σάμιος αλληλογραφούσε με τον Αρχιμήδη. Ο Αρχιμήδης είχε τακτική αλληλογραφία, από τις Συρακούσες όπου βρισκόταν, με τον Ερατοσθένη τον Κυρηναίο, διευθυντή του Μουσείου για σαράντα χρόνια, αστρονόμο, γεωμέτρη, χαρτογράφο, χρονογράφο, φιλόσοφο και ποιητή. Ο Ερατοσθέ-

νης ήταν ο πρώτος που υπολόγισε την περίμετρο της Γης. Ο Αρίσταρχος ο Σάμιος διατύπωσε μια ηλιοκεντρική θεωρία. Ο μηχανικός Κτησίβιος επινόησε την ύδραυλη, το πρώτο υδραυλικό αρμόνιο. Την αλεξανδρινή ιατρική την εκπροσωπούσαν κατά τον 3ο αιώνα οι μορφές του Ηρόφιλου του Χαλκηδόνιου και του Ερασίστρατου του Κείου, οι οποίοι ίδρυσαν σχολές ανταγωνιστικές της ιπποκρατικής παράδοσης, οι φορείς της οποίας ήταν εγκατεστημένοι στην Κω και την Κνίδο. Τα μαθήματα μαιευτικής του Ηρόφιλου φημίζονταν τόσο ώστε μια γυναίκα, η Αγνοδίκη, τα παρακολουθούσε ντυμένη με ρούχα ανδρικά, καθότι η άσκηση της ιατρικής απαγορευόταν στις γυναίκες και στους δούλους. Οι Αλεξανδρινοί λόγιοι διακρίνονταν επίσης ως επιμελητές-εκδότες και ερμηνευτές των λογοτεχνικών κειμένων. Οι φιλόσοφοι όμως που είχαν εγκατασταθεί στην Αλεξάνδρεια δεν επρόκειτο ποτέ να επισκιάσουν τις σχολές των Αθηνών και της ελληνικής Ασίας. Δεν γνωρίζουμε όμως με ακρίβεια υπό ποιες συνθήκες παρέδιδαν τα μαθήματά τους τα μέλη του Μουσείου – μέσα στο ίδρυμα ή εκτός, σε ιδιωτικές σχολές;

Οι διωγμοί Ελλήνων διανοουμένων στην Αλεξάνδρεια (περί το 145 π.Χ.)

Οι Αλεξανδρινοί εκπαίδευσαν όλους τους Έλληνες και τους βαρβάρους, όταν είχε ήδη εγκαταλειφθεί η εγκύκλιος παιδεία λόγω των συνεχών κινημάτων που εκδηλώνονταν στα χρόνια των διαδόχων του Αλεξάνδρου. Η ανανέωση σε κάθε τομέα της παιδείας ήρθε πάλι όταν βασίλευε στην Αίγυπτο ο έβδομος Πτολεμαίος, που, κυριολεκτώντας οι Αλεξανδρινοί, τον αποκαλούσαν Κακεργέτη. Αυτός, βλέπεις, αφού έσφαξε πολλούς Αλεξανδρινούς και επιπλέον εξόρισε όχι λίγους από όσους ήταν έφηβοι τον καιρό του αδελφού του, γέμισε τα νησιά και τις πόλεις με ανθρώπους των γραμμάτων, φιλοσόφους, γεωμέ-

τρες, μουσικούς, ζωολόγους, παιδοτρίβες, γιατρούς και άλλους πολλούς τεχνίτες. Αυτοί, που λόγω της πενίας τους δίδασκαν όσα ήξεραν, έπλασαν άνδρες επιφανείς.

Αθήναιος ο Ναυκρατίτης, *Δειπνοσοφισταὶ* 4, 83, 6,
στο Jean-Marie Bertrand, *L'Hellénisme 323-31 av. J.-C.*,
rois, cités et peuples, *ό.π.*, σ. 212-213

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Ο ελληνισμός στην Ανατολή των ρωμαϊκών χρόνων

Οι ελληνόφωνες επαρχίες του ανατολικού τμήματος (Pars Orientis ή Pars Graeca) της παγκόσμιας αυτοκρατορίας των Ρωμαίων είχαν μια πραγματικά λαμπρή πολιτιστική ζωή. Μέσα στο ευρύ αυτό όλον, που εκτεινόταν από την Ιλλυρία μέχρι τα πέρατα των Αρμενίων και των Πάρθων, και από τον Εύξεινο Πόντο μέχρι το Σουδάν, ξεχωρίζουν τρία κέντρα όπου η ελληνική παιδεία γνώρισε έναν πραγματικό «χρυσό αιώνα» – η Αθήνα, η Αλεξάνδρεια και η Μικρά Ασία. Η εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αποτελεί πράγματι μια κεφαλαιώδη περίοδο στην ιστορία της Ελλάδας, χάρη στο ευρύ φάσμα της πολιτισμικής δημιουργικότητας που εκδηλώνεται στον τομέα των γραμμάτων, των επιστημών και των τεχνών, αλλά και χάρη στον θεωρητικό στοχασμό που αναπτύσσεται πάνω στα χαρακτηριστικά του ελληνικού πολιτισμού. Οι Έλληνες της κλασικής εποχής αντιλαμβάνονταν την ενότητά τους αποκλειστικά ως αντίδραση έναντι των βαρβάρων, και ο ελληνισμός οριζόταν τότε μόνο σε γλωσσικό επίπεδο – να μιλάει κανείς και να γράφει σωστά ελληνικά. Με τον Πλούταρχο, στις αρχές του 2ου αιώνα, πολύ περισσότερο από ό,τι με τον ρήτορα Ισοκράτη τον 4ο αιώνα π.Χ., η *παιδεία* γίνεται εξολοκλήρου ο ακρογωνιαίος λίθος του ελληνισμού.

Η εκπαίδευση παρέμενε κατά βάση ιδιωτική υπόθεση και εναπόκειτο στην επιλογή των γονιών. Η δράση όμως διακεκριμένων πλουσίων και των αυτοκρατόρων ως ευεργετών έδωσε

στα παιδιά τη δυνατότητα να επωφελούνται από τις γενναιόδωρες παροχές σιτιστικών και σχολικών ιδρυμάτων. Η ελληνική εκπαίδευση αφορούσε και τα κορίτσια, λιγότερο όμως από ό,τι τα αγόρια.

Για την ελληνική εκπαίδευση εντυπωσιακή είναι, κατά την ελληνιστική περίοδο και την εποχή της αυτοκρατορίας, η συνέχεια ως προς το περιεχόμενο. Οι κατά τόπους κοινωνικές ελίτ λάμβαναν διπλή κατάρτιση, αθλητική και πνευματική, πρώτα ως παιδιά στην παλαίστρα και στο σχολείο, κι έπειτα στο γυμνάσιο, που διατήρησε τη διπλή του αποστολή ως χώρος *ἀσκήσεως* του σώματος και του πνεύματος.

Χαρακτηριστικό της ελληνικής παιδείας κατά τον 2ο αιώνα είναι ότι «αναγεννάται», ευνοούμενη από φιλέλληνες αυτοκράτορες. Η λαμπρή αυτή «αναγέννηση των Ελλήνων» περιόριζε την εξάπλωση μιας καινούριας θρησκείας, του χριστιανισμού, που επρόκειτο να πολεμήσει τους Έλληνες ρήτορες και φιλοσόφους τως εθνικούς. Από τον 3ο αιώνα κυρίως και μετά, όσοι Έλληνες επιθυμούσαν να σταδιοδρομήσουν στη ρωμαϊκή διοίκηση και στον ρωμαϊκό στρατό μάθαιναν λατινικά, δεν έμπαιναν όμως στον κόπο, όπως κατά την ελληνιστική εποχή, να μάθουν άλλες γλώσσες, που τις μιλούσαν ωστόσο οι περισσότεροι σε ορισμένες επαρχίες, όπως τα αιγυπτιακά στην Αίγυπτο.

Το πλαίσιο της ελληνικής εκπαίδευσης

Το εκπαιδευτικό σύστημα κατά την εποχή της Αυτοκρατορίας

• *Τα ευεργετήματα για τα παιδιά*

Στη ρωμαϊκή Δύση υπήρχαν σιτιστικά ιδρύματα με σκοπό να συ-

ντρέχουν μη προνομιούχα παιδιά. Δημιουργήθηκαν με πρωτοβουλία των αυτοκρατόρων, αλλά και ιδιωτών, θεράπευαν προβλήματα σχετιζόμενα με τη γεννητικότητα και τη φιλάνθρωπη μέριμνα και αφορούσαν κυρίως τις πόλεις της Ιταλίας. Ο αριθμός των δικαιούχων, αγοριών και κοριτσιών, παρέμενε περιορισμένος. Το ίδρυμα του Πλίνιου του Νεότερου στο Κόμο κάλυπτε, από ό,τι φαίνεται, τις ανάγκες 100 αγοριών και 75 κοριτσιών. Στην ελληνική Ανατολή τα σιτιστικά ιδρύματα ήταν πιο σπάνια. Η παράδοση της δράσης των ευεργετών στις ελληνικές πόλεις αναγνώριζε, στην πραγματικότητα, τη λειτουργία σιτιστικών ιδρυμάτων μόνο σε ισότιμη βάση για τα παιδιά όλων των πολιτών. Κατά συνέπεια, η δημιουργία ενός τέτοιου πολυδάπανου σιτιστικού θεσμού και ιδρύματος (λατ. alimenta, ελλ. *τροφή*) ήταν αποκλειστικά έργο φιλελλήνων αυτοκρατόρων και πολύ πλούσιων ιδιωτών που δρούσαν ως ευεργέτες. Ο Αδριανός προίκησε την Αντινοόπολη, την οποία ίδρυσε στην Αίγυπτο το 130 μ.Χ., με ένα τέτοιο ίδρυμα. Ήταν μάλλον για όλα τα παιδιά, αρκεί να είχαν εγγραφεί στα μητρώα μέσα στη νόμιμη προθεσμία των τριάντα ημερών από τη γέννησή τους. Έχει επίσης διατυπωθεί η, μη επαληθεύσιμη, υπόθεση για την ύπαρξη παρόμοιου αυτοκρατορικού ιδρύματος στην Αθήνα. Οι δύο βέβαιες μαρτυρίες για τα ιδιωτικά ιδρύματα χρονολογούνται στον 2ο αιώνα. Πρόκειται για το ίδρυμα μιας γυναίκας, της Μηνοδώρας, στην πόλη Σύλλιον της Παμφυλίας, και το ίδρυμα του πάμπλουτου ευεργέτη Οπραμοά στην πόλη Ξάνθο της Λυκίας.

Οι τιμές που αποδίδονται σε μια γυναίκα, τη Μηνοδώρα

Η *γερουσία* και ο δήμος τιμούν την ιέρεια όλων των θεών, ισόβια ιεροφάντη και δεκαπρώτη Μηνοδώρα, κόρη του Μεγακλή, δημιουργό και γυμνασίαρχο για την παροχή του ελαίου, κόρη δημιουργού, δεκάπρωτου και γυμνασίαρχου για την παροχή του ελαίου, που συνεισέφερε εθελοντικά για την πατρίδα, στο

όνομα του γιου της Μεγακλή, 300.000 δηνάρια για την τροφή των παιδιών και που έδωσε επίσης εθελοντικά κατά τη διάρκεια της δικής της γυμνασιαρχίας, της δημιουργίας του γιου της, της δικής της δημιουργίας και της γυμνασιαρχίας της κόρης της, 85 δηνάρια για κάθε βουλευτή, 80 δηνάρια για κάθε μέλος της *γερουσίας*, 77 δηνάρια για κάθε *εκκλησιαστικόν*, 3 δηνάρια στις συζύγους αυτών, 9 δηνάρια σε κάθε πολίτη, 3 δηνάρια σε όσους δούλους απελευθερώνονται με τη συγκατάθεση των κυρίων τους, στους απελεύθερους και στους *παροίκους*. Η δέκατη φυλή των Μεαλειτιδέων ανήγειρε τούτο τον ανδριάντα.

Inscriptiones Greacae ad res romanas pertinentes, τόμ. III, αρ. 801, γαλλ. μτφρ. ελαφρά τροποποιημένη του Maurice Sartre, *L'Asie Mineure et l'Anatolie d'Alexandre à Dioclétien*, Παρίσι 1995, σ. 253

Η γενναιοδωρία του Οπραμοά προς τα παιδιά της Ξάνθου, η οποία μας είναι γνωστή χάρη σε μια επιγραφή που χρονολογείται μετά το 152 (*SEG*, τόμ. 3, αρ. 1535) είναι διττή. Εκτός από τις παροχές για σίτιση, αφορούσε την εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών. Είναι η μόνη πηγή που αναφέρει αρχαίο ίδρυμα για τα παιδιά, σιτιστικό και εκπαιδευτικό, και η μόνη που μαρτυρεί την ύπαρξη ιδρύματος για την «πρωτοβάθμια» εκπαίδευση κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Προβλέπει ότι ο Οπραμοάς θα διοικεί αυτοπροσώπως το ίδρυμα για τα δεκαέξι επόμενα χρόνια και ότι το κεφάλαιο θα μεταβιβαστεί στη συνέχεια στην πόλη Ξάνθο.

- *Η παρέμβαση των αυτοκρατόρων στη «δευτεροβάθμια» και την «ανώτερη» εκπαίδευση*

Την εποχή της ρωμαϊκής δημοκρατίας (509-27 π.Χ.) το κράτος είχε αφήσει τον τομέα της εκπαίδευσης στην ιδιωτική πρωτο-

βουλία. Μια ρήξη αρχίζει να εκδηλώνεται την εποχή του Ιούλιου Καίσαρα με τη λήψη μέτρων ευνοϊκών για τους ξένους δασκάλους, και ιδιαίτερα τους Έλληνες, προκειμένου να τους προσελκύσουν στη Ρώμη: «Σε όσους ασκούσαν την ιατρική ή δίδασκαν τις ελευθέριες τέχνες στη Ρώμη, παραχώρησε το δικαίωμα του (Ρωμαίου) πολίτη, ώστε και αυτοί να μείνουν εγκατεστημένοι εκεί και άλλους να προσελκύσει (Σουητώνιος, *De vita Ceasarum, Julius*, XLII). Στο ίδιο πνεύμα, ο Αύγουστος αποφάσισε να εξαιρέσει τις ίδιες κατηγορίες καθηγητών από μια γενική απέλαση των ξένων. Με τον αυτοκράτορα Βεσπασιανό εφαρμόστηκε, το 74, μια πολιτική προνομίων που απάλλασσε τους δασκάλους από τα δημοτικά τέλη (munera). Οι δάσκαλοι της «δευτεροβάθμιας» και της «ανώτερης» εκπαίδευσης απαλλάσσονται καταρχάς μόνο από το φόρο για το ενδιαίτημα των στρατευμάτων, κι έπειτα από τα άλλα βάρη (επιτροπείας, γυμνασιαρχίας, αγορανομίας κ.ο.κ.). Η πολιτική αυτή δεν ήταν καθολική. Στην πραγματικότητα, τα προνόμια περιορίζονταν πάντοτε σε ορισμένες κατηγορίες δασκάλων. Έτσι, ο Αντωνίνος Πίος περιόρισε τον αριθμό των δικαιούχων, ανάλογα με τον τύπο των πόλεων, σε δέκα, επτά ή πέντε γιατρούς, πέντε, τέσσερις ή τρεις ρήτορες ή γραμματικούς. Τα προνόμια που ενσωματώθηκαν στον Ιουστινιάνειο κώδικα άρχισαν να χάνουν την αξία τους από την εποχή του Καρακάλλα, ο οποίος τα παραχώρησε και στους σπουδαστές, ενώ ο Κωνσταντίνος τα παραχώρησε και σε πλήθος άλλα επαγγέλματα, τα οποία κρίνονταν απαραίτητα για τη δημόσια ωφέλεια. Οι αυτοκράτορες παρενέβαιναν όλως ιδιαιτέρως στην «ανώτερη» εκπαίδευση. Ο Αδριανός έκανε ενέργειες σε όλη την αυτοκρατορία προκειμένου να προσλάβει ή να απολύσει καθηγητές. Ο Μάρκος Αυρήλιος ίδρυσε το 176 τέσσερις έδρες φιλοσοφίας και μία ρητορικής στην Αθήνα. Κάθε μεγάλη φιλοσοφική σχολή, η πλατωνική, η αριστοτελική, η επικούρεια και η στωική, κατέλαβε και

μια έδρα. Ο Λιβάνιος εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη για να μεταβεί στην Αντιόχεια μόνο μετά από άδεια του αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας Ιουλιανός θα το επιβάλει ως κανόνα: για να δοθεί άδεια διδασκαλίας έπρεπε να συναινέσει το δημοτικό συμβούλιο και ο αυτοκράτορας. Το 425 ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Β′ ίδρυσε το αυτοκρατορικό πανεπιστήμιο στην Κωνσταντινούπολη. Η απόφασή του δεν κατέληξε βέβαια, όπως έχει συχνά υποστηριχθεί, στη δημιουργία του πρώτου πανεπιστημίου με τη νεότερη σημασία του όρου. Επρόκειτο μάλλον για τη βούληση να συγκεντρωθούν στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας δάσκαλοι που να συνδέονται με την εξουσία και στους οποίους απαγορευόταν κάθε ιδιωτική διδασκαλία.

• *Η διδασκαλία και οι ελληνικές πόλεις*

Στις πόλεις της αυτοκρατορίας συνεχίστηκε μια εξέλιξη που εμφανίστηκε κατά την ελληνιστική εποχή και αφορούσε τη χρηματοδότηση και τη λειτουργία δημόσιων σχολείων. Από ό,τι φαίνεται, η παρέμβαση περιοριζόταν στο «δευτεροβάθμιο» και το «ανώτερο» επίπεδο. Στην Αίγυπτο, ο πρώτος δάσκαλος «δευτεροβάθμιας» εκπαίδευσης (*γραμματικός*) που αμειβόταν για τα μαθήματά του από την πόλη, στη συγκεκριμένη περίπτωση την Οξύρυγχο, μαρτυρείται μόνο κατά τον 3ο αιώνα (Πάπυρος Οξυρύγχου, τόμ. XLVII, αρ. 3366). Η πρώτη δημοτική έδρα ρητορικής ιδρύθηκε στην Αθήνα για τον Λολλιανό τον Εφέσιο επί Αντωνίνου. Η Μικρά Ασία όμως συγκέντρωνε τη μεγαλύτερη σχετική δραστηριότητα. Η συνήθεια γενικεύτηκε μετά τον εκχριστιανισμό της αυτοκρατορίας. Δημοτικές έδρες (ελλ. *πολιτικὸς θρόνος*, λατ. schola publica ή municipalis) μαρτυρούνται στην Κωνσταντινούπολη, τη Νικομήδεια, τη Νίκαια, την Αντιόχεια. Εντούτοις η ιδιωτική διδασκαλία δεν εξαφανίστηκε. Ο διορισμός σε δημόσια έδρα προϋπέθετε διαγωνισμό, κατά τον οποίο οι διαγωνιζόμενοι

έπρεπε να δείξουν το ταλέντο τους μπροστά σε κοινό αποτελούμενο από προύχοντες. Το δημοτικό συμβούλιο που διόριζε τους δασκάλους είχε και την εξουσία να ανακαλεί το διορισμό τους.

Οι μαθητές και οι γονείς

• *Εκπαίδευση των αγοριών, εκπαίδευση των κοριτσιών*

Η εκπαίδευση ήταν κυρίως για τα αγόρια, αλλά η πρόσβαση των κοριτσιών σε αυτή μαρτυρείται ευρέως στις γραπτές πηγές (γραμματειακές επιγραφές και πάπυροι) και αρχαιολογικές πηγές (πήλινα αγγεία, ταφικά μνημεία, σαρκοφάγοι). Ορισμένες ηρωίδες ελληνικών μυθιστορημάτων είχαν πρόσβαση στην *παιδεία*. Ο Χαρίτων ο Αφροδισιέας παρουσιάζει την Καλλιρρόη ως νεαρή *πεπαιδευμένη* κόρη και ο Ηλιόδωρος τη Χαρίκλεια, που είχε ανατραφεί ανάμεσα στους λόγιους των Δελφών, ως κόρη σοφή. Το ίδρυμα του Οπραμοά για την πόλη Ξάνθο αφορούσε τόσο τα αγόρια (*παῖδες*) όσο και τα κορίτσια (*παρθένοι*). Αφορούσε όλες τις νεαρές κόρες της Ξάνθου, σε αντίθεση με το ελληνιστικό ίδρυμα της Τέω. Νεαρές που πέθαναν παριστάνονται σε επιτύμβια ανάγλυφα να διαβάζουν ή να γράφουν, συχνά συντροφιά με δασκάλους. Οι σχετικές με την εκπαίδευση των κοριτσιών σκηνές πάνω σε σαρκοφάγους είναι σπανιότερες, αλλά γενικά τα κορίτσια απεικονίζονταν σπανιότερα σε σαρκοφάγους. Οι ελληνικές παπυρολογικές πηγές της Αιγύπτου μάς προσφέρουν πλήθος παραδείγματα, μαρτυρώντας την παρουσία κοριτσιών στο εκπαιδευτικό σύστημα και παρέχοντας τεκμήρια για την παιδεία ορισμένων γυναικών, ιδιαίτερα την ικανότητά τους να γράφουν μόνες τους επιστολές. Άλλες γυναίκες συντάκτριες επιστολών είναι γνωστές από ευρήματα από την έρημο της Ιουδαίας (πάπυροι) με την Ιουλία Κρισπίνα, και τη Βρετανία (σημερινή Μεγάλη Βρετανία), από το ρωμαϊκό οχυρό Βινδόλανδα (πινακίδες), με την Κλαυδία Σεβήρα.

Σαφής είναι η εντύπωση ότι η εκπαίδευση των γυναικών παρέμενε, όπως και κατά την ελληνιστική εποχή, περιορισμένη σε μια κοινωνική ελίτ. Κανονικά πρέπει όμως να ήταν ευρύτερα διαδεδομένη. Γνωρίζουμε πολύ μεγαλύτερο αριθμό εγγράμματων γυναικών από ό,τι στην ελληνιστική εποχή, γυναίκες που ορισμένες μπόρεσαν να προχωρήσουν στη διδασκαλία της φιλοσοφίας, όπως η Υπατία, μαθήτρια του Πλωτίνου, η οποία δίδασκε τον νεοπλατωνισμό στην Αλεξάνδρεια στα τέλη του 4ου και στις αρχές του 5ου αιώνα. Πιθανόν όμως η διδασκαλία της να περιοριζόταν κυρίως στα μαθηματικά και στην αστρονομία.

Όσον αφορά τα ελληνικά ήθη, η αυτοκρατορική περίοδος χαρακτηρίζεται από την αμφισβήτηση της αξίας που αποδιδόταν στην παιδεραστία, προς όφελος του έρωτα ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες.

• *Οι γονείς*

Ο ρόλος τους ποίκιλλε ανάλογα με την ηλικία των παιδιών . Δεδομένου ότι το «πρωτοβάθμιο» σχολείο βρισκόταν κοντά στην κατοικία της οικογένειας, το παιδί το επιτηρούσαν πιο εύκολα οι γονείς του. Αυτό όμως δεν εμπόδιζε διόλου τους μαθητές να επιδίδονται σε αταξίες της ηλικίας τους. Πολλοί θα πρέπει να έκαναν σκασιαρχείο, όπως ο μαθητής στο μίμο του Ηρώνδα *Διδάσκαλος* (3ος αιώνας π.Χ.) ή να έξυναν το κερί από τις πινακίδες τους για να πλάσουν ζώα και ανθρωπάκια, όπως αναφέρει ένας σοφιστής του 2ου αιώνα, ο Λουκιανός ο Σαμοσατεύς. Το γεγονός ότι το «δευτεροβάθμιο» και το «ανώτερο» σχολείο βρίσκονταν σε πολλές περιπτώσεις μακριά εξηγεί την αλληλογραφία ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά ή τους δασκάλους. Η ανάγνωση των επιστολών τους αποκαλύπτει μεγάλη ποικιλία καταστάσεων. Συναντάμε ασφαλώς και παιδιά που κατηγορούν τους γονείς τους ότι δεν τα στηρίζουν

υλικά ή ψυχολογικά στις σπουδές τους, αλλά κυρίως γονείς που ανησυχούν. Τις έγνοιες τους ίσως να τις προκαλούσε κατά κύριο λόγο ο φόβος μήπως το παιδί τους εγκαταλείψει την προσπάθεια για να απολαύσει τις χαρές της μεγάλης πόλης. Έτσι, πόλεις όπως η Αλεξάνδρεια και η Αντιόχεια θεωρούνταν κατά τον 4ο αιώνα, την εποχή του Λιβάνιου, επικίνδυνες για τους σπουδαστές, με τους τόσους πειρασμούς για τους νέους που κατέφταναν εκεί από την αιγυπτιακή *χώραν* ή τις μικρές πόλεις της Αρμενίας, της Καππαδοκίας ή των άλλων ανατολικών επαρχιών. Ήταν όμως καθήκον των δασκάλων να επιβάλλουν την πειθαρχία στην τάξη τους, όπως αναφέρει ο Λιβάνιος, που «πολλές φορές ύψωσε τη φωνή και ζήτησε να αρπάξουν από το σβέρκο κάποιο απείθαρχο παιδί και να το πετάξουν έξω» [*Εἰς μαθητάς, Περὶ τοῦ λόγου* (III), 15].

• *Ο ρόλος του παιδαγωγού*

Είχε διπλό ρόλο, ως σύνδεσμος ανάμεσα στον μαθητή και τους γονείς του και ως εκπαιδευτής. Πράγματι, ο ρόλος του παιδαγωγού ως επόπτη που παραστέκεται σε αγόρια και κορίτσια κατά τη διάρκεια των σπουδών τους ενισχύθηκε από τις αρχές της ελληνιστικής εποχής. Η επιστολή μιας μητέρας, που διασώζεται σε πάπυρο της Οξυρύγχου του 2ου ή του 3ου αιώνα, κάνει το πορτρέτο ενός παιδαγωγού, του Έρωτα, που ήταν μάλλον δούλος. Πρέπει να δίδαξε στον νεαρό Έλληνα, τον Πτολεμαίο, τα στοιχειώδη και στη συνέχεια ανέλαβε να του βρει καινούργιο καθηγητή για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, εφόσον ο Διογένης έφυγε με πλοίο για την Αλεξάνδρεια, κινούμενος αναμφίβολα από την προοπτική καλύτερης σταδιοδρομίας:

Επιστολή μητέρας προς τον γιο της, σπουδαστή στην Οξύρυγχο

Μη διστάζεις να μου γράψεις αν σου λείπει κάτι. Λυπήθηκα μαθαίνοντας από την κόρη του ότι ο επόπτης μας (*καθηγητής*), ο Διογένης, έφυγε με πλοίο για την Αλεξάνδρεια. Λυπήθηκα γιατί του είχα απόλυτη εμπιστοσύνη, ξέροντας ότι είναι πρόθυμος να ασχοληθεί μαζί σου όσο μπορούσε. Θέλησα επίσης να μάθω νέα σου και να πληροφορηθώ τι διαβάζεις και μου απάντησε ότι διαβάζεις την έκτη ραψωδία [της *Ἰλιάδας*]. Μου έδωσε για τον παιδαγωγό σου μια πολύ κολακευτική εικόνα, οπότε αφήνω σε εσένα, αγαπητό μου παιδί, και στον παιδαγωγό σου τη φροντίδα να επιλέξετε τον κατάλληλο δάσκαλο για να πηγαίνεις στα μαθήματά του [..]. Τους χαιρετισμούς μου στον Έρωτα, τον αξιότιμο παιδαγωγό σου.

Πάπυρος της Οξυρύγχου, τόμ. VI, αρ. 930

Οι παιδαγωγοί μπορούσαν να είναι και γυναίκες, όπως μαρτυρεί ένας πάπυρος του 2ου αιώνα: η παιδαγωγός συνοδεύει μια νεαρή δούλη, την Πείνα, που μελετάει το τραγούδι (Πάπυρος της Οξυρύγχου, τόμ. L, αρ. 3555). Ο ρόλος τους μπορούσε να είναι πολύ σημαντικός, όπως μαρτυρεί η περίπτωση του παιδαγωγού Μαρδόνιου, σκυθικής καταγωγής, του οποίου το εγκώμιο πλέκει ο αυτοκράτορας Ιουλιανός: ο Μαρδόνιος είχε αναλάβει να «διαπαιδαγωγήσει τη μητέρα (του) με τα ποιήματα του Όμηρου και του Ησίοδου» και είχε μεταδώσει και στον ίδιο τις ουσιαστικές αλήθειες (*Μισοπώγων*, 352a-c).

Το περιεχόμενο της ελληνικής εκπαίδευσης

Η πνευματική διδασκαλία

• *Τα τρία επίπεδα διδασκαλίας*

Από την ελληνιστική εποχή και μετά παρατηρείται εντυπωσιακή συνέχεια όσον αφορά τις ονομασίες και τα καθήκοντα των

δασκάλων (πρβλ. Κεφάλαιο 8). Στην «πρωτοβάθμια» εκπαίδευση επρόκειτο πάντα για τον *γραμματιστήν*, τον *γραμματοδιδάσκαλον* ή τον *διδάσκαλον*, στη δευτεροβάθμια για τον *γραμματικόν*, που αποκαλείται επίσης *διδάσκαλος*, ή τον *καθηγητήν* (τον ιδιωτικό επόπτη σπουδών). Ο δάσκαλος της «τριτοβάθμιας» εκπαίδευσης ήταν ο ρήτορας ή ο σοφιστής, αλλά και ο ιδιωτικός επόπτης σπουδών (*καθηγητής*). Στον κόσμο της διδασκαλίας κυριαρχούσαν πάντοτε οι άνδρες, μολονότι είναι γνωστά και ορισμένα ονόματα γυναικών, όπως η Υπατία και η Αιδεσία στην Αίγυπτο τον 4ο αιώνα. Μια προσωπογραφία από τη Χαουάρα (Φαγιούμ), που χρονολογείται πιθανώς στις αρχές του 1ου αιώνα, παρουσιάζει μια νεαρή *γραμματικήν*, ονόματι Ερμιόνη, με μάτια ζωηρά και λεπτά χαρακτηριστικά. Ο όρος *γραμματική* ορισμένες φορές εννοήθηκε με τη σημασία της εγγράμματης γυναίκας, αλλά είναι πιθανότερο να αποτελεί το θηλυκό του όρου *γραμματικός*. Μια ρωμαϊκή επιγραφή του Σερσέλ (Αλγερία), χρονολογούμενη στα τέλη του 2ου ή τις αρχές του 3ου αιώνα, μας μιλάει για μια grammatica, όρος που δηλώνει κατά πάσα πιθανότητα επάγγελμα.

Η διαφορά κοινωνικού κύρους παραμένη ξεκάθαρη ανάμεσα στους δασκάλους της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και τους δασκάλους των άλλων βαθμίδων, που έχαιραν μεγαλύτερης εκτίμησης, γίνεται μάλιστα εντονότερη από τον 4ο αιώνα και μετά. Στην ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, οπότε πια όλοι οι ελεύθεροι κάτοικοι είναι Ρωμαίοι πολίτες, οι πρώτοι φέρουν το όνομα Αυρήλιος, που ήταν για τη μεγάλη μάζα, ενώ οι δεύτεροι το όνομα Φλάβιος, που έπαιρναν όλοι όσοι υπηρετούσαν τον αυτοκράτορα στη διοίκηση ή στο στράτευμα.

• *Η μουσική και επαγγελματική εκπαίδευση*

Η εξέλιξη που σημειώθηκε κατά την ελληνιστική εποχή και ο επαγγελματικός χαρακτήρας της μουσικής εκπαίδευσης συνεχίστηκε. Οι μουσικοδιδάσκαλοι εξασκούσαν το ταλέντο τους στο σχολείο ή μεταβιβάζοντας την τέχνη τους στα παιδιά τους. Ο Δίων Χρυσόστομος κάνει λόγο για μαθητές που γίνονταν δεκτοί «σε μεγάλο αριθμό» σε μια σχολή. Επιγραφές μάς δίνουν τα ονόματα δυναστειών μουσικών. Στην Κόρινθο γνωρίζουμε τον αυλητή Τίτο Αίλιο Αυρηλιανό Θεόδοτο, που εκπαιδεύτηκε την εποχή του Αντωνίνου από «τον πατέρα του». Οι φημισμένοι δάσκαλοι κέρδιζαν άνετα τη ζωή τους, ενώ οι μουσικοί εύρισκαν εύκολα ευκαιρίες για να παίξουν, στις δημόσιες ή ιδιωτικές συναυλίες, στις θρησκευτικές εορτές ή στους μουσικούς διαγωνισμούς.

Τα νεαρά κορίτσια μπορούσαν να λάβουν μέρος σε ορισμένους μουσικούς διαγωνισμούς, κατ' αντίθεση προς τις παντρεμμένες γυναίκες που αποκλείονταν. Μαρτυρείται η περίπτωση της Ηδέας από τις Τράλλεις, που νίκησε στους Δελφούς περί το 45 π.Χ., και ενός διαγωνισμού αποκλειστικά για κορίτσια στην Κόρινθο επί Αυγούστου.

Συμβόλαια μαθητείας (*διδασκαλικῆς*), γνωστά χάρη στους ελληνικούς παπύρους της Αιγύπτου, μας πληροφορούν για τις τέχνες που αφορούσε αυτός ο τύπος επαγγελματικής κατάρτισης: τέχνη του υφαντουργού, του λαναρά, του κατασκευαστή καρφιών, του ψαθοποιού, του κουρέα προβάτων, του χτίστη, του ειδικού της ταχυγραφίας, του γιατρού και του αυλητή. Ένα συμβόλαιο του έτους 48 (Πάπυρος Φουάντ, τόμ. Ι, αρ. 48) διευκρινίζει ότι ο μαθητευόμενος υφαντουργός θα έχει τρεις μέρες αργίας το μήνα, ήτοι μία κάθε εβδομάδα, εφόσον η αιγυπτιακή εβδομάδα είχε δέκα ημέρες.

• *Τα προγράμματα*

Οι παιδαγωγικές πραγματείες που μας έχουν διασωθεί επιμένουν στο γεγονός ότι σκοπός της εκπαίδευσης ήταν η απόκτηση συγκεκριμένης παιδείας, που προορισμός της ήταν να διαμορφώσει έναν ορισμένο τύπο ανθρώπου, τον *πεπαιδευμένον*,

το καλλιεργημένο ον. Η *Institutio Oratoria* του Κοϊντιλιανού (τέλος του 1ου αιώνα) και η πραγματεία *Περὶ παίδων ἀγωγῆς* του Ψευδοπλουτάρχου (αρχές του 2ου αιώνα) ή οι *Λόγοι* του Λιβάνιου βεβαιώνουν από κοινού ότι το σχολείο σκοπό είχε να δημιουργήσει μια κοινότητα παιδείας.

Οι σκοποί της παιδείας

Συνοψίζοντας, λοιπόν, λέω [...] ότι ένα είναι το πρώτο, το μεσαίο και το τελευταίο κεφαλαιώδες στοιχείο, η σοβαρή αγωγή και η παιδεία που υπακούει σε κανόνες, και τούτα λέω ότι ωθούν και βοηθούν προς την κατεύθυνση της αρετής και της ευδαιμονίας. Όσο για τα υπόλοιπα αγαθά, είναι ανθρώπινα, ασήμαντα και δεν αξίζει να τα αναζητάει κανείς. Η ευγενική καταγωγή είναι βέβαια καλό πράγμα, αλλά αγαθό των προγόνων. Ο πλούτος είναι πολύτιμος, αλλά κτήμα της τύχης, αφού πολλές φορές τον αφαιρεί από όσους τον έχουν [...]. Η δόξα είναι ασφαλώς αξιοσέβαστη, αλλά αβέβαιη. Το κάλλος είναι ασφαλώς αξιοζήλευτο, αλλά διαρκεί λίγο χρόνο. [...] Η δύναμη είναι ασφαλώς επιθυμητή, αλλά ευάλωτη στην αρρώστια και τα γηρατειά. [...] Η παιδεία όμως είναι το μόνο αθάνατο και θεϊκό από τα εντός μας αγαθά.

Πλούταρχος, *Ἠθικά, Περὶ παίδων ἀγωγῆς* 5C,
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1987

Τα σχολικά προγράμματα δεν υπέστησαν ουσιαστικές τροποποιήσεις. Ο συντηρητισμός του σχολείου ήταν δεδομένο που επέζησε κατά την ελληνιστική και την αυτοκρατορική εποχή. Μπορούμε ωστόσο να διακρίνουμε ορισμένες εξελίξεις. Έτσι, η διδασκαλία της γεωγραφίας έλαβε υπόψη της τη διεύρυνση του τότε γνωστού κόσμου, προτείνοντας ταυτόχρονα και μια ιδεολογική θεώρηση. Ένα σχολικό θραύσμα αγγείου (*ὄστρακον*) του 3ου ή του 4ου αιώνα (Ostracon Michigan, τόμ. I, αρ. 662) από την Καρανίδα (Φαγιούμ) μνημονεύει τους Παλμυριανούς και τους Αλαμανούς, δύο έθνη που δεν υποτάχθηκαν στη ρωμαϊκή ηγεμονία. Καθώς οι Αλαμανοί εμφανίζονται για πρώτη φορά στα κείμενα στις αρχές του 3ου αιώνα, ο δάσκαλος που έβαλε τον μαθητή να αντιγράψει το όνομα αυτό ήξερε να προσαρμόζει τη διδασκαλία του στις καινούργιες γνώσεις της εποχής. Τα ελληνικά σχολεία της Αιγύπτου δεν αδιαφορούσαν για τη ρωμαϊκή ιστορία, μολονότι παρέμεναν κατά βάση προσανατολισμένα στην ιστορία του κόσμου των ελληνικών πόλεων, των κατακτήσεων του Αλεξάνδρου και των ελληνιστικών βασιλείων.

Το επίπεδο αλφαβητισμού είναι πάντοτε πολύ δύσκολο να εκτιμηθεί. Στην ελληνική Ανατολή, η μόνη επαρχία για την οποία μπορεί να επιχειρηθεί παρόμοια μελέτη είναι η Αίγυπτος, χάρη στις παπυρολογικές πηγές. Αυτές καταδεικνύουν διάφορα επίπεδα αναλφαβητισμού: μεταξύ αυτών όσους γράφουν αργά (οι *βραδέως γράφοντες*), δηλαδή όσους και όσες ξέρουν μόνο να γράφουν το όνομά τους και κάποιες λέξεις. Ο Ιουστινιάνειος κώδικας τους αναφέρει με τον όρο *ὀλιγογράμματοι*, αυτοί που γράφουν λίγες λέξεις, ξεχωρίζοντάς τους από εκείνους που δεν ήξεραν καθόλου να γράφουν και αποκαλούνταν *ἀγράμματοι*. Στα κείμενα όμως που προέρχονται από την Αίγυπτο, η ανικανότητα του είδους αυτού αφορούσε αποκλειστικά τα ελληνικά, και όχι τη δημοτική, δηλαδή την τρέχουσα αιγυπτιακή γλώσσα.

Η αθλητική διδασκαλία

• *Η θέση της φυσικής αγωγής*

Κατά την αυτοκρατορική εποχή η σωματική άσκηση παραμένει στην ελληνική Ανατολή θεμελιώδης αξία της *παιδείας* και άρα δεν υποχωρεί σε σχέση προς την ελληνιστική εποχή, όπως

πίστευε ο Ανρί-Ιρενέ Μαρρού. Οι αυστηρότατες επικρίσεις προς τους αθλητές που διατυπώνουν γιατροί σαν τον Γαληνό ή σοφιστές σαν τον Ψευδοπλούταρχο δεν επηρέασαν ούτε την αθλητική εκπαίδευση των παιδιών ή των εφήβων στο γυμνάσιο ούτε βέβαια τη θέση της άθλησης στη ζωή των ενηλίκων. Οι επιθέσεις ήταν παρά ταύτα σφοδρές: ο Ψευδοπλούταρχος βλέπει τους αθλητές ως άνδρες βίαιους, ανόητους και απαίδευτους:

Μια ανελέητη κριτική του κόσμου των αθλητών

Αν πάλι αυτοί (οι δάσκαλοι γυμναστικής και οι μαλάκτες) δεν μας επιτρέπουν κατά το δείπνο καμιά άλλη αναζήτηση ή φιλοσοφική συζήτηση ή κανένα ανάγνωσμα από εκείνα που η γλύκα τους έγκειται στο ωραίο και στο ωφέλιμο και μας ελκύουν με την ευχαρίστηση, θα τους ζητήσουμε να μη μας ενοχλούν αλλά να επιστρέψουν στον ξυστό (του γυμνασίου) και στις παλαίστρες και να τα λένε αυτά στους αθλητές, τους οποίους, αφού τους απέκοψαν από τα βιβλία και τους συνήθισαν να περνούν τη μέρα τους με αστεϊσμούς και βωμολοχίες, [...] τους έκαναν εξίσου γυαλιστερούς με τους κίονες των γυμνασίων και σαν από πέτρα.

Ψευδοπλούταρχος, *Ὑγιεινὰ παραγγέλματα*, 133C-D, Les Belles Lettres, coll. «Universités de France»

Η φυσική άσκηση είχε πάντοτε στόχο να αναπτύξει την αγάπη για την προσπάθεια, το πνεύμα άμιλλας, τη φυσική ομορφιά και την ανδροπρέπεια (*ἀνδρεία*). Οι Έλληνες, λοιπόν, παραμένουν πιστοί στην αρχή *νοῦς ὑγιὴς ἐν σώματι ὑγιεῖ*, που χαρακτήριζε την ελληνική παιδεία από την εποχή του Ομήρου μέχρι το θρίαμβο του χριστιανισμού.

• *Τα γυμνάσια*

Κάθε ελληνική πόλη διέθετε τουλάχιστον ένα γυμνάσιο: η Πέργαμος διέθετε έξι ή επτά, η Σαλαμίνα της Κύπρου τέσσερα, τρία η Μίλητος. Ο πολλαπλασιασμός τους ήταν συνάρτηση της σπουδαιότητας των πόλεων αλλά και της εξειδίκευσής τους ανάλογα με τις ηλικιακές κατηγορίες: γυμνάσιο (παλαίστρα) για τα παιδιά, γυμνάσιο για τους νέους, γυμνάσιο για τους ώριμους άνδρες. Γυμνάσια δεν συναντάμε μόνο στις ελληνικές πόλεις. Στη ρωμαϊκή Αίγυπτο ήταν παρόντα και στις μητροπόλεις των νομών. Αντίθετα, τα γυμνάσια χωριών που μαρτυρούνται κατά την πτολεμαϊκή περίοδο εξαφανίζονται. Τα γυμνάσια διέθεταν εξελιγμένα λουτρά (θέρμες), κατά τα ρωμαϊκά πρότυπα. Τα έξοδα συντήρησης τα αναλάμβανε ένας λειτουργός, ο γυμνασίαρχος, ένας πλούσιος τοπικός προύχοντας. Έπρεπε να παρέχει το λάδι, να αναλαμβάνει τις αμοιβές των δασκάλων γυμναστικής και τη συντήρηση των κτιρίων.

Όπως και κατά την ελληνιστική εποχή, το γυμνάσιο δεν προοριζόταν μόνο για τη σωματική άσκηση. Όσοι σύχναζαν σε αυτό μορφώνονταν κιόλας εκεί. Οι δάσκαλοι της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δίδασκαν στους χώρους του, όπου μπορούσαν επίσης να γίνονται διαλέξεις.

• *Η εφηβεία*

Διατηρεί πλήρως το ρόλο της στη μόρφωση της ελληνικής κοινωνικής ελίτ της ρωμαϊκής Ανατολής και παραμένει πανελλήνιος θεσμός. Στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, η εφηβεία αφορούσε αποκλειστικά τους γιους πολιτών των ελληνικών πόλεων (Αλεξάνδρεια, Ναύκρατις, Πτολεμαΐς, Αντινοόπολις μετά το 130), καθώς και τους γόνους της τάξης των «ανθρώπων του γυμνασίου» στις μητροπόλεις. Οι Εβραίοι και οι Αιγύπτιοι αποκλείονταν. Η κατάρτιση των εφήβων παρέμεινε πνευματική και αθλητική. Η αθηναϊκή εφηβεία διατηρεί τη μεγαλύτερη αίγλη: ελκύοντας

«τη χρυσή νεολαία» που κατέφθανε από κάθε περιοχή της Μεσογείου. Οι εφηβικοί αγώνες επέτρεπαν να προβληθεί η συνοχή της κοινότητας αλλά και να ξεχωρίσει μια ομάδα επιλέκτων, η ομάδα των νικητών. Τέσσερα ελληνικά επιγράμματα από τη Μεγάλη Ερμούπολη (τέλη 2ου / αρχές 3ου αιώνα) υμνούν την αξία του παιδοτρίβη Ερμοκράτη, που προπονούσε με επιτυχία τους εφήβους αυτής της πρωτεύουσας νομού (μητρόπολης) της Μέσης Αιγύπτου (*Inscriptions métriques grecques de l'Egypte gréco-romaine*, αρ. 22).

Η ελληνική πολιτιστική ταυτότητα

Η εξύμνηση των ελληνικών αξιών

• *Η πολιτιστική αναγέννηση του ελληνισμού*

Οι Έλληνες διανοούμενοι, αρχιτέκτονες αυτής της πολιτιστικής αναγέννησης του ελληνισμού, υμνούν το ένδοξο ελληνικό παρελθόν ενώ ταυτόχρονα αποδέχονται τη ρωμαϊκή κυριαρχία. Η πολιτιστική κληρονομιά των Αθηνών εξαίρεται ιδιαίτερα. Για τους εκπροσώπους της, δεν υπάρχει η παραμικρή αντινομία ανάμεσα στην προβολή της ελληνικής πολιτιστικής ταυτότητας και το τέλος της ανεξαρτησίας για τον ελληνικό κόσμο. Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία νοείται ως κληρονόμος της αυτοκρατορίας του Αλεξάνδρου, καθότι έχει φέρει την ειρήνη στους Έλληνες (Pax Romana). Τα προνόμια (ελευθερία, ασυλία) που παραχωρήθηκαν σε πολλές ελληνικές πόλεις ικανοποιούσαν την κυρίαρχη αριστοκρατία, που συνέχεια πλούτιζε, οπότε τα μέλη της μπορούσαν να δρουν ως ευεργέτες. Η πρόσβαση στην ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη επέτρεψε σταδιακά την ενσωμάτωση των ξένων, φαινόμενο που κορυφώθηκε το 212, όταν ο αυτοκράτορας Καρακάλλας παραχώρησε την civitas Romana σε όλους τους ελεύθερους κατοίκους της αυτοκρατορίας. Οι Έλληνες αυτοί, ωστόσο, γνώριζαν καλά ποιος ήταν ο πραγματικός κυρίαρχος του κόσμου. Έτσι, στα *Πολιτικά παραγγέλματά* του, που έγραψε μεταξύ 100 και 109, ο Πλούταρχος (45 ή 47-112) συνιστούσε «να έχει κανείς πάντοτε κάποιον φίλο Ρωμαίο ανάμεσα στους ανώτερους και τους ισχυρότερους, σίγουρο στήριγμα για την πολιτική του δράση» (814C) και να μην καταφεύγει συνέχεια στη ρωμαϊκή διαιτησία για διαφορές μεταξύ Ελλήνων.

Η Μικρά Ασία ήταν η καρδιά αυτής της αναγέννησης του ελληνισμού. Οι δύο μόνοι ιστορικοί της Ρώμης, που το έργο τους έφτασε μέχρις εμάς, ήταν Έλληνες καταγόμενοι από εκεί – ο Δίων Κάσσιος (περ. 160-235) και ο Ηρωδιανός (περ. 175-245). Οι πιο σημαντικοί ρήτορες ήταν ο Δίων Χρυσόστομος από την Προύσα (περ. 40-120) και ο Αίλιος Αριστείδης (117-μετά το 180). Υπήρχαν όμως και άλλοι, όπως ο Αθηναίος Ηρώδης Αττικός, που δίδαξε την ελληνική ρητορική στον Μάρκο Αυρήλιο, ή ο Φιλόστρατος, πολίτης της Αθήνας, που έγραψε *Βίους σοφιστῶν* στο πρώτο τρίτο του 3ου αιώνα και επινόησε τον όρο «δεύτερη σοφιστική». Ο Παυσανίας από τη Μαγνησία του Σιπύλου, ο οποίος έγραψε μεταξύ 160 και 180, στο έργο του *Ἑλλάδος Περιήγησις* περιγράφει τον ελληνικό χώρο για τους σύγχρονούς του, ιδίως τους νεαρούς Έλληνες που επισκέπτονταν τόπους με ιδιαίτερη αίγλη όπως οι Δελφοί κατά τα ταξίδια τους ως σπουδαστές. Αυτή η αναγέννηση δεν παρατηρείται μόνο στο πεδίο των γραμμάτων, αλλά και της ιατρικής, των μαθηματικών, της αστρονομίας. Τον 2ο αιώνα, ο Γαληνός από την Πέργαμο, φιλόσοφος και γιατρός, ή ο Κλαύδιος Πτολεμαίος, αστρονόμος και γεωγράφος, είναι εμβληματικές της μορφές.

Η σκέψη του Πλούταρχου –που ο Μονταίνιος θεωρούσε ότι «τον γνώριζε σε βάθος»– πλούσιος διακεκριμένος πολίτης της Χαιρώνειας, της πρώτης του πατρίδας, αλλά και των Δελφών, της Αθήνας και της Ρώμης, αποκαλύπτει τη νοοτροπία των Ελλήνων

απέναντι στους μη Έλληνες, τους βαρβάρους. Βλέπει την ιστορία της Ελλάδας ως αντίθεση ανάμεσα στην «ελληνικότητα» (*ἑλληνικόν*) και τους «βαρβάρους» (*βαρβαρικόν*). Αυτή η προάσπιση του ελληνισμού ήταν, κατ' αυτόν, σαφώς έργο των Ελλήνων της κυρίως Ελλάδας απέναντι στους Πέρσες αλλά και των Ελλήνων της Δύσης απέναντι στους Καρχηδόνιους, τους Ετρούσκους και τα έθνη της Ιταλίας. Η λέξη βάρβαρος αποκτά πράγματι για πρώτη φορά μειωτική σημασία και γίνεται συνώνυμη του απαίδευτου και αδαούς. Η απουσία ελληνικής παιδείας (*ἀπαιδευσία*) δεν επέτρεπε να επιτύχει κανείς τις ελληνικές αρετές, το θάρρος και τη μετριοπάθεια, όπως δείχνει το παράδειγμα του σπουδαίου Μάριου, που είχε ωστόσο επονομαστεί «τρίτος ιδρυτής της Ρώμης» μετά τη νίκη του επί των Κίμβρων και των Τευτόνων το 102-101 π.Χ.:

Η αίγλη της ελληνικής παιδείας

Λέγεται πως ούτε γράμματα έμαθε ελληνικά ούτε έκανε χρήση της ελληνικής γλώσσας σε καμιά σοβαρή περίπτωση, επειδή, κατά τη γνώμη του, ήταν γελοίο να μαθαίνει κανείς τα γράμματα που τα διδάσκουν όσοι είναι δούλοι σε άλλους. Μετά όμως τον δεύτερο θρίαμβο, με την ευκαιρία της καθιέρωσης κάποιου ναού, προσέφερε ένα θέαμα ελληνικό, οπότε πήγε στο θέατρο όπου απλώς κάθισε κι έπειτα αποχώρησε αμέσως. [...] Έτσι, αν κάποιος είχε πείσει τον Μάριο να θυσιάσει στις ελληνικές Μούσες και Χάριτες, δεν θα είχε θέσει στις έξοχες στρατιωτικές και πολιτικές του πράξεις τέλος τόσο αισχρό, κινούμενος από το θυμικό, την άκαιρη φιλαρχία και την αχόρταγη δίψα του για επιβολή και εξοκέλλοντας σε σκληρότατα και τόσο βάναυσα γηρατειά.

Πλούταρχος, *Μάριος* 2, 2-4,
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1976

Ήταν, επομένως, δυνατόν για έναν «βάρβαρο» να γίνει Έλληνας εξελληνιζόμενος, μαθαίνοντας δηλαδή να μιλάει ελληνικά (*ἑλληνίζειν*). Ο εξελληνισμός, που ο Πλούταρχος τον βλέπει ως αξιοδοτική πολιτιστική πρόσκτηση (acculturation), εξηγεί το θαυμασμό του για τον Μέγα Αλέξανδρο, στον οποίο αφιέρωσε έναν από τους *Βίους* του και μια μικρή πραγματεία με τον τίτλο *Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης*, που θα ενέπνεε αργότερα τον Γερμανό ιστορικό Ιωάννη Γουστάβο Ντρόυζεν (1808-1884) να συγγράψει τη σημαντική *Ιστορία του Αλεξάνδρου*, η οποία δημοσιεύτηκε στο Βερολίνο το 1833.

• *Η ελληνική παιδεία ως παιδεία οικουμενική*

Ωστόσο, οι Έλληνες δεν προσδιόρισαν καμιά αντίθεση ανάμεσα στις δυο παιδείες, την ελληνική και τη λατινική. Αυτές πράγματι, όπως γράφει ο Ζαν Σιρινελλί (Jean Sirinelli), «αντιμετωπίζονται ως αδελφές», «για τους Ρωμαίους η ελληνική παιδεία δεν είναι των Ελλήνων, αλλά παιδεία οικουμενική». Η ρωμαϊκή κοινωνική ελίτ αναγνώριζε την προτεραιότητα και την αξία της ελληνικής παιδείας, και οι αυτοκράτορες την ευνόησαν. Ο φιλλέληνας αυτοκράτορας Αδριανός ίδρυσε το 131/132 το Πανελλήνιο, ίδρυμα με σκοπό τη σύσφιξη των πολιτιστικών και θρησκευτικών δεσμών ανάμεσα στους Έλληνες. Ο Αντωνίνος ευνόησε την εισδοχή των Ελλήνων στη ρωμαϊκή Σύγκλητο. Ο Μάρκος Αυρήλιος έγραψε τα *Εἰς ἑαυτόν* στα ελληνικά. Στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, τα ελληνικά ήταν αντικείμενο μελέτης ήδη από την παιδική ηλικία, σχεδόν σαν δεύτερη μητρική γλώσσα. Αυτό το συχνά παθιασμένο ενδιαφέρον των Ρωμαίων για την ελληνική γλώσσα και παιδεία αρχίζει να εκδηλώνεται τον 3ο αιώνα π.Χ. και γίνεται εντονότερο στα χρόνια του Σκιπίωνα Αιμιλιανού και του Κικέρωνα. Η γνώση της ελληνικής γλώσσας δεν περιοριζόταν στους λίγους επίλεκτους της κοινωνίας στη δυτική αυτοκρατορία: ελλη-

νικά γνώριζαν επίσης οι δούλοι και οι απελεύθεροι. Τα λατινικά, από την άλλη πλευρά, τα μελετούσαν λίγοι στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Φαίνεται, ωστόσο, ότι η μελέτη των ελληνικών παρήκμασε κάπως στη Δύση από τον 3ο αιώνα μ.Χ. και μετά. Επομένως, για έξι αιώνες, ένας μορφωμένος Ρωμαίος ήταν δίγλωσσος.

• *Οι χριστιανοί και οι Έλληνες*

Η σχέση των χριστιανών απέναντι στην ελληνική παιδεία υπήρξε διφορούμενη. Στην πραγματικότητα, συνίσταται εν μέρει σε εχθρότητα που γεννούσε η εξομοίωση της ελληνορωμαϊκής παιδείας με την ειδωλολατρική παιδεία. «Έλληνας» ήταν συνώνυμο του «ειδωλολάτρης». Έτσι, ο Τερτυλλιανός γράφει τη φράση: «Τι το κοινό ανάμεσα στην Αθήνα και στα Ιεροσόλυμα; Η Ακαδημία και η Εκκλησία;». Η αντίθεση έμελλε να εκφραστεί με βιαιότητες, όπως η πυρπόληση του Σεραπείου στην Αλεξάνδρεια, το 391, από τον επίσκοπο Θεόφιλο, και, κατά συνέπεια, η καταστροφή όλων των βιβλίων της ξακουστής βιβλιοθήκης, της πιο πλούσιας μετά τη βιβλιοθήκη του Μουσείου. Η φιλόσοφος Υπατία δολοφονείται το 415, μπροστά στο σπίτι της, από φανατικούς χριστιανούς μοναχούς που ο Λιβάνιος τους αποκαλεί «μαύρα ράσα», σταλμένους από τον πατριάρχη Κύριλλο. Και αντίστροφα όμως, οι μαθητές των χριστιανικών σχολείων εξακολούθησαν να μελετούν τους Έλληνες και Λατίνους συγγγραφείς, όπως δείχνουν οι σχολικοί αιγυπτιακοί πάπυροι, ο πάπυρος Bouriant, για παράδειγμα, που φυλάσσεται στο παπυρολογικό Ινστιτούτο της Σορβόννης. Οι χριστιανοί συγγραφείς, όπως ο ίδιος ο Τερτυλλιανός, ο Ωριγένης ή οι Έλληνες πατέρες Αθανάσιος, επίσκοπος Αλεξανδρείας, Βασίλειος ο Μέγας, επίσκοπος Καισαρείας, ή Ιωάννης Χρυσόστομος, επίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, είχαν ανατραφεί με την «ελληνική» παιδεία.

Η διδασκαλία των λατινικών σε μια δίγλωσση αυτοκρατορία

• *Η βασική διδασκαλία*

Απευθυνόταν μάλλον σε «αρχάριους» ενήλικες παρά σε παιδιά. Ο Μπρυνό Ροσέτ (Bruno Rochette) μελέτησε τα σχετικά τεκμήρια, παπύρους και εγχειρίδια που διέσωσε η μεσαιωνική παράδοση και που τα χρησιμοποιούσαν οι μαθητευόμενοι αυτοί λατινιστές. Τα παπυρικά ευρήματα είναι τριών ειδών: λατινικά αλφαβητάρια αντιγραμμένα μαζί με τα ελληνικά τους αντίστοιχα, αποσπάσματα από λατινικές γραμματικές ή πραγματείες περί γραμματικής, ελληνολατινικά γλωσσάρια. Τα γλωσσάρια ήταν αλφαβητικά ή θεματικά, είτε γλωσσάρια δύο Λατίνων συγγραφέων, του Βιργίλιου και του Κικέρωνα. Την επιλογή των συγκεκριμένων συγγραφέων την εξηγεί το κύρος τους, αλλά και το γεγονός ότι θεωρούνταν ισάξιοι του Ομήρου για την εκμάθηση της ανάγνωσης, και του Δημοσθένη για την εκμάθηση της απαγγελίας. Τα μεσαιωνικά εγχειρίδια συνίστανται ουσιαστικά σε εγχειρίδια αποκαλούμενα *Hermeneumata*. Το πιο σημαντικό αποκαλείται από τους επιστήμονες *Hermeneumata Pseudodisitheana*: περιλαμβάνει αλφαβητικούς καταλόγους λέξεων, ολόκληρα κείμενα και κωμικά σκηνικά επεισόδια της καθημερινής ζωής. Τα εγχειρίδια αυτά είχαν συνταχθεί για τους ελληνόφωνους που ήθελαν να μάθουν λατινικά, αλλά μπορούσαν επίσης να τα μεταχειριστούν και Λατίνοι που μάθαιναν ελληνικά. Οι μελετητές δέχονται ότι συντάχθηκαν κατά το πρώτο μισό του 3ου αιώνα, ή και στα τέλη του 2ου, όταν τα λατινικά έγιναν, παράλληλα με τα ελληνικά, η γλώσσα της διοίκησης στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Είναι αλήθεια ότι η πρώτη μαρτυρία περί διδασκαλίας των λατινικών σε ελληνόφωνους χρονολογείται μόλις τον 3ο αιώνα. Η ύπαρξη εγχειριδίων ελληνικής-λατινικής-κοπτικής γλώσσας (ένα μόνο μάς είναι γνωστό μέχρι σήμερα) δείχνει ότι τα λατινικά

είχαν επίσης διεισδύσει σε ορισμένους αιγυπτιακούς κύκλους, αναμφίβολα ήδη από τον 3ο αιώνα.

• *Η ανώτερη διδασκαλία*

Μετά τη διδασκαλία βασικών γνώσεων που ήταν έργο του γραμματικού (grammaticus) στις μικρές πόλεις της αυτοκρατορίας, οι ελληνόφωνοι μπορούσαν να τελειοποιήσουν τα λατινικά τους στις «ανώτερες σχολές», που είχαν ανοίξει σε μερικές μεγάλες πόλεις, και να ολοκληρώσουν έπειτα τις σπουδές στην ίδια τη Ρώμη. Τα τρία μεγάλα «πανεπιστημιακά» κέντρα για το ρωμαϊκό δίκαιο στην Ανατολή ήταν η Βηρυτός, η Καισάρεια της Παλαιστίνης και η Αλεξάνδρεια. Η νομική σχολή της Βηρυτού, που ιδρύθηκε λίγο μετά το 212, ήταν περιώνυμη. Ο επίσκοπος Γρηγόριος ο Θαυματουργός, που μελέτησε εκεί το ρωμαϊκό δίκαιο, εκφράζει το πόσο αξιόλογη ήταν σε ένα λόγο του προς τον Ωριγένη που εκφωνήθηκε το 239 στην Καισάρεια της Παλαιστίνης:

Το ενδιαφέρον της μελέτης του ρωμαϊκού δικαίου

(Ο άγγελός μου) του το έβαλε στο μυαλό και μέσω εκείνου με προέτρεψε να μάθω τους ρωμαϊκούς νόμους. Ο άνθρωπος βέβαια το έπραξε με το παραπάνω, κι εγώ υπάκουσα, περισσότερο για να τον ευχαριστήσω παρά από αγάπη για την τέχνη. Με πήρε λοιπόν μαθητή του και άρχισε να με διδάσκει φιλότιμα. Μου αποκάλυψε μάλιστα κάτι που βγήκε περισσότερο από οτιδήποτε άλλο αληθινό, ότι η εκμάθηση των νόμων θα μου ήταν εφόδιο (αυτή τη λέξη χρησιμοποίησε) είτε ήθελα να γίνω ρήτορας στα δικαστήρια είτε οτιδήποτε άλλο.

Γρηγόριος ο Θαυματουργός, *Εἰς Ὠριγένην Προσφωνητικός* 5, 50-60, γαλλ. μτφρ. Bruno Rochette, *Le latin dans le monde grec*, Βρυξέλλες 1997, σ. 172

Τα μείζονα κέντρα της ελληνικής παιδείας

• *Οι ελληνικές βιβλιοθήκες*

Η ελληνόφωνη Ανατολή φιλοξενούσε πλήθος βιβλιοθήκες, που τα απομεινάρια τους είναι και σήμερα ορατά: η βιβλιοθήκη του Αδριανού στην Αθήνα, η βιβλιοθήκη της Θεσσαλονίκης, των Φιλίππων, η βιβλιοθήκη του Κέλσου στην Έφεσο ή η βιβλιοθήκη του Ασκληπιείου της Περγάμου. Τίποτα όμως δεν απέμεινε από τις δύο ξακουστές βιβλιοθήκες της Αλεξάνδρειας, τη βιβλιοθήκη του Μουσείου και τη βιβλιοθήκη του Σεραπείου. Φιλοξενούσαν όχι μονάχα βιβλία σε κυλίνδρους αλλά και κώδικες, τη νέα μορφή βιβλίου με σελίδες, που αποτελούσε ρωμαϊκή και ειδωλολατρική επινόηση. Ο κώδικας επρόκειτο πολύ γρήγορα να υιοθετηθεί από τους χριστιανούς για τα ιερά τους κείμενα. Ο Τερτυλλιανός, που γράφει το *Apologeticum* το 197, μνημονεύει επίσης την αλεξανδρινή Βίβλο ανάμεσα στα έργα που φυλάσσονταν στον καιρό του στην Αλεξάνδρεια:

Τα βιβλία των βιβλιοθηκών της Αλεξάνδρειας

5... Ο Πτολεμαίος, ο επονομαζόμενος Φιλάδελφος, βασιλιάς πολύ μορφωμένος και βαθύς γνώστης κάθε γραμματειακού είδους, εφάμιλλος, πιστεύω, του Πεισίστρατου όσον αφορά την αγάπη του για τις βιβλιοθήκες, συγκέντρωσε πολλά βιβλία ιστορίας, περίφημα για την παλαιότητά τους ή αξιοπερίεργα από κάποια άποψη. Με τη συμβουλή του Δημήτριου του Φαληρέα, του πιο φημισμένου γραμματικού της εποχής, που τον είχε κάνει διευθυντή της βιβλιοθήκης του, ζήτησε βιβλία και από τους Εβραίους, δηλαδή δικά τους βιβλία, γραμμένα στη γλώσσα τους, που μόνον εκείνοι είχαν στην κατοχή τους. [...] 7 Οι Εβραίοι όμως έδωσαν στον Πτολεμαίο και το μέσο να καταλάβει τα βιβλία τους: του έδωσαν εβδομήντα δύο ερμηνευτές [...] 8 Έτσι, τα μνημεία τούτα, μεταφρασμένα στα ελληνικά, μπορεί να τα δει κανείς και σή-

μερα στο ναό του Σέραπη, στη βιβλιοθήκη του Πτολεμαίου, μαζί με το εβραϊκό τους πρωτότυπο.

Τερτυλλιανός, *Apologeticum* XVIII, 5-7,
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1961

• *Οι «πανεπιστημιουπόλεις»*

Η Αλεξάνδρεια ήταν «πανεπιστημιακό» κέντρο σε διάφορους τομείς: εκτός από το ρωμαϊκό δίκαιο και τα λατινικά, εκεί διδασκόταν η φιλοσοφία, η ρητορική και η ιατρική, που φαίνεται ότι υπήρξε το καύχημά της. Στην ίδια πόλη αναπτύχθηκε ο νεοπλατωνισμός με τον Πλωτίνο, καθώς και το Διδασκαλείο, σχολή κατήχησης που ίδρυσε ο επίσκοπος Δημήτριος στα τέλη του 2ου αιώνα. Στην Αθήνα, που παρέμεινε η πιο λαμπρή «πανεπιστημιούπολη» της ελληνόφωνης Ανατολής, καθώς και στη Σμύρνη, που ήταν ιδιαιτέρως ξακουστή, η διδασκαλία γινόταν αποκλειστικά στα ελληνικά. Η πλατωνική σχολή των Αθηνών, η Ακαδημία, έκλεισε το 529 με διαταγή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού. Ο χριστιανισμός έκρινε, σύμφωνα με την ωραία διατύπωση του Ζαν Σιρινελλί στο βιβλίο του *Les Enfants d'Alexandre* (*Τα παιδιά του Αλέξανδρου*) (σ. 555), «ότι είχε πια ενηλικιωθεί».

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η μοίρα της ελληνικής παιδείας

Ο ελληνισμός δεν εξαφανίζεται με το τέλος της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. Η αρχαία περίοδος κλείνει βέβαια χρονολογικά στη λατινική Δύση κατά τον 5ο αιώνα, με τις μεγάλες εισβολές, την πτώση της δυτικής αυτοκρατορίας και την εγκατάσταση των βαρβαρικών βασιλείων. Αλλά, όπως γράφει ο Ανρί-Ιρενέ Μαρρού, στο έργο του *Décadence romaine ou antiquité tardive ? IIIe-IVe siècle* ([Ρωμαϊκή παρακμή ή ύστερη αρχαιότητα; 3ος-4ος αιώνας], Παρίσι 1977), το οποίο δημοσιεύτηκε μετά θάνατον, «η παιδεία των γραμμάτων δεν εξαφανίστηκε ποτέ ολότελα (στη Δύση)» μετά την οριστική διαίρεση της αυτοκρατορίας σε ανατολική και δυτική μετά το θάνατο του Θεοδόσιου το 395. Η παιδεία αυτή μεταδίδεται πια στα λατινικά, αλλά εξακολουθεί να είναι κληρονόμος της ελληνορωμαϊκής παιδείας που διαμορφώθηκε στο πέρασμα των αιώνων.

Το ανατολικό τμήμα, που δεν υπέστη τις «βαρβαρικές εισβολές», το βυζαντινό κράτος, εμφανίζεται ως η συνέχεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ως αυτοκρατορία πια χριστιανική, με καινούργια πρωτεύουσα, την Κωνσταντινούπολη, επί του Βοσπόρου. Πράγματι, οι Έλληνες της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν αποκαλούνταν ποτέ οι ίδιοι «Βυζαντινοί» αλλά *Ρωμαῖοι*. Γι' αυτό ο Ντρόυζεν θεωρεί ότι η ιστορία του ελληνισμού στην πολιτισμική του διάσταση πρέπει να θεωρηθεί ότι τερματίζεται με την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους το 1453.

Η πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας επρόκειτο να σημάνει την αναχώρηση για τη Δύση πλήθους Ελλήνων λογίων, που μεταναστεύουν μαζί με χειρόγραφα. Αυτοί θα συμβάλουν στην εμφάνιση της ευρωπαϊκής Αναγέννησης, που οριζόταν ως επιστροφή στην αρχαία παιδεία, στον τομέα των τεχνών και της λογοτεχνίας αλλά και στον τομέα της σκέψης. Στην ελληνική Ανατολή, ο ελληνισμός επρόκειτο να συρικνωθεί ως επικράτεια, με απανωτές εδαφικές απώλειες και μαύρες σελίδες στην ελληνική ιστορία, και να συγκεντρωθεί στο χώρο της Ελλάδας, η οποία αναγεννάται το 1821, και στους κόλπους της διασποράς: οι πιο δραματικές στιγμές του είναι η Μικρασιατική καταστροφή του 1922, με την εκδίωξη των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία και την Ανατολία, η αναχώρηση των Ελλήνων από την Αίγυπτο το 1956, και το 1974 ο ξεριζωμός του ελληνικού στοιχείου από τη βόρεια Κύπρο.

Από την άλλη πλευρά, ο ελληνισμός μετασχηματιζόταν βαθιά για να γεννήσει τον νέο ελληνισμό, στενά συνδεδεμένο με την Ορθοδοξία, που υπήρξε ο θεματοφύλακας της ελληνικής παιδείας υπό τον οθωμανικό ζυγό. Οι πιο εμβληματικοί ίσως εκπρόσωποί του είναι (πάντα ο Όμηρος!) ποιητές όπως ο Αλεξανδρινός Κωνσταντίνος Καβάφης (1863-1933), ο Σμυρναίος Γιώργος Σεφέρης (1900-1971), ο Γιάννης Ρίτσος (1909-1990) από τη Μονεμβασιά, ο δημιουργός του ωραίου αλλά και τραγικού ποιήματος «Ρωμιοσύνη».

Τρία ποιήματα του Κωνσταντίνου Καβάφη για την αρχαία ελληνική εκπαίδευση

Η ΔΟΞΑ ΤΩΝ ΠΤΟΛΕΜΑΙΩΝ (1911)

Εἶμ' ὁ Λαγίδης, βασιλεύς. Ὁ κάτοχος τελείως
(μὲ τὴν ἰσχύ μου καὶ τὸν πλοῦτο μου) τῆς ἡδονῆς.
Ἡ Μακεδών, ἡ βάρβαρος δὲν βρίσκεται κανεὶς
ἴσος μου, ἢ νὰ μὲ πλησιάζει κάν. Εἶναι γελοῖος
ὁ Σελευκίδης μὲ τὴν ἀγοραία του τρυφή.

Ἂν ὅμως σεῖς ἄλλα ζητεῖτε, ἰδοὺ κι αὐτὰ σαφῆ.
Ἡ πόλις ἡ διδάσκαλος, ἡ πανελλήνια κορυφή,
εἰς κάθε λόγο, εἰς κάθε τέχνη ἡ πιὸ σοφή.

ΗΡΩΔΗΣ ΑΤΤΙΚΟΣ (1912) [απόσπασμα]

Ἁ τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ τί δόξα εἶν' αὐτή.
Ὁ Ἀλέξανδρος τῆς Σελευκείας, ἀπ' τοὺς καλούς μας σοφιστάς,
φθάνοντας στὰς Ἀθήνας νὰ ὁμιλήσει,
βρίσκει τὴν πόλιν ἄδεια, ἐπειδὴ ὁ Ἡρώδης
ἦταν στὴν ἐξοχή. Κ' ἡ νεολαία
ὅλη τὸν ἀκολούθησεν ἐκεῖ νὰ τὸν ἀκούει.
Ὁ σοφιστὴς Ἀλέξανδρος λοιπὸν
γράφει πρὸς τὸν Ἡρώδη ἐπιστολή,
καὶ τὸν παρακαλεῖ τοὺς Ἕλληνας νὰ στείλει.
Ὁ δὲ λεπτὸς Ἡρώδης ἀπαντᾶ εὐθύς,
«Ἔρχομαι μὲ τοὺς Ἕλληνας μαζὺ κ' ἐγώ».

ΛΥΣΙΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ ΤΑΦΟΣ (1914)

Πλησιέστατα, δεξιὰ ποὺ μπαίνεις, στὴν βιβλιοθήκη
τῆς Βηρυτοῦ θάψαμε τὸν σοφὸ Λυσία,
γραμματικόν. Ὁ χῶρος κάλλιστα προσήκει.
Τὸν θέσαμε κοντὰ σ' αὐτά του ποὺ θυμᾶται
ἴσως κ' ἐκεῖ – σχόλια, κείμενα, τεχνολογία,
γραφές, εἰς τεύχη ἑλληνισμῶν πολλὴ ἑρμηνεία.
Κ' ἐπίσης ἔτσι ἀπὸ μᾶς θὰ βλέπεται καὶ θὰ τιμᾶται
ὁ τάφος του, ὅταν ποὺ περνοῦμε στὰ βιβλία.

Στο πρωτότυπο τα ποιήματα παρατίθενται στη γαλλική μετάφραση της Μαργκερίτ Γιουρσενάρ και του Κωνσταντίνου Δημαρά, *Présentation critique de Constantin Cavafy*, Poésie/Gallimard, 1978, σ. 101, 104 και 113.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Αρχαιολογικές μαρτυρίες

Η διδασκαλία της μουσικής και των γραμμάτων σε ένα σχολείο
Αττική κύλικα του Δούριδος (περί το 480 π.Χ.)

Εικόνα α

Εικόνα β

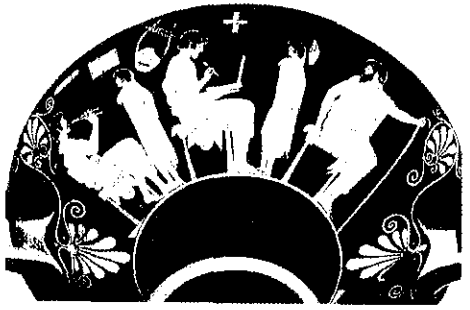

Βερολίνο, Antikenmuseum, αρ. ευρ. F 2285.

Η διδασκαλία της μουσικής και των γραμμάτων (κύλικα)

Στην ***εικόνα α***, αριστερά απεικονίζεται μάθημα μουσικής. Ο γενειοφόρος δάσκαλος και ο αγένειος μαθητής κάθονται σε σκαμνιά, ο ένας απέναντι στον άλλο. Κρατούν κι οι δύο λύρα. Στο κέντρο, ο καθιστός δάσκαλος κρατάει κύλινδρο παπύρου στον οποίο είναι γραμμένοι επικοί στίχοι: «Μούσα, βρες μου στις όχθες του Σκάμανδρου το υλικό για να αρχίσω το τραγούδι μου». Το κείμενο είναι γραμμένο οριζόντια ώστε να διαβάζεται από αυτόν που κοιτάζει το αγγείο.
Στην άλλη εικόνα ο μαθητής, όρθιος, κοιτάζει προς τον δάσκαλο. Πρέπει να απαγγέλλει κάποιο μάθημα ή να εξασκείται στην ανάγνωση του ανοιχτού βιβλίου. Δεξιά, ένας καθιστός γενειοφόρος άνδρας παρακολουθεί τη σκηνή. Έχει τις κνήμες σταυρωμένες και στηρίζει το δεξί χέρι σε μπαστούνι. Ο δάσκαλος κάθεται σε καρέκλα, ενώ ο άνδρας δεξιά σε σκαμνί.

Η ***εικόνα β*** παρουσιάζει, αριστερά, τον αγένειο δάσκαλο μουσικής που παραδίδει μάθημα αυλού. Κάθεται σε σκαμνί, ενώ ο μαθητής στέκεται όρθιος μπροστά του. Στο κέντρο, ο δάσκαλος κρατάει στο αριστερό του χέρι ένα πολύπτυχο ανοιχτό και με το δεξί γράφει με τον στύλο του. Ο μαθητής στέκεται όρθιος μπροστά του. Δεξιά ένας καθιστός γενειοφόρος άνδρας στηρίζεται στο μπαστούνι του και στρέφει το βλέμμα προς τη σκηνή.
Διάφορα αντικείμενα εμφανίζονται επίσης κρεμασμένα στον τοίχο: από αριστερά προς τα δεξιά, ένα βιβλίο σε κύλινδρο, πινακίδες γραφής δεμένες με σκοινί, μια λύρα, ένας γνώμονας (;).

Ο όρκος των Αθηναίων εφήβων
Επιγραφή του δεύτερου μισού του 4ου αιώνα π.Χ.
Άνω τμήμα της «στήλης των όρκων» των Αχαρνών

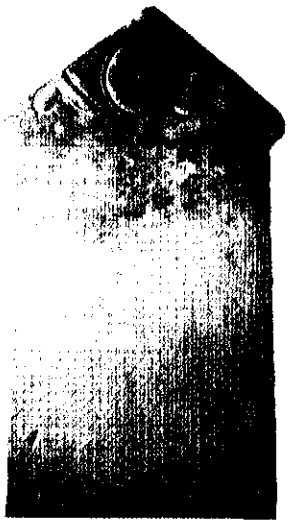

Ο όρκος των Αθηναίων εφήβων

Οὐ καταισχυνῶ ὅπλα τὰ ἱερά, οὐδ' ἐγκαταλείψω τὸν παραστάτην ὅτῳ ἂν στοιχήσω, ἀμυνῶ δὲ καὶ ὑπὲρ ἱερῶν καὶ ὑπὲρ ὁσίων, καὶ μόνος καὶ μετὰ πολλῶν· τὴν δὲ πατρίδα οὐκ ἐλάττω παραδώσω, πλείω δὲ καὶ ἀρείω ὅσης ἂν παραδέξωμαι καὶ εὐηκούσω τῶν ἀεὶ κραινόντων, καὶ τοῖς θεσμοῖς τοῖς ἱδρυμένοις πείσομαι καὶ ὅσους ἂν ἄλλους τὸ πλῆθος ἱδρύσεται ὁμοφώνως· καὶ ἄν τις ἀναιρῇ τοὺς θεσμούς ἢ μὴ πείθεται, οὐκ ἐπιτρέψω, ἀμυνῶ δὲ καὶ μόνος καὶ μετὰ πάντων, καὶ ἱερὰ τὰ πάτρια τιμήσω. Ἵστορες θεοί· Ἄγλαυρος, Ἑστία, Ἐνυώ, Ἐνυάλιος, Ἄρης καὶ Ἀθηνᾶ Ἀρεία, Ζεύς, Θαλλώ, Αὐξώ, Ἡγεμόνη, Ἡρακλῆς, ὅροι τῆς πατρίδος, πυροί, κριθαί, ἄμπελοι, ἐλαῖαι, συκαῖ.

Ο όρκος των Αθηναίων εφήβων

Το κείμενο σώζεται σε μαρμάρινη στήλη, την αποκαλούμενη «στήλη των όρκων», που προέρχεται από το δήμο των Αχαρνών, στα βόρεια της Αττικής. Η επιγραφή ανακαλύφθηκε το 1932 και δημοσιεύτηκε από τον επιγραφολόγο Λουί Ρομπέρ το 1938. Βρισκόταν στο ιερό του Άρη (θεού του πολέμου) και της Αθηνάς Αρείας. Το κείμενο του όρκου των εφήβων καταλαμβάνει την αρχή της χαραγμένης πέτρας (στ. 5-20) και στη συνέχεια παρατίθεται ο όρκος που υποτίθεται ότι έδωσαν οι Αθηναίοι πριν από τη μάχη στις Πλαταιές (479 π.Χ.). Στο αέτωμα της στήλης υπάρχει ανάγλυφο με τα διάφορα στοιχεία του αμυντικού εξοπλισμού του οπλίτη: στρογγυλή ασπίδα, περικεφαλαία, θώρακα και περικνημίδες.

«Δεν θα ντροπιάσω τα ιερά όπλα που κρατώ· δεν θα εγκαταλείψω τους συμπολεμιστές μου· θα αγωνιστώ για την υπεράσπιση της θρησκείας και της πολιτείας και θα παραδώσω στους επερχόμενους μια πατρίδα όχι μικρότερη αλλά μεγαλύτερη και πιο ισχυρή, στο μέτρο των δυνάμεών μου και με τη βοήθεια όλων. Θα υπακούω στους άρχοντες, στους ήδη θεσπισμένους νόμους, σε όσους πρόκειται να θεσπιστούν· αν κάποιος θελήσει να τους ανατρέψει, θα αντισταθώ με όλες μου τις δυνάμεις και με τη βοήθεια όλων· θα τιμώ τις λατρείες των πατέρων μου. Μάρτυρές μου για τον όρκο ας είναι η Άγλαυρος, η Εστία, η Ενυώ, ο Ενυάλιος, ο Άρης και η Αθηνά Αρεία, ο Ζευς, η Θαλλώ, η Αυξώ, η Ηγεμόνη, ο Ηρακλής, τα όρια της πατρίδας, τα σιτάρια, τα κριθάρια, τα αμπέλια, οι ελιές, οι συκιές.»

Έκδοση: Louis Robert, *Etudes épigraphiques et philologiques*, Champion, Παρίσι 1938, σ. 296-307, γαλλ, μτφρ. Georges Daux, «Le serment des éphèbes athéniens», *Revue des études grecques*, τόμ. LXXXIV, 1971, σ. 370-383.

Η στήλη χαράχτηκε στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ. Το πρόβλημα που τίθεται αφορά την εποχή κατά την οποία διατυπώθηκε ο όρκος των εφήβων. Σειρά στοιχείων μαρτυρούν τον αρχαϊκό του χαρακτήρα. Ο κατάλογος των μαρτύρων του όρκου περιλαμβάνει θεότητες που σπάνια τις επικαλούνταν κατά την κλασική εποχή: Ενυώ, Ενυάλιος, Θαλλώ, Αυξώ. Αντιστρόφως, παρατηρούμε την απουσία θεϊκών δυνάμεων σημαντικών κατά την εποχή αυτή: Ποσειδών, Απόλλων, Δήμητρα και Κόρη ή Θησέας. Η αναφορά στα σύνορα της χώρας και στους καρπούς της γης είναι επίσης αρχαϊκό χαρακτηριστικό. Η αττική εφηβεία είχε όντως ρίζες προκλασικές.

Απεικονίσεις μαθητριών (5ος και 3ος αιώνας π.Χ.)

Εικόνα α – Νεαρή μαθήτρια και η δούλη της;

Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art, αρ. ευρ. 06. 1021. 167 (Rogers Fund 1906)

Εικόνα β – Κοριτσάκι με δίπτυχο

Αλεξάνδρεια, Ελληνορωμαϊκό Μουσείο, αρ. ευρ. 10 461

Απεικονίσεις μαθητριών

Η ***εικόνα α*** δείχνει δύο γυναικείες μορφές. Έχουν το ίδιο ύψος και απεικονίζονται όρθιες. Αριστερά, βλέπουμε μια μαθήτρια: κρατάει στο δεξί χέρι πινακίδες γραφής δεμένες με ιμάντα. Η περιποιημένη κόμη της, που τη συγκρατεί με ταινία, και το φόρεμά της, που τονίζει τη μέση της, δηλώνουν κοπέλα και όχι κορίτσι. Από το αριστερό της χέρι την τραβάει μια γυναίκα, έχοντας το βλέμμα στραμμένο προς εκείνη. Φαίνεται ότι της μιλάει και την οδηγεί προς την κατεύθυνση που δείχνει με το αριστερό της χέρι.

Η βασική δυσκολία μσε αυτή τη σκηνή είναι η ταύτιση των δύο αυτών γυναικείων μορφών, εφόσον δεν υπάρχει επιγραφή. Η ηλικία και τα κομψά ενδύματα της μαθήτριας υποδεικνύουν μια υποψήφια εταίρα κατά τη διάρκεια της μαθητείας της. Η γυναίκα στα δεξιά θα μπορούσε να είναι δούλη παιδαγωγός. Ρόλος της ήταν να την οδηγήσει στο σχολείο, εκτός σπιτιού. Η κίνηση που κάνει με το αριστερό της χέρι εξηγεί ίσως τη φύση των λόγων που ανταλλάσσουν: πρόκειται μάλλον για παρότρυνση στη μελέτη.

Η ***εικόνα β*** παρουσιάζει ένα κοριτσάκι καθισμένο. Μοιάζει να είναι γυμνό. Το παχουλό κορμάκι του, το στρογγυλό πρόσωπο, τα μακριά μαλλιά που πέφτουν στους ώμους του υποδεικνύουν την ηλικία του: είναι μικρούλα. Στα γόνατά της κρατάει δίπτυχο πινακίδων για να γράφει. Στις πινακίδες έγραφε με κάλαμο (ή στύλο) που δεν σώθηκε.

Η μαρτυρία αυτή αποδεικνύει ότι στα σχολεία της ελληνιστικής Αιγύπτου χρησιμοποιούσαν πινακίδες για τη γραφή (μολονότι δεν έχουν βρεθεί, μέχρι σήμερα, τέτοιες πινακίδες της ελληνιστικής εποχής, κατ' αντίθεση προς τη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο). Χρησιμοποιούνταν για τη μελέτη των γραμμάτων αλλά και των μαθηματικών. Οι επιστήμονες που ειδικεύονται στη γραφική ύλη ενδιαφέρονται, ιδιαίτερα από το 1980 και μετά, για την πινακίδα ως γραφική ύλη. Η απογραφή των ελληνικών πινακίδων της Αιγύπτου το 1892 περιλάμβανε μονάχα 45 αντικείμενα, ενώ σήμερα αριθμεί πάνω από 2.000. Οι πινακίδες για σχολική χρήση ήταν από ξύλο, κερωμένες ή όχι (επιχρισμένες με κερί). Μπορεί να ήταν ενωμένες σε «τετράδια» (κώδικες), δεμένες με σκοινάκια, ανά δύο (όπως εδώ στο αγαλματίδιο) έως δέκα το πολύ (δίπτυχο, τρίπτυχο... πολύπτυχο), γραμμένες μπρος και πίσω. Αντίθετα, η μαρτυρία αυτή δεν μας πληροφορεί για τον τόπο της διδασκαλίας, μέσα στο σπίτι της οικογένειας ή εκτός.

Χρονολόγιο

Βασικές χρονολογίες	Πολιτισμός/εκπαίδευση
Περί το 2000: Άφιξη των Ελλήνων στον ελλαδικό χώρο	
1550-1075: Μυκηναϊκός πολιτισμός	
1200-1075: Κατάρρευση των Μυκηνών	Γραπτές μαρτυρίες σε Γραμμική Β Εξαφάνιση της γραφής
1075-800: Σκοτεινοί Αιώνες και πρώιμη αρχαϊκή περίοδος	
1075-800: Α΄ αποικισμός (Μικρά Ασία)	Διάδοση των ελληνικών διαλέκτων
800-500: Αρχαϊκή περίοδος	
775: Αρχή του Β΄ αποικισμού [Νότια Ιταλία (Μεγάλη Ελλάδα) και Σικελία]	776: Πρώτοι Ολυμπιακοί αγώνες Διάδοση του αλφαβήτου
740-720: Α΄ Μεσσηνιακός πόλεμος	
740: Αρχή του αποικισμού του Ελλησπόντου	
	725-700: Όμηρος (Μ. Ασία) αρχές 7ου αι.: Ησίοδος (Βοιωτία)
Περί το 660: Χαρώνδας, νομοθέτης στη Μεγάλη Ελλάδα	
650-620: Β΄ Μεσσηνιακός πόλεμος	
621-620: Δράκων, νομοθέτης της Αθήνας	
	Τέλη 7ου αιώνα στη Σπάρτη: Τυρταίος και Αλκμάν
600: Ίδρυση της Μασσαλίας από Έλληνες της Φώκαιας (Μ. Ασία)	
594-593: Ο Σόλων άρχων στην Αθήνα	Ποιητές του τέλους 7ου/αρχές 6ου αι.: Μέγαρα: Θέογνις· Μυτιλήνη: Σαπφώ, Αλκαίος· Τέως: Ανακρέων
	Θαλής ο Μιλήσιος (624-548/545) Αναξίμανδρος ο Μιλήσιος (610-545) Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος (570-475)
570-526: Φαραώ Άμασις Άνθηση της Ναύκρατης	
557-530: Ο Κύρος βασιλιάς των Περσών Κατάκτηση της Μ. Ασίας από τον Κύρο	
561: Ο Πεισίστρατος τύραννος της Αθήνας (πεθαίνει το 528)	Ηράκλειτος ο Εφέσιος (540-480) Αναξιμένης ο Μιλήσιος (πρώτο μισό 6ου αι.) Περί το 530: Ο Πυθαγόρας ο Σάμιος εγκαθίσταται στον Κρότωνα
522-486: Ο Δαρείος βασιλιάς των Περσών	Τέλος 6ου αι.: Εκαταίος ο Μιλήσιος 534: Πρώτοι αγώνες τραγωδίας στην Αθήνα Αισχύλος (525-456) Πίνδαρος (518-440)
508: Ο Κλεισθένης στην Αθήνα	Παρμενίδης ο Ελεάτης (515-450)
499-336: Κλασική εποχή	
498-494: Εξέγερση των πόλεων της Ιωνίας	Ο Αναξαγόρας ο Κλαζομενεύς (500-428) εγκαθίσταται στην Αθήνα Σοφοκλής (496-406) Πρωταγόρας (490-421) Ηρόδοτος (485-420)
490: Α΄ Μηδικός πόλεμος (Μαραθώνας)	
	485: Πρώτοι αγώνες κωμωδίας στην Αθήνα Ιππόδαμος ο Μιλήσιος Ευριπίδης (480-406)
480-478: Β΄ Μηδικός πόλεμος (Σαλαμίνα, Πλαταιές, Μυκάλη)	
478: Δηλιακή Συμμαχία	
	Σωκράτης (469-399) Ιπποκράτης ο Κώος (460-397) Θουκυδίδης (460-396) Δημόκριτος ο Αβδηρίτης (460-370)
443-429: Ο Περικλής στρατηγός	
	Αριστοφάνης (445-386)

Μέσα 5ου αι.: αρχή της διδασκαλίας των σοφιστών

Ισοκράτης (436-338) – Ίδρυση της σχολής του το 393

431-404: Πελοποννησιακός πόλεμος

427: Ο Γοργίας στην Αθήνα

Πλάτων (427-347) – Ίδρυση της Ακαδημίας το 387

Ξενοφών (427-355)

415-413: Σικελική εκστρατεία

Διογένης ο Κυνικός (413-327)

404: Ήττα των Αθηνών
Καθεστώς των Τριάκοντα τυράννων

403: Αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Αθήνα

399: Δίκη και θανάτωση του Σωκράτη

Αισχίνης (390-314)

Δημοσθένης (384-322)

Αριστοτέλης (384-322)

377: Δεύτερη Αθηναϊκή Συμμαχία

371: Ήττα των Σπαρτιατών στα Λεύκτρα

359-336: Ο Φίλιππος Β΄ βασιλιάς της Μακεδονίας

Πύρρων ο Ηλείος (360-270), ιδρυτής της σχολής των Σκεπτικών

356: Γέννηση Μεγάλου Αλεξάνδρου

343-340: Ο Αριστοτέλης παιδαγωγός Αλεξάνδρου

Επίκουρος (342-270)

Μένανδρος (342-293)

338: Μάχη της Χαιρώνειας, ήττα των ελληνικών πόλεων

336-326: Διακυβέρνηση της Αθήνας από τον Λυκούργο

335: Μεταρρύθμιση της αθηναϊκής εφηβείας

336-31: Αλέξανδρος ο Μέγας, η ελληνιστική εποχή και η ρωμαϊκή κατάκτηση

336-323: Βασιλεία και κατακτήσεις Αλεξάνδρου

335: Ίδρυση του Λυκείου από τον Αριστοτέλη

Ζήνων ο Κιτιεύς (333-262)

332/331: Ίδρυση της Αλεξάνδρειας στην Αίγυπτο

323: Θάνατος του Αλεξάνδρου στη Βαβυλώνα

322: Λαμιακός πόλεμος (Αμοργός)

322: Ο Θεόφραστος διαδέχεται τον Αριστοτέλη επικεφαλής του Λυκείου

321-301: Πόλεμοι των διαδόχων του Αλεξάνδρου

321: Διαμοιρασμός της αυτοκρατορίας του Αλεξάνδρου στην Τριπαράδεισο

Καλλίμαχος (310-240)

Θεόκριτος (310-250)

307/306: Νέα μεταρρύθμιση της εφηβείας στην Αθήνα

306/305: Οι διάδοχοι αυτοανακηρύσσονται βασιλείς

306: Ο Επίκουρος ιδρύει τον Κήπο

306-285: Αίγυπτος, Πτολεμαίος Α΄

300: Ο Ζήνων ιδρύει τη Στοά

297: Ο Δημήτριος ο Φαληρεύς στην Αλεξάνδρεια, ίδρυση του Μουσείου

Απολλώνιος ο Ρόδιος (295-215)

290-280: Ίδρυση της βιβλιοθήκης του Μουσείου

Ζηνόδοτος ο Εφέσιος, πρώτος διευθυντής της Βιβλιοθήκης του Μουσείου, παιδαγωγός του Πτολεμαίου Β΄

Φιλήτας ο Κώος (γενν. περ. 320), παιδαγωγός του Πτολεμαίου Β΄

287: Ο Στράτων ο Λαμψακηνός επικεφαλής του Λυκείου

285-246: Αίγυπτος, Πτολεμαίος Β΄

Έναρξη στην Αλεξάνδρεια της μετάφρασης της Βίβλου στα ελληνικά

275-265: Ώριμη περίοδος του Ηρώνδα

248: Διάταγμα του Πτολεμαίου Β΄ για τους δασκάλους και τους παιδοτρίβες

267-262: Χρεμωνίδειος πόλεμος

280-275: Ο Πύρρος στην Ιταλία

Αρχιμήδης (287-212)

280-201: Ο Χρύσιππος, επικεφαλής της Στοάς (232-208)
Ερατοσθένης ο Κυρηναίος (275-195), παιδαγωγός του **Πτολεμαίου Δ'**
215-129: Καρνεάδης ο Κυρηναίος

197: Κυνός κεφαλές

Πολύβιος ο Μεγαλοπολίτης (200-120)
Περί το 180: Γυμνασιαρχικός νόμος της Βέροιας (Μακεδονία)

168: Πύδνα
167: Η Δήλος αθηναϊκή αποικία

Περί το 160: Βιβλιοθήκη της Περγάμου
155: Πρεσβεία των επικεφαλής των αθηναϊκών φιλοσοφικών σχολών στη Ρώμη
152: Ο Παναίτιος ο Ρόδιος φοιτητής στην Αθήνα

149-146: Αχαϊκός πόλεμος
Άλωση της Κορίνθου από τους Ρωμαίους
146: Άλωση της Καρχηδόνας από τους Ρωμαίους

145: Ο Πτολεμαίος Η' εξορίζει τους λογίους του Μουσείου της Αλεξάνδρειας
144: Ο Παναίτιος γίνεται δεκτός στον κύκλο των Σκιπιώνων στη Ρώμη
123-122: Η αθηναϊκή εφηβεία ανοίγεται στους ξένους
119-110: Ο Παναίτιος επικεφαλής της Στοάς στην Αθήνα
α' τέταρτο 1ου αι.: Τέλος του Λυκείου στην Αθήνα

86: Ο Σύλλας λεηλατεί την Αθήνα

86 (;): Τέλος της Ακαδημίας στην Αθήνα
Ο Ποσειδώνιος από την Απάμεια (135-51) επικεφαλής της στωικής σχολής στη Ρόδο
79: Ο Κικέρων (106-43) στην Αθήνα και στη Ρόδο
68: Ο Πομπήιος παρών σε μάθημα του Ποσειδώνιου στη Ρόδο
59: Ο Ιστορικός Διόδωρος ο Σικελιώτης φτάνει στην Αλεξάνδρεια

48: Νίκη του Καίσαρα στον Φάρσαλο
Θάνατος του Πομπήιου στην Αίγυπτο
31: Ναυμαχία στο Άκτιο
30: Θάνατος του Αντώνιου και της Κλεοπάτρας
Προσάρτηση της Αιγύπτου στη Ρώμη

45: Ο γιος του Κικέρωνα φοιτά στην Αθήνα

31 π.Χ.-395 μ.Χ.:
Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία παγκόσμια δύναμη σε Δύση και Ανατολή

31 π.Χ.-235 μ.Χ.: Η πρώτη Αυτοκρατορία

19: Θάνατος του Βιργίλιου

27: Μοίρασμα των επαρχιών στα μέλη της Συγκλήτου
27-26: Ο Οκτάβιος λαμβάνει τον τίτλο του Αυγούστου

Ο Στράβων διαπλέει το Νείλο

Μ.Χ.

14: Θάνατος του Αυγούστου.
Τιβέριος (14-37)

Περί το 30: Κήρυγμα του Χριστού

37: Ανάρρηση του Καλιγούλα στο θρόνο

40: Εβραϊκή πρεσβεία του Φίλωνα του Αλεξανδρέα

41: Ανάρρηση του Κλαύδιου στο θρόνο

Ο Χαιρήμων, Αιγύπτιος ιερέας και στωικός φιλόσοφος, παιδαγωγός του Νέρωνα

54: Ανάρρηση του Νέρωνα στο θρόνο

Ταξίδι του αυτοκράτορα στην Ελλάδα

69: Ανάρρηση του Βεσπασιανού στο θρόνο
70: Καταστροφή του ναού των Ιεροσολύμων

79: Ανάρρηση του Τίτου στο θρόνο

81: Ανάρρηση του Δομητιανού στο θρόνο

98: Ανάρρηση του Τραϊανού στο θρόνο
121: Ανάρρηση του Αδριανού στο θρόνο

138: Ανάρρηση του Αντωνίνου στο θρόνο

161: Ανάρρηση του Μάρκου Αυρηλίου στο θρόνο
180: Ανάρρηση του Κόμμοδου στο θρόνο
193: Ανάρρηση του Σεπτίμιου Σεβήρου στο θρόνο

211: Καρακάλλας και Γέτας συναυτοκράτορες
Δολοφονία του Γέτα
212: Constitutio Antoniana

215: Ο Καρακάλλας στην Αίγυπτο
218: Ανάρρηση του Ηλιογάβαλου στο θρόνο

69: Ταξίδι του αυτοκράτορα στην Αίγυπτο

74: Εκδίωξη φιλοσόφων και αστρολόγων από τη Ρώμη

80/120: Έργα του Πλούταρχου

94-95: Εκδίωξη φιλοσόφων από τη Ρώμη. Ανάμεσά τους ο Επίκτητος
Δίων Χρυσόστομος: *Περὶ βασιλείας*

121: Αρχή των ταξιδιών του Αδριανού στην Ανατολή. 130/131: Ίδρυση της Αντινοόπολης και του Πανελληνίου στην Αθήνα

143: Αίλιος Αριστείδης: *Ῥώμης ἐγκώμιον*
Τα *Εἰς ἑαυτόν* του Μάρκου Αυρηλίου

197: Τερτυλλιανός: *Apologeticum*
Τέλος 2ου αι.: Ίδρυση της Κατηχητικής σχολής στην Αλεξάνδρεια (*Διδασκαλεῖον*)
Πλωτίνος (περί 205-269): Ιδρυτής της νεοπλατωνικής σχολής

222: Ανάρρηση του Αλεξάνδρου Σεβήρου στο θρόνο

Περί το 229/230: Δίων Κάσσιος, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία*

235-284: Η κρίση της αυτοκρατορίας
235-238: Μαξιμίνος ο Θράκας
244-249: Φίλιππος ο Άραβας

248: Ρωμαϊκή Χιλιετηρίδα

284-395: Η όψιμη αυτοκρατορία
284: Ανάρρηση του Διοκλητιανού στο θρόνο
306: Ανάρρηση του Κωνσταντίνου στο θρόνο

313: Διάταγμα των Μεδιολάνων: ανοχή του χριστιανισμού
328: Αθανάσιος, επίσκοπος Αλεξανδρείας

337: Βάπτιση και θάνατος Κωνσταντίνου

354-394: Ο Λιβάνιος διδάσκει στην Αντιόχεια

361-363: Ιουλιανός ο Παραβάτης
379: Ανάρρηση του Θεοδοσίου στο θρόνο

387: Βάπτιση του Αυγουστίνου
391: Καταστροφή του Σεραπείου της Αλεξάνδρειας και της βιβλιοθήκης του
392: Απαγόρευση της παγανιστικής λατρείας
393: Απαγόρευση των Ολυμπιακών Αγώνων
394: Θάνατος Γρηγορίου Νύσσης

395: Θάνατος του Θεοδοσίου
Διαίρεση της αυτοκρατορίας

407: Θάνατος Ιωάννη Χρυσόστομου

410: Άλωση της Ρώμης από τον Αλάριχο

415: Σφαγή της Υπατίας

Χάρτες

Ο ελληνικός κόσμος του Αιγαίου

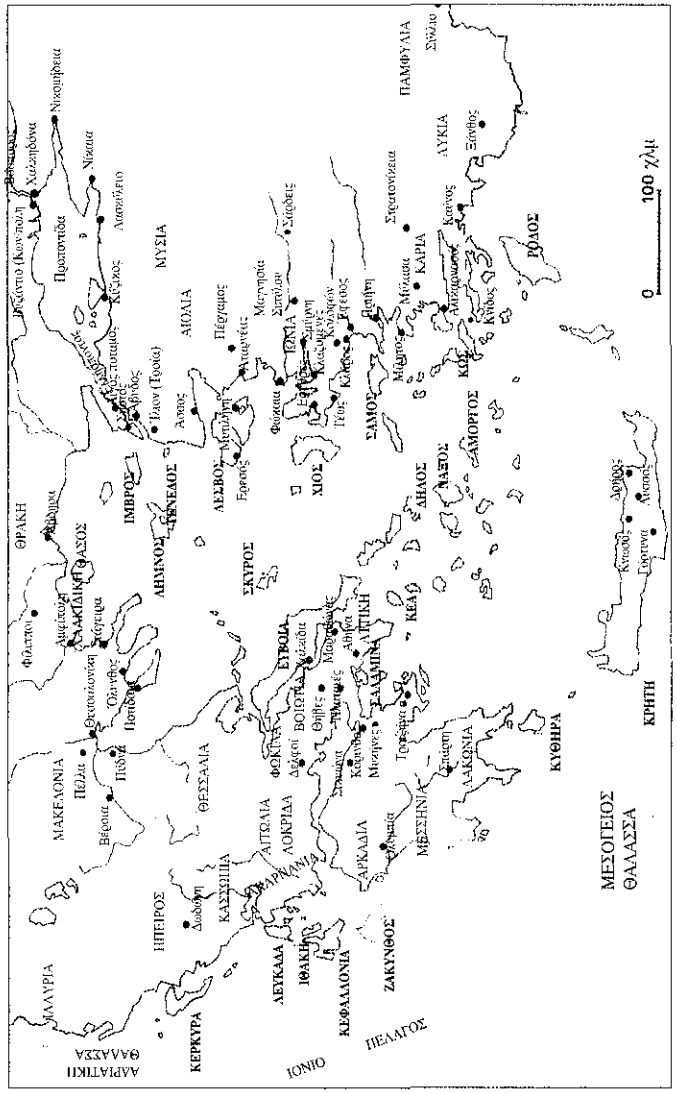

Η Μεγάλη Ελλάδα και η Σικελία

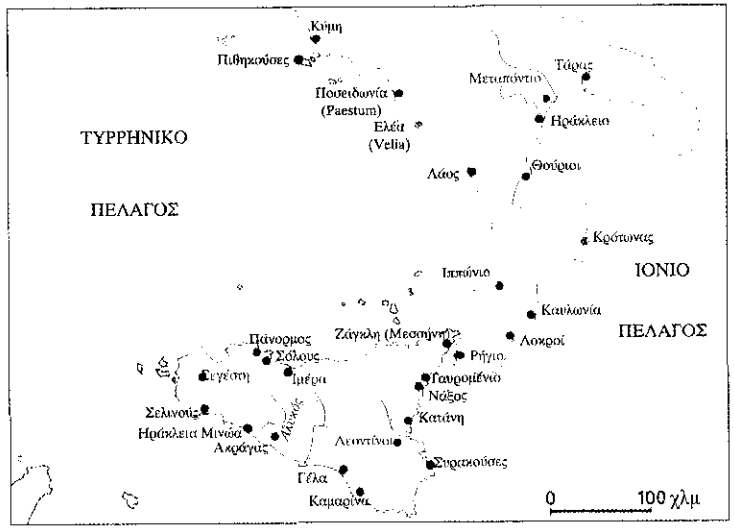

Η Αθήνα κατά τον 5ο και τον 4ο αιώνα π.Χ.

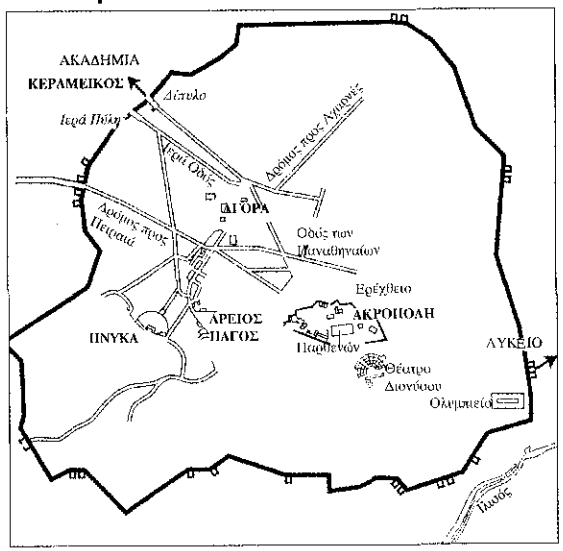

Η ελληνιστική και ρωμαϊκή Αίγυπτος

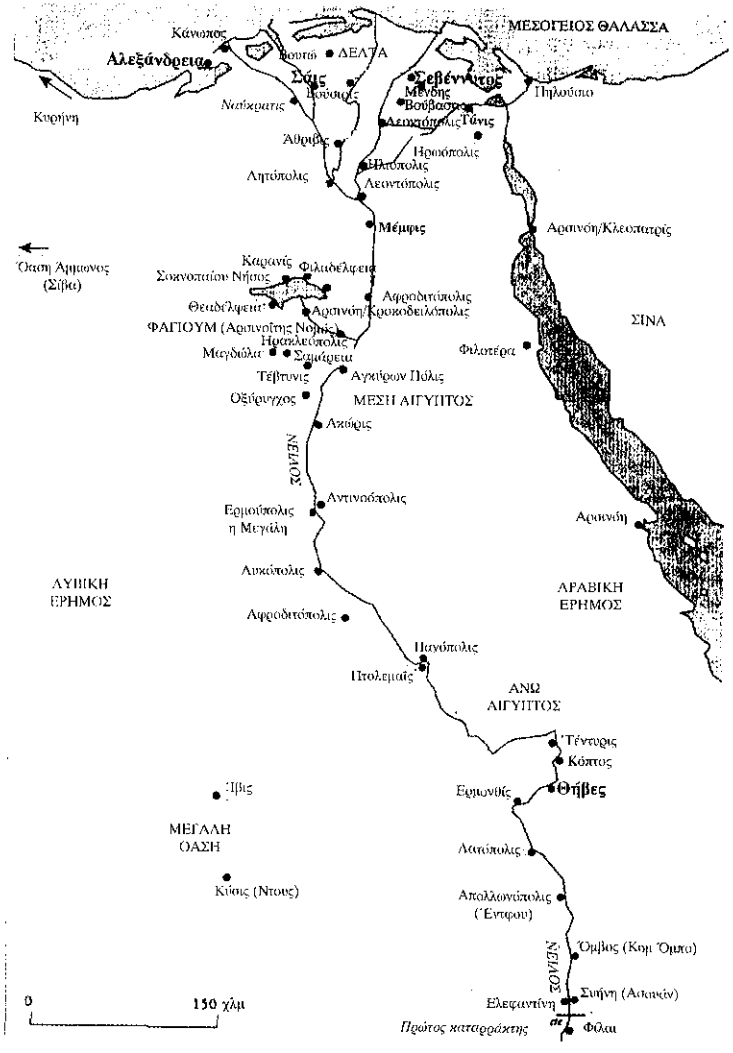

Γλωσσάριο

ἀγέλα	Ομάδα παιδιών ή νέων. Η λέξη απαντά κυρίως στην Κρήτη και στη Σπάρτη.
ἀγορανόμος	Άρχοντας επιφορτισμένος με τον έλεγχο των αγορών στις ελληνικές πόλεις.
ἀγωγή	Ονομασία του σπαρτιατικού εκπαιδευτικού συστήματος για τα παιδιά και τους έφηβους μέχρι 20 ετών.
ἀγών	Διαγωνισμός, άμιλλα.
Ἀκαδημία	Φιλοσοφική σχολή που ίδρυσε ο Πλάτων στο αθηναϊκό γυμνάσιο του Ακάδημου.
ἀκοντιστής	Δάσκαλος της ρίψης ακοντίου.
alimenta	Ίδρυμα που σκοπό είχε να σιτίζει δωρεάν τμήμα του πληθυσμού. Η αντίστοιχη αρχαία ελληνική λέξη είναι *τροφή*.
ἀνδρεία	Ανδροπρέπεια.
ἀρκτεία	Πολιτικού χαρακτήρα τελετουργία της Αθήνας, που πραγματοποιούνταν στη Βραυρώνα. Τα κοριτσάκια «έκαναν την άρκτο» (*ἀρκτεύειν*).
ἀρρηφόροι	Κοριτσάκια της Αθήνας στην υπηρεσία της Αθηνάς.
ἀρχαία παιδεία	Ονομασία της αθηναϊκής αριστοκρατικής εκπαίδευσης.
ἀνθιδογράφος	Ιστοριογράφος της Αττικής.
αὐλός	Πνευστό μουσικό όργανο σε διάφορους τύπους. Ο ελληνικός αυλός αποτελούνταν από ισομήκεις ευθύγραμμους σωλήνες.

βάρβαρος Αυτός που δεν μιλούσε ελληνικά.

βιβλιοθήκη Η ελληνική βιβλιοθήκη ήταν αρχικά μέρος όπου εναπέθεταν τους παπύρινους κυλίνδρους (ράφια ή κιβώτιο) και όχι αναγνωστήριο.

βούα Ομάδα παιδιών, υποδιαίρεση της σπαρτιατικής *ἀγέλας*, διευθυνόμενη από τον *βουαγόν* (βοηδολάτη).

γέρων Ο παλαιός, ο πρεσβύτης, στο σύστημα ηλικιών ή στους πολιτικούς θεσμούς.

γηροβοσκία Υποχρέωση των παιδιών να τρέφουν τους ηλικιωμένους γονείς τους.

γραμματικός Δάσκαλος που δίδασκε τα γράμματα στη δεύτερη εκπαιδευτική βαθμίδα (μελέτη αυτούσιων κειμένων). Η δασκάλα ονομαζόταν *γραμματική*.

γραμματιστής Δάσκαλος που δίδασκε τα γράμματα στην πρώτη εκπαιδευτική βαθμίδα (ανάγνωση και γραφή). Ονομαζόταν επίσης *γραμματοδιδάσκαλος* και *διδάσκαλος*.

γραμματοδιδασκαλεῖον Σχολείο όπου δίδασκε ο γραμματιστής.

γυμνασίαρχος Διευθυντής του γυμνασίου.

γυμνάσιο Κτίριο όπου σύχναζαν οι εφηβοι, οι νεαροί ενήλικοι (*νέοι*) και οι ενήλικοι άνδρες, οι οποίοι το επισκέπτονταν για να ασκήσουν εκεί το σώμα τους. Αποτελούνταν από την παλαίστρα και έναν ή περισσότερους διαδρόμους για το τρέξιμο. Από τον 4ο αιώνα και μετά και καθ' όλη την ελληνιστική εποχή, ήταν επίσης χώρος για την πνευματική διδασκαλία.

γυναικωνίτης Δωμάτιο ή διαμερίσματα των γυναικών στο αρχαίο ελληνικό σπίτι. Τα κορίτσια εκπαιδεύονταν εκεί από τις γυναίκες του σπιτιού ή ορισμένες φορές από εξωτερικούς δασκάλους.

διδασκαλεῖον Βλέπε *γραμματοδιδασκαλεῖον*.

διδάσκαλος Βλέπε γραμματιστής.

εἶρην ἡ ἰρήν Όρος για τον έφηβο στη Σπάρτη. Νέος που είχε

συμπληρώσει το 18ο έτος της ηλικίας του και είχε αποκτήσει το δικαίωμα να παίρνει το λόγο στη συνέλευση και να οδηγεί τμήμα στρατού.

ἔκθεση παιδιών Εγκατάλειψη των παιδιών κατά τη γέννησή τους, κυρίως των κοριτσιών.

ἐξέδρα Αίθουσα συγκεντρώσεων. Στα γυμνάσια, εκεί παραδίδονταν συνήθως μαθήματα.

ἐραστής Ο ενήλικος σε μια παιδεραστική σχέση.

ἐρώμενος Έφηβος, από 12 ετών μέχρι την εμφάνιση τριχοφυΐας, που είχε ερωτική σχέση παιδεραστικού χαρακτήρα με έναν ενήλικο, τον *εραστή*.

ἐφηβεία Θεσμός για την στρατιωτική εκπαίδευση και την πολιτική αγωγή των νέων που απαντά σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο.

ἔφηβος Έφηβος ή νεαρός ηλικίας 18-20 ετών συνήθως. Ο έφηβος υπηρετούσε θητεία στρατιωτική, που τον προετοίμαζε για την πλήρη απόκτηση των πολιτικών δικαιωμάτων.

ἥβη Η εφηβεία. Νομικά εισερχόταν κανείς στην ήβη στα 16 χρόνια, όπως όρισε ο Σόλων για την Αθήνα.

ἡβῶν Η λέξη δήλωνε στη Σπάρτη τον *νέον*.

θίασος Ιδιωτικός σύλλογος με θρησκευτική διάσταση. Ο θίασος μπορούσε να αποτελεί εκπαιδευτικό πλαίσιο. Παράδειγμα οι θίασοι για τα κορίτσια στη Μυτιλήνη κατά την εποχή της Σαπφώς.

ἴλα Τμήμα. Ομάδα παιδιών της Σπάρτης που αποτελούνταν από πλήθος *ἀγέλας*.

καλὸς κἀγαθός Ωραίος και καλός. Ο όρος για τον τέλειο πολίτη, που διέθετε *καλοκαγαθία*.

κανηφόροι Νεαρά κορίτσια που έφεραν τα καλάθια στις θυσίες.

Κήπος Φιλοσοφική σχολή που ίδρυσε ο Επίκουρος στην Αθήνα.

κιθαριστής Δάσκαλος που δίδασκε τη λύρα και τον αυλό.

κόρη Νεαρή κοπέλα.

κοσμητής Άρχων που αναλαμβάνει την εφηβεία στην Αθήνα.

κουρά Κούρεμα. Ο όρος χρησιμοποιούνταν για το κόψιμο της κόμης του νεαρού Αθηναίου, που γινόταν στα 16 του χρόνια, όταν έβγαινε από την παιδική ηλικία. Η τελετή πραγματοποιούνταν κατά την τρίτη ημέρα εορτασμού των Απατουρίων που ονομαζόταν *Κουρεῶτις*.

κοῦρος Νεαρό αγόρι που δεν είναι έφηβος.

κουροτρόφος «Που τρέφει και ανατρέφει τα παιδιά και τους νέους».

κρυπτεία Δοκιμασία στην οποία υποβάλλονταν οι νέοι της Σπάρτης μετά την *ἀγωγήν*.

κῶδιξ (codex) Λατινική λέξη για το βιβλίο με σελίδες, το οποίο αντικατέστησε σταδιακά κατά την αυτοκρατορική περίοδο το βιβλίο σε κύλινδρο.

λέσχη Κτίσμα που χρησίμευε ως αίθουσα συγκεντρώσεων.

Λύκειο Φιλοσοφική σχολή που ίδρυσε ο Αριστοτέλης στο ομώνυμο αθηναϊκό γυμνάσιο.

μῆτις Εξυπνάδα, πονηριά, ευστροφία. Ιδιότητα στην οποία επέμενε η αρχαία ελληνική παιδεία.

μόθων Παιδί ειλώτων που ανατρεφόταν μαζί με τα παιδιά των Σπαρτιατών ως ομογάλακτός τους (πληθ. *μόθωνες* ή *μόθακες*).

Μουσείο Ιερό των Μουσών. Κάθε ίδρυμα αφιερωμένο στη λατρεία των εννέα Μουσών, που προστάτευαν την κάθε είδους πνευματική δημιουργία.

μουσική Η τέχνη των Μουσών.

munera Λατινικός όρος για το ρωμαϊκό αντίστοιχο των λειτουργιών.

νέος Νεαρός ενήλικος από 18/20 έως 30 ετών. Κατά κανόνα συνέχιζε να συχνάζει στο γυμνάσιο.

ξυστός Στεγασμένος διάδρομος για το τρέξιμο στα γυμνάσια.

οἶκος Ο όρος δήλωνε ταυτόχρονα τους ανθρώπους που ζούσαν σε ένα σπίτι καθώς και τα ακίνητα και κινητά αγαθά που ανήκαν σε αυτό.

ὅμοιος Ίδιος, ίσος. Πολίτης της Σπάρτης που έλαβε την *ἀγωγήν*.

ὁπλομάχος Δάσκαλος στην τέχνη των όπλων.

ὄστρακον Θραύσμα αγγείου. Το χρησιμοποιούσαν οι μαθητές για να γράφουν επάνω.

παιδαγωγός Δούλος που οδηγούσε τον μαθητή στο σχολείο και που ορισμένες φορές του μετέφερε τα σχολικά του είδη. Κατά την ελληνιστική εποχή, ο παιδαγωγός ήταν επίσης δάσκαλος που παρείχε στο παιδί ένα μέρος της μόρφωσής του.

παιδεία Εκπαίδευση, μόρφωση, καλλιέργεια.

παιδιά Παιχνίδι. Η *παιδιά* προηγούνταν της *παιδείας*, που άρχιζε σε ηλικία 7 ετών.

παιδονόμος Άρχων υπεύθυνος για την εκπαίδευση των παιδιών.

παιδοτρίβης Δάσκαλος της γυμναστικής για τα παιδιά και τους έφηβους.

παῖς Παιδί. Στην αρχαία ελληνική ορολογία για τις ηλικιακές κατηγορίες ο όρος χρησιμοποιούνταν κατ' αντίθεση προς τον έφηβο ή τον ενήλικο.

παλαίστρα Σκεπασμένο κτίσμα για την *πάλην*. Μπορούσε να είναι είτε ιδιαίτερο κτίσμα προοριζόμενο για την προπόνηση των παιδιών είτε τμήμα στο αρχιτεκτονικό συγκρότημα του γυμνασίου. Οι όροι γυμνάσιο και παλαίστρα τείνουν να είναι συνώνυμοι κατά την ελληνιστική εποχή.

πάπυρος Το «χαρτί» της αρχαιότητας. Ο πάπυρος (Cyperus papyrus) είναι φυτό, από το οποίο κατασκεύαζαν

	ένα είδος χοντρού χαρτιού. Η Αίγυπτος ήταν η κατεξοχήν παραγωγός και εξαγωγός χώρα.
παραδρομίς	Ανοιχτός διάδρομος για το τρέξιμο στο γυμνάσιο.
παρθένειον	Λυρικό άσμα που εκτελούσε χορός κοριτσιών.
παρθένος	Ανύπαντρη κοπέλα.
περίπολος	Αυτός που γυρίζει γύρω. Όνομα για τους έφηβους που περιπολούσαν στα σύνορα της επικράτειας της πόλης.
πλυντρίδες	Γυναίκες στην υπηρεσία της Αθηνάς στην Αθήνα.
Πτολεμαίο	Όνομα γυμνασίου της Αθήνας κατά την ελληνιστική εποχή.
ρήτωρ	Δημόσιος ομιλητής αλλά και δάσκαλος της ευγλωττίας.
scriptio continua	Λατινικός όρος. Η συνεχής γραφή, όπου οι λέξεις δεν χωρίζονται μεταξύ τους με διαστήματα.
σοφιστής	Ειδικός σε μια τεχνική. Πιο συγκεκριμένα, μπορεί να ήταν ένας διανοούμενος, επιστήμονας, φιλόσοφος και καθηγητής ταυτόχρονα.
στάδιο	Μέτρο μέτρησης μήκους 600 ποδών (περίπου 117,60 μ.). Το άθλημα του δρόμου γινόταν στο διάδρομο (*δρόμον*) μήκους ενός ή περισσότερων σταδίων.
Στοά	Φιλοσοφική σχολή που ίδρυσε ο Ζήνων ο Κιτιεύς στην Αθήνα (στωική σχολή).
συμπόσιον	Κατά το δεύτερο μέρος του συμποσίου οι συνδαιτυμόνες έπιναν, τραγουδούσαν, συζητούσαν, έπαιζαν. Είχε αξία παιδαγωγική χάρη στο σύστημα αξιών που το διείπε και το οποίο μετέδιδε.
συνέφηβοι	Σύντροφοι της εφηβείας.
συσσίτιο	Συλλογικό γεύμα υποχρεωτικό στη Σπάρτη και στην Κρήτη.
σχολάρχης	Διευθυντής φιλοσοφικής σχολής.

σωφρονιστής	Άρχων στην Αθήνα. Οι δέκα σωφρονιστές υπό τον κοσμητή ήταν υπεύθυνοι για τους εφήβους.
τοξότης	Δάσκαλος τοξοβολίας.
Τριακάτιοι	Οι τριακόσιοι. Όνομα των έφηβων στην Κυρήνη.
χλαμύς	Κοντός ορθογώνιος μανδύας που φορούσαν οι ιππείς και οι έφηβοι.

Κατόψεις γυμνασίων της ελληνιστικής εποχής

Οι εγκαταστάσεις του γυμνασίου της Δήλου το 156-155 π.Χ.

Παρουσίαση

Το γυμνάσιο της Δήλου παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον για τη γνώση του ελληνικού γυμνασίου κατά την ελληνιστική εποχή. Το αποτέλεσμα των ανασκαφών που έκαναν οι αρχαιολόγοι και οι ιστορικοί της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας μπορεί να συγκριθεί με μια επιγραφή της Δήλου (*ID*, 1417) που μας διέσωσε τη μεθοδική απογραφή των Αθηναίων διαχειριστών (*ἱέροπες*) του έτους 156/155. Κατά βάση προορίζεται για τη σωματική άσκηση. Δεν απουσιάζουν όμως και οι πνευματικές δραστηριότητες. Η αίθουσα G είναι «αίθουσα διαλέξεων». Φιλοξενούσε χρήστες κάθε ηλικίας, ιδιαίτερα εφήβους.

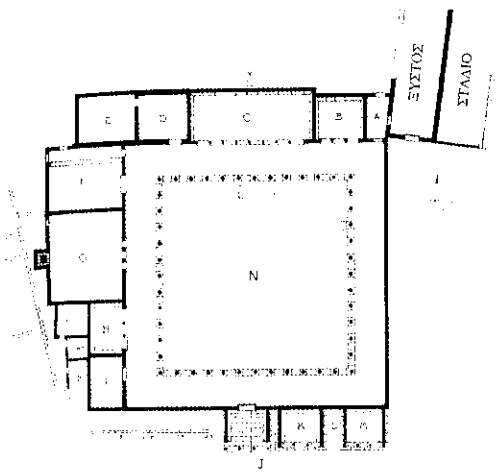

A –Αίθουσα για τους επόπτες του γυμνασίου· B –Αίθουσα πυγμαχίας· C –Ιματιοφυλάκιο· D –Χώρος εισόδου στο λουτρό· E –Λουτρό· F –Αίθουσα που έμεινε ημιτελής· G –Εξέδρα: μεγάλη επίσημη αίθουσα διακοσμημένη με άγαλμα στην κόγχη του βάθους· H –Εξέδρα· I –Χώρος άγνωστης χρήσης· J –Είσοδος· K, L, M –Εξωτερικές εξέδρες· H′, H″, I′ –Αποθήκες ή καταστήματα· N –Αίθριο με στοές.

Πηγή: Κάτοψη του Georges Roux τροποποιημένη από τον Jacques Tréheux, «Une nouvelle lecture de l'inventaire du gymnase à Délos», *Bulletin de Correspondance Hellénique*, τόμ. CXII, 1988, σ. 583-589 (εικόνα 1).

Κάτοψη της παλαίστρας του γυμνασίου της Κυρήνης (Λιβύη)

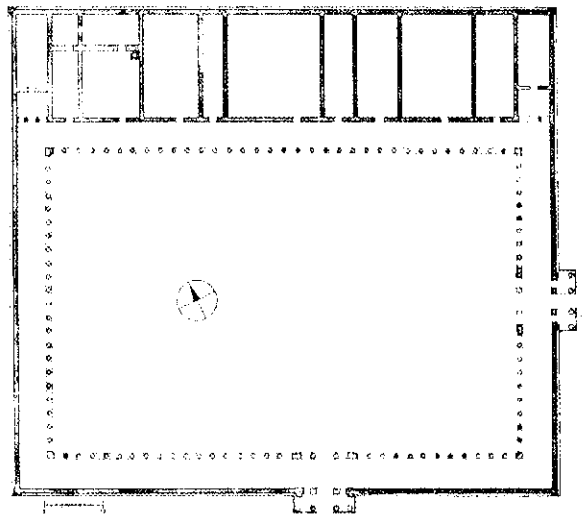

Πηγή: M. Luni, *Quaderni di Archeologia della Libia*, πίν. VIII, 1976, σ. 224.

Το γυμνάσιο στη Σαλαμίνα της Κύπρου

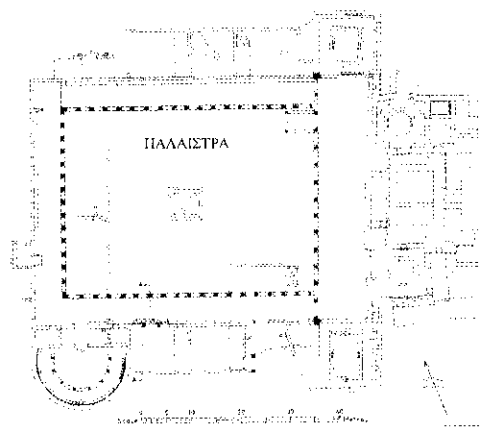

Πηγή: V. Karageorghis, *Bulletin de Correspondance Hellénique*,. πίν. XCII, 1969, εικόνα 190a.

Το γυμνάσιο στο Άι Χανούμ (Αφγανιστάν)

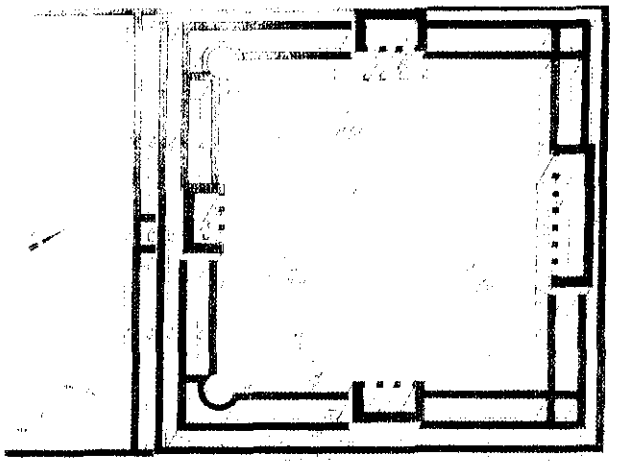

Πηγή: S. Veuve, *Fouilles d'Aï Khanoum*, τόμ. VI, Le gymnase, De Boccard, Παρίσι 1987, εικόνα IV.

Το γυμνάσιο στους Δελφούς

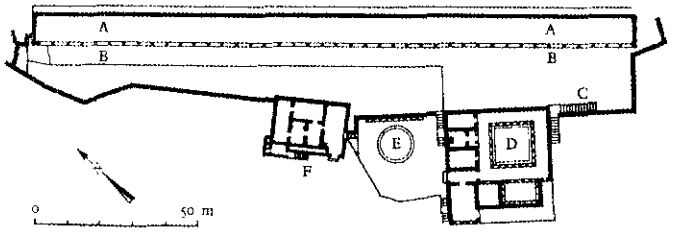

A –Ξυστός· B –Παραδρομίς· C –Κλίμακα· D –Παλαίστρα· E –Δεξαμενή· F –Λουτρά ρωμαϊκής εποχής.

Πηγή: F. Chamoux, *La Civilisation hellénistique*, Arthaud, 1981, σ. 374.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BECK Frederick A.G., *Album of Greek Education. The Greeks at School and at Play*, Sydney, Cheiron Press, 1975.

BÉLIS Annie, *Les Musiciens dans l'Antiquité*, Hachette, 1999, (ελλ. μτφρ.: *Η καθημερινή ζωή των μουσικών στην αρχαιότητα*, Παπαδήμας, 2004).

BERTRAND Jean-Marie, *De l'Écriture à l'oralité. Lectures* des Lois *de Platon*, Publications de la Sorbonne, 1999.

BLANK Horst, *Das Buch in der Antike*, Munich, C.H. Beck, 1992.

BRELICH Angelo, *Paides e Parthenoi*, Rome, Edizioni dell' Ateneo, 1969.

BRUIT ZAIDMAN Louise, «Les filles de Pandore. Femmes et rituels dans les cités», στο *Histoire des femmes en Occident*. τ. 1, *L'Antiquité*, διεύθ. Pauline Schmitt Pantel, Plon, 1991, σ. 363-403.

BRULÉ Pierre, *La Fille d' Athènes. La religion des filles à Athènes à l' époque classique. Mythes, cultes et société*. Annales littéraires de l'université de Besançon, 363, Paris, Les Belles Lettres, 1987.

BRUN Jean, *Aristote et le Lycée*, PUF, 1961, (ελλ. μτφρ.: *Ο Αριστοτέλης και το Λύκειο*, Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος, 1999).

BRUNSCHWIG Jacques και LLOYD Geoffrey, *Le Savoir grec. Dictionnaire critique*, Flammarion, 1996.

CALAME Claude, *Les chœurs de jeunes filles en Grèce ancienne*, 2 τόμοι, Rome, Ateneo, 1977.

– *Thésée et l'imaginaire athénien. Légende et culte en Grèce antique*, Lausanne, Payot, 1990.

– *L'Éros dans la Grèce antique*, Belin, 1996.

CANFORA Luciano, *La véritable histoire de la bibliothèque d'Alexandrie*, Desjonquères, 1988, (ελλ. μτφρ.: *Η χαμένη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας*, Αλεξάνδρεια, 1989).

CANTARELLA Eva, *Selon la Nature, l'usage et la loi. La bisexualité dans le monde antique*, La Découverte, 1991.

CAPIZZI Antonio, στο *Positions de la sophistique*, Colloque de Cerisy-la-Salle, επιμ. Barbara Cassin, Paris, Vrin, 1986, σ. 167-177.

CHUVIN Pierre, *Chronique des derniers païens*, Les Belles Lettres/Fayard, 1990, (ελλ. μτφρ.: *Οι τελευταίοι εθνικοί. Ένα χρονικό της ήττας του παγανισμού*, Θύραθεν, 2004).

CRIBIORE Raffaella, *Writing, Teachers and Students in Graeco-Roman Egypt*, Atlanta, Scholars Press, 1996.

– *Gymnastics of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton University Press, 2001.

DEBUT Jeanine, «Les documents scolaires», στο *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, τ. 63 (1986), σ. 251-278.

DELORME Jean, *Gymnasion. Étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce (des origines à l'Empire romain)*, de Boccard, 1960.

DETIENNE Marcel, *Les Maîtres de vérité dans la Grèce archaïque*, Maspero, 1979.

DETIENNE Marcel (επιμ.), *Les Savoirs de l'écriture en Grèce ancienne*, Presses Universitaires de Lille, 1992.

DOVER Kenneth J., *Homosexualité grecque*, Grenoble, La Pensée sauvage, 1982, (ελλ. μτφρ.: *Η ομοφυλοφιλία στην αρχαία Ελλάδα*, Χιωτέλλης, 1990).

DUCAT Jean, «La cryptie en question», στο *Hommages à Yvon Garlan. Esclavage, guerre, économie en Grèce ancienne*, Presses universitaires de Rennes, 1997, σ. 43-74.

– «Crypties», στο *Cahiers du Centre Gustave-Glotz*, τ. 8 (1997), σ. 9-38.

DUNBABIN Thomas J., *The Western Greeks*, Oxford, Clarendon Press, 1948.

FERRARY Jean-Louis, *Philhellénisme et impérialisme. Aspects idéologiques de la conquête romaine du monde hellénistique*, de Boccard, 1988.

FINLEY Moses I., *Le monde d'Ulysse*, Paris, Maspero, 1969, (ελλ. μτφρ.: *Ο κόσμος του Οδυσσέα*, Ι. Σιδερής, 1998).

FOLLET Simone, «Éphèbes étrangers à Athènes : Romains, Milésiens, Chypriotes etc.», στο *Cahiers du Centre d'études chypriotes*, τ. 9 (1988), σ. 19-32.

FORBES Clarence A., *Néoi. A Contribution to the Study of Greek Associations*, Middletown (Connecticut), American Philological Association, 1933.

FRASCA Rosella, *L'*Agonale *nell'educazione délla donna greca*, Bologne, Pàtron editore, 1991.

GAUTHIER Philippe, «Les chlamydes et l'entretien des éphèbes athéniens: remarques sur le décret de 204/3», στο *Chiron*, τ. 15 (1985), σ. 149-163 (και «à propos des chlamydes des éphèbes: note rectificative», στο *Chiron*, τ. 16 (1986), σ. 15-16.

– «Notes sur le rôle du gymnase dans les cités hellénistiques», στο *Stadtbild und Burgerbild im Hellenismus* (Μόναχο, 24-26 Ιουνίου 1993), Munich, C.H. Beck, 1995, σ. 1-10.

GAUTHIER Philippe και HATZOPOULOS Miltiade B., *La loi gymnasiarchique de Béroia*, Athènes, Paris, diffusion de Boccard, 1993.

GERNET Louis, «Fosterage et légende», στο *Mélanges Glotz* I, Paris, 1932, σ. 385-395.

GOLDEN Mark, *Children and Childhood in Classical Athens*, Baltimore, Londres, Johns Hopkins University Press, 1990.

GOLDHILL Simon (επιμ.), *Being Greek under Rome. Cultural Identity, the Second Sophistic and the Development of Empire*, Cambridge University Press, 2001.

GUTHRIE William K.C., *Les Sophistes*, Payot, 1976, (ελλ. μτφρ.: *Οι σοφιστές*, MIET, 1998).

HANSON Victor Davis, *Le Modèle occidental de la guerre*, Les Belles Lettres, 1990, (ελλ. μτφρ.: *Ο Δυτικός τρόπος πολέμου*, Τουρίκης, 2003).

HARRIS William V., *Ancient Literacy*, Harvard University Press, 1989.

HARTOG François, *Le Miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre*, Gallimard, 1980.

HATZOPOULOS Miltiade B., *Cultes et rites de passage en Macédoine*, Athènes, Paris, διανομή: de Boccard, 1994.

HOFFMANN Geneviève, *La culture grecque*. Ellipses, 2002.

HOURDAKIS Antoine, *Aristote et l'Éducation*, PUF, 1998.

HUMPHREY J.H. (επιμ.), *Literacy in the Roman World. Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Séries, αρ. 3, Ann Arbor, 1991.

IMMERWAHR Henry R., «Book Rolls on Attic Vases», στο *Mélanges B.L. Ulmann*, Rome, 1964, σ. 17-48.

JACOB Christian, *Géographie et ethnographie en Grèce ancienne*, Armand Colin, 1991, (ελλ. μτφρ.: *Γεωγραφία και εθνογραφία στην αρχαία Ελλάδα*, Gutenberg, 1997).

JAEGER Werner, *Paideia. La formation de l'homme grec*, Paris, Gallimard, 1964 (μτφρ. από τα γερμανικά, 1η έκδ., Berlin, 1933 - ελλ. μτφρ.: *Παιδεία. Η μόρφωσις του Έλληνος ανθρώπου*, Παιδεία, 1968).

JEANMAIRE Henri, *Couroi et Courètes. Essai sur l'éducation spartiate et les rites d'adolescence dans l'Antiquité hellénique*, Lille, Bibliothèque universitaire, 1939.

JOUANNA Jacques, *Hippocrate*, Fayard, 1992, (ελλ. μτφρ.: *Ιπποκράτης*, Καρδαμίτσα, 1998)..

KENNEL Nigel M., *The Gymnasium of Virtue. Education & Culture in Ancient Sparta*, The University of North Carolina Press, 1995.

KYLE Donald G., *Athletics in Ancient Athens*, Leyde, E.J. Brill, 1987 (2η έκδ. αναθεωρημένη, 1993).

LEGRAS Bernard, *Néotês, Recherches sur les jeunes Grecs dans l'Egypte ptolémaïque et romaine*, Genève, Droz, 1999.

—*Lire en Egypte, d'Alexandre à l'Islam*, Picard, 2002.

LE GUEN Brigitte, *Les Associations de technites dionysiaques à l'époque hellénistique*, de Boccard, 2001.

LEVY Carlos, *Les Philosophies hellénistiques*, Le Livre de poche, 1997.

LEVY Edmond, «La kryptie et ses contradictions», στο *Ktèma*, τ. 13 (1988), σ. 245-252.

LISSARAGUE François, «Femmes au figuré», στο *Histoire des femmes en Occident*, τ. 1, *L'Antiquité*, διεύθ. Pauline Schmitt Pantel, Plon, 1991, σ. 159-251.

LLOYD Geoffrey E.R., *Les Débuts de la science grecque*, La Découverte, 1974.

—*La Science grecque après Aristote*, La Découverte, 1990.

LORAUX Nicole. *L'Invention d'Athènes. Histoire de l'Oraison funèbre dans la cité classique*, Payot, 1981.

LORAUX Nicole et MIRALLES Caries (διεύθ.), *Figures de l'intellectuel en Grèce ancienne*, Belin, 1998.

LYNCH John P., *Aristotle's School. A Study of a Greek Educational Institution*, Berkeley, University of California Press, 1972.

MAEHLER Herwig, «Die griechische Schule im ptolemäischen Aegypten». στο *Egypt and the Hellenistic World. Proceedings of the International Colloquium* (Λουβαίν, 24-26 Μαΐου 1982), Louvain, 1983, σ. 191-203.

MANSON Michel, «Jouets et jeux de l'enfance», στο *Jouer dans l'Antiquité*. Κατάλογος της έκθεσης: Μασσαλία, Μουσείο Μεσογειακής Αρχαιολογίας (Musée d'Archéologie Méditerranéenne) - Centre de la Vieille Charité (22 Νοεμβρίου 1991-16 Φεβρουαρίου 1992), Musées de Marseille-Réunion des Musées Nationaux, 1991, σ. 50-59.

MARROU Henri-Irénée, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, 6η έκδ. αναθεωρημένη και διορθωμένη, Seuil, 1965 (επανεκδ. coll. Points-Histoire, 1981), (ελλ. μτφρ.: *Ιστορία της εκπαιδεύσεως κατά την αρχαιότητα*, Αθήνα, 1961).

MELEZE MODRZEJEWSKI Joseph, «Aristote et les Grecs d'Egypte», στο *Aristote et Athènes. Actes de la table ronde. Centenaire de l'Athênaiôn Politeia*, (Φρίμπουργκ, Ελβετία, 23-25 Μαΐου 1991). Μελέτες που συγκέντρωσε ο M. Piérart, Fribourg, σ. 1-24.

MOMIGUANO Amaldo. *Sagesses barbares. Les limites de l'hellénisation*, François Maspéro, 1979.

MORROW Glenn E., *Platos' Cretan City : a Historical Interprétation of the Laws*, Princeton, Princeton University Press, 1960.

NAGY Gregory, *Le Meilleur des Achéens. La fabrique du héros dans la poésie grecque archaïque*, Seuil, 1994.

NILSSON Martin P., *Die hellenistische Schule*, Munich, C.H. Beck, 1955.

PAILLER Jean-Marie και PAYEN Pascal, *Relire le Marrou, L'Histoire de l'Éducation dans l'Antiquité après un demi-siècle*, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου της Τουλούζης (18-20 Νοεμβρίου 1999), υπό έκδοση.

PARADISO Annalisa, «Osservazioni sulla ceremonia nuziale spartana», στο *Quaderni di storia*, τόμ. 24 (1986), σ. 137-153.

PELEKIDIS Chrysis, *Histoire de l'éphébie attique des origines à 31 avant Jésus-Christ*, de Boccard,1962.

PETIT Paul, *Les Étudiants de Libanius*, Nouvelles Éditions Latines, 1956.

POULAKOS Takis, *Speaking for the Polis. Isocrates' Rhetorical Education*, University of South Carolina Press, 1997.

PFEIFFER Rudolf, *History of Classical Scholarship. From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Oxford, Clarendon Press, 1968, (ελλ. μτφρ.: *Ιστορία της κλασικής φιλολογίας από των αρχών μέχρι του τέλους των ελληνιστικών χρόνων*, Ακαδημία Αθηνών, 1972).

PREAUX Claire, «Lettres privées grecques d'Égypte relatives à l'éducation», στο *Revue belge de philologie et d'histoire*, 8 (1929), σ. 757-800.

QUET Marie-Henriette, «L'inscription de Vérone en l'honneur d'Aelius Aristide et le rayonnement de la Seconde Sophistique chez les "Grecs d'Egypte"», στο *Revue des Études Anciennes*, τ. 94 (1992), σ. 379-401.

REDFIELD James M., *La Tragédie d'Hector, Nature et culture dans l'Iliade*, Flammarion, 1984, (ελλ. μτφρ.: *Η τραγωδία του Έκτορα. Φύση και πολιτισμός στην Ιλιάδα*, Ευρύαλος).

REINMUTH Oscar W., *The Foreigners in the Athenian Ephebeia*, Studies in Language, Literature and Criticism, 9, Lincoln, 1929.

ROBB Kevin, *Literacy and Paideia in Ancient Greece*, New York, Oxford, 1994.

ROCHETTE Bruno, *Le Latin dans le monde grec*, Bruxelles, Latomus, 1997.

ROMILLY Jacqueline de, *Les Grands Sophistes dans l'Athènes de Périclès*, éd. de Fallois, 1988, (ελλ. μτφρ.: *Οι μεγάλοι σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*, μτφρ. Φ. Κακριδής, Καρδαμίτσα, 1994).

—*Précis de littérature grecque*, PUF, 1995.

ROUSSEL Pierre, «Étude sur le principe de l'ancienneté dans le monde hellénique du ve siècle à l'époque romaine», στο *Mémoires de l'Institut National de France*, τ. 43, 2 (1951), σ. 123-227.

RUZE Françoise, *Délibération et pouvoir dans la cité grecque de Nestor à Socrate*, Publications de la Sorbonne, 1997.

SAÏD Suzanne, *La Littérature grecque d'Alexandre à Justinien*, PUF, 1990, (ελλ. μτφρ.: *Η ελληνική λογοτεχνία από τον Αλέξανδρο ως τον Ιουστινιανό*, Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, 1994).

SAÏD Suzanne (επιμ.), *HÊLLÊNISMOS. Quelques jalons pour une histoire de l'identité grecque*. Πρακτικά του συμποσίου του Στρασβούργου (25-27 Οκτωβρίου 1989), Leyde, Brill, 1991.

SHEID-TISSINIER Evelyne, «Télémaque et les prétendants. Les *néoi* d'Ithaque», στο *L'Antiquité Classique*, τ. 72 (1993), σ. 1-22.

SCHMITT PANTEL Pauline, *La Cité au banquet. Histoire des repas publics dans les cités grecques*, de Boccard, 1992.

SCHNAPP Alain, *Le Chasseur et la cité. Chasse et érotique dans la Grèce ancienne*, Albin Michel, 1997.

SCHOULER Bernard, *La Tradition hellénique chez Libanios*, Les Belles Lettres, 1984.

SCHUBERT Paul, «Philostrate et les sophistes d'Alexandrie», στο *Mnemosyne*, τ. 48 (1995), σ. 177-188

SERGENT Bernard, *L'Homosexualité initiatique dans l'Europe ancienne*, Payot, 1986.

SIRINELLI Jean, *Les Enfants d'Alexandre. La littérature et la pensée grecques (334 av. J.-C. - 519 ap. J.C.)*, Fayard, 1993, (ελλ. μτφρ.: *Τα παιδιά του Αλέξανδρου. Ελληνική γραμματολογία των ελληνιστικών, των ρωμαϊκών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας, 334 π.Χ. - 519 μ.Χ.*, Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, 2001).

SOURVINOU-INWOOD Christiane, *Studies in Girl's Transitions. Aspects of the Arkteia and Age Representation in Attic Iconography*, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1988.

THOMAS Rosalind, *Oral Tradition and Written Record in Classical Athens*, Cambridge University Press, 1989.

—*Literacy and Orality in Ancient Greece*, Cambridge University Press, 1992, (ελλ. μτφρ.: *Γραπτός και προφορικός λόγος στην αρχαία Ελλάδα* (μτφρ. Δ. Κυρτάτας), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1997).

THOMPSON Dorothy J., «Language and Literacy in early hellenistic Egypt», στο *Ethnicity in Hellenistic Egypt, Studies in Hellenistic Civilisation* III (διεύθ. Per Bilde κ.ά.), Aarhus University Press, 1992, σ. 39-52.

TRÉDÉ-BOULMER Monique και SAÏD Suzanne, *La Littérature grecque d'Homère à Alexandre*, PUF, 1990.

VAN NUF Onno, «Local heroes ; athletics, festivals and elite self-fashioning in the Roman East», *Being Greek under Rome*, επιμ. Simon Goldhill, σ. 306-334.

VERNANT Jean-Pierre, *Mythe et pensée chez les Grecs*, François Maspéro, 1965, (ελλ. μτφρ.: *Μύθος και σκέψη στην αρχαία Ελλάδα*, Δαίδαλος - I. Ζαχαρόπουλος, 1989).

—*L'Individu, la mort, l'amour. Soi-même et l'autre en Grèce ancienne*, Gallimard, 1989.

—«Faire l'ourse à Brauron», στο *Figures, idoles, masques*, Julliard, 1990, σ. 201-206.

VERNANT Jean-Pierre και VIDAL-NAQUET Pierre, *La Grèce ancienne. 3. Rites de passages et transgressions*, Seuil, coll. Points-Essai, 1992.

VIDAL-NAQUET Pierre, *Le Chasseur noir : formes de pensée et formes de société dans le monde grec*, β' έκδ., La Découverte, 1983, (ελλ. μτφρ.: *Ο μαύρος κυνηγός. Μορφές σκέψης και μορφές κοινωνίας στον ελληνικό κόσμο*, Νέα Σύνορα, 1983).

—«Retour au chasseur noir», στο *Mélanges Pierre Léveque*, τ. II, Paris, 1989, σ. 387-411.

WIEDEMANN Thomas, *Adults and Children in the Roman Empire*, Λονδίνο, Routledge, 1989.

YOUTIE Herbert C., «*Agrammatos*: An Aspect of Greek Society in Egypt», στο *Harvard Studies in Class. Phil.*, τ. 75 (1971), σ. 161-176 (= *Scriptiunculae* II, Amsterdam, 1973. αρ. 29, σ. 611-627).

—«*Bradéôs graphontes* : Between Literacy and Illiteracy», στο *Greek, Roman and Byzantine Studies*, τ. 12 (1971), σ. 239-261 (= *Scriptiunculae* II, Amsterdam, 1973, αρ. 30, σ. 629-651).

Από τον Όμηρο μέχρι την Υπατία, την τελευταία πλατωνική φιλόσοφο του αρχαίου ελληνικού κόσμου, ο πολιτισμός και η εκπαίδευση αποτελούσαν τα ουσιαστικά κριτήρια της ελληνικής ταυτότητας.

Ο συγγραφέας, καλύπτοντας την περίοδο από τους αρχαίους μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους, εξετάζει την εκπαίδευση σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο –που οι κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου επέκτειναν ακόμη περισσότερο τα όριά του.

Ο αναγνώστης θα ανακαλύψει εκπαιδευτικά συστήματα πέρα από τα –κλασικά πλέον, αν και διαρκώς επανερμηνευόμενα– πρότυπα των Αθηνών και της Σπάρτης. Η μελέτη στρέφεται προς την ελληνική και εξελληνισμένη Ανατολή –όπου ελληνισμός σήμαινε, κατά κύριο λόγο, ελληνική γλώσσα.

Το βιβλίο απαντά στα ερωτήματά μας σχετικά με το ρόλο που διαδραμάτισαν οι πόλεις-κράτη, επηρεάζοντας τις σχολικές δομές και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης· αλλά και με διαδικασίες περισσότερο πολύπλοκες, όπως ο αλφαβητισμός και οι σχέσεις του ελληνικού με τους υπόλοιπους αρχαίους πολιτισμούς.

Εικόνα εξωφύλλου: *Μουσικοί από τον Τάφο των Λεοπαρδάλεων*, περ. 480-470 π.Χ., νωπογραφία. Ετρουσκική νεκρόπολη, Ταρκυνία.

www.kritiki.gr

ISBN 960-218-434-0

9 789602 184141

Η ΣΑΡΩΣΗ & Η ΠΡΩΤΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ, ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΟΝ...

"KRASODAD"

ΑΠΩΤΕΡΟΣ ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ ΑΥΤΗΣ ΕΙΝΑΙ ΝΑ ΕΙΝΑΙ ΝΑ ΓΙΝΟΥΝΕ ΚΟΙΝΩΝΟΙ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ, ΟΣΟΙ ΔΕΝ ΕΧΟΥΝ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΝΑ ΤΟ ΑΠΟΚΤΗΣΟΥΝΕ.

ΕΥΕΛΠΙΣΤΩ & ΠΑΡΟΤΡΥΝΩ ΣΕ ΟΣΟΥΣ ΑΡΕΣΕΙ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ (& ΟΠΟΤΕ ΜΠΟΡΟΥΝΕ), ΝΑ ΤΟ ΑΓΟΡΑΣΟΥΝΕ & ΝΑ ΕΝΙΣΧΥΣΟΥΝΕ ΕΤΣΙ ΤΟΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ & ΤΗΝ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΠΟΥ ΑΝΕΛΑΒΕ ΤΗ ΔΙΑΝΟΜΗ.

KRASODAD